

sp

sociální práce sociálna práca

nabízíme spojení teorie s praxí
ponúkame spojenie teórie s praxou

Lidé v ohrožení

6

2019

ročník 19

vydává Asociace vzdělavatelů v sociální práci
a Evropský výzkumný institut sociální práce OU

Sociální práce / Sociálna práca

Czech and Slovak Social Work

Recenzovaný odborný časopis

Šéfredaktor / Editor-in-chief:

Libor Musil, Masaryk University, Czech Republic

Zástupci šéfredaktora / Deputy to the Editor-in-chief:

Brian Littlechild, University of Hertfordshire, United Kingdom

Eva Mydlikova, Trnava University in Trnava, Slovakia

Redakční rada / Editorial Board

Balaz Roman, Masaryk University, Czech Republic

Balogova Beata, University of Presov, Slovakia

Barretta-Herman Angeline, University of St. Thomas, Minnesota, USA

Erath Peter, Catholic University of Eichstätt, Germany

Ewijk Hans Van, University for Humanistic Studies, Nederland

Gojova Alice, University of Ostrava, Czech Republic

Gulczynska Anita, University of Lodz, Poland

Hämäläinen Juha, University of Eastern Finland, Kuopio, Finland

Chrenková Monika, University of Ostrava, Czech Republic

Chytil Oldrich, University of Ostrava, Czech Republic

Jovelin Emmanuel, Catholic University of Lille, France

Kállay Andrej, Trnava University in Trnava, Slovak Republic

Keller Jan, University of Ostrava, Czech Republic

Kristan Alois, Jabok College, Czech Republic

Matulayova Tatiana, Palacky University, Czech Republic

Mills Karen, University of Hertfordshire, United Kingdom

Metteri Anna, University of Tampere, Finland

Montgomery Arlene, University of Texas at Austin, USA

Novosad Libor, Palacky University, Czech Republic

Payne Malcolm, Manchester Metropolitan University, United Kingdom

Pazlarová Hana, Charles University, Czech Republic

Rusnakova Marketa, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia

Semigina Tetyana, Academy of Labour, Social Relations and Tourism, Kyiv, Ukraine

Schavel Milan, St Elizabeth University in Bratislava, Slovakia

Sookraj Dixon, University of British Columbia, Okanagan, Canada

Sykorova Dana, Palacky University Olomouc, Czech Republic

Vondrova, Vladislava, Masaryk University, Czech Republic

Vychází 6x ročně / The Journal is published 6 times per year (4 times in Czech and Slovak, 2 times in English)

ISSN 1213-6204 (Print), ISSN 1805-885X (Online)

Registrační číslo MK ČR / Registration Number of the Ministry of Culture: MK ČR E 13795

Číslo vyšlo 31. prosince 2019 / This issue was published on 31th December 2019

Editor čísla / Issue Editor:

Matulayová Tatiana, Palacky University, Czech Republic

Vydává / Published by:

Asociace vzdělavatelů v sociální práci, Joštova 10, 602 00 Brno, IČO: 49465619,

a Evropský výzkumný institut sociální práce OU, Fr. Šrámka 3, Ostrava

Korektura / Proofreading: Vilem Kmunicek

Grafická úprava / Layout: Radovan Goj (www.goj.cz)

Tisk / Print: Printo, spol. s r. o. (www.printo.cz)

Webové stránky časopisu / Journal Website: www.socialniprace.cz

Editorial

Editorial	3
-----------------	---

Stati

Barbora Gřundělová Janusova tvář aktivace: mezi disciplinací a zmocněním	5
Karolína Prádová Aktivizace a resocializace osob v sociální nouzi	21
Petr Novák, Tereza Raszková, Petra Zhříválová Multidisciplinární pohled na proces přípravy reintegrace odsouzených ve výstupních oddílech v českém penitenciárním prostředí	40
Soňa Vávrová, Alice Gojová, Kateřina Glumbíková Ontologická jistota u dětí „bez domova“	59
Magdalena Urbanová, David Urban Reflexe vybraného dilematu sociální práce optikou etické teorie I. Kanta	75
Šárka Dořičáková Terénní pseudosociální služby pro seniory poskytované bez registrace	91
Karolína Pechová, Martin Loučka Plánování péče v závěru života v pobytových sociálních službách pro seniory	112
Lenka Dvořáková Mediace jako instituce v současné české legislativě	127
Alena Vyslouzilová, Pavel Navrátil Individualizace v sociální práci s rodinou – obviňování obětí	142

Recenze

Věra Kuchařová a kol.: Česká rodina na počátku 21. století. Životní podmínky, vztahy a potřeby	158
---	-----

Online prakticko-publicistická část časopisu	160
---	------------

Naše poslání a cíle	161
----------------------------------	------------

Zaměření příštího čísla	162
--------------------------------------	------------

Editorial

Editorial	3
-----------------	---

Articles

Barbora Grundelova Janus-Faced Activation: between Discipline and Empowerment	5
Karolina Pradova Activating and Resocializing People in Social Need	21
Petr Novak, Tereza Raszkova, Petra Zhrivalova Multidisciplinary View of the Preparation Process of Prisoner Reintegration in Leaving Units in the Czech Penitentiary Environment	40
Sona Vavrova, Alice Gojova, Katerina Glumbikova Ontological Certainty in Homeless Children	59
Magdalena Urbanova, David Urban Reflection on the Selected Dilemma of Social Work in Light of Kant's Ethical Theory	75
Sarka Dorickakova Field pseudo-social Services for Seniors Provided without a Registration	91
Karolina Pechova, Martin Loucka Advance Care Planning in Residential Social Care Facilities for the Elderly	112
Lenka Dvorakova Mediation as an Institution in Contemporary Czech Legislation	127
Alena Vyslouzilova, Pavel Navratil Individualization in Social Work with Family – Blaming Victims	142

Book Reviews

Book Reviews	158
--------------------	-----

Online Practical-Journalistic Part of the Journal	160
--	-----

Our Mission	161
--------------------------	-----

Next Issue Focus	162
-------------------------------	-----

Editorial

Záměrem posledního čísla tohoto ročníku bylo diskutovat koncept rizik v aktuálním kontextu české a slovenské sociální práce. Zajímalo nás pojetí problematiky ohrožení a rizika, přístupy a metodiky posouzení rizik a jejich minimalizace, stav výzkumné reflexe a v neposlední řadě i návrhy na systémová či jiná řešení optikou sociálních pracovníků.

Za „lidi v ohrožení“ v důsledku modernizace, převládajících tendencí prosazovat neoliberalní politiku a probíhajících reforem sociální politiky, můžeme považovat v jistém smyslu téměř všechny skupiny obyvatel. V tomto čísle časopisu autorky a autoři upozorňují zejména na nezaměstnané, osoby ve výkonu trestu odnětí svobody, děti bez domova a seniory. Většinu článků propojuje téma sociálního vyloučení. Za významné považují, že ve všech tematických článcích nacházíme výzvu k přijetí legislativních opatření (např. zákona o sociálním bydlení) a nastavení systému sociální ochrany tak, aby vytvářel dostatek příležitostí po lidi v náročných životních situacích. Velká část autorek a autorů se také vyjadřuje ve prospěch změn ve vzdělávání v sociální práci, nebo ke kompetencím a rolím sociálních pracovníků a pracovníků a upozorňují na význam spolupráce a práce v multidisciplinárních týmech. Podle očekávání níže představené články přináší množství otázek nejen pro sociální pracovníce a pracovníky, ale i pro vzdělavatele v sociální práci.

Řešení nezaměstnanosti a sociální exkluze nástroji politiky zaměstnanosti a sociální práce je reflektováno v prvních dvou statích. Obě upozorňují na důsledky implementace aktivizačních politik pro klientky a klienty i pro pracovníce a pracovníky.

Barbora Grundelová v článku *Janusova tvář aktivace: mezi disciplínami a zmocněním* diskutuje některé efekty aktivace a hledá potenciál a roli sociální práce v aktivizačních politikách. Využívá k tomu dva bipolární modely aktivace

– model „práce především“ (*work-first*) a model „rozvoje lidského kapitálu. Text nabízí mimo jiné podněty k evaluaci aktivizačních strategií a programů. Autorka v závěru vyzývá k diskuzi o kompetencích sociálních pracovníků a změně učebních osnov.

Karolína Prádová v přehledovém článku *Aktivizace a resocializace osob v sociální nouzi* sumarizuje faktory, které podporují a které brzdí procesy úspěšné aktivizace a resocializace. Autorka konstatuje absenci konkrétních doporučení nebo jejich nízkou efektivitu v oblasti bydlení, dávek, zaměstnávání. Poukazuje na nedostatek sociálních pracovníků a význam informovanosti o možnostech řešení krizových situací.

Tématem resocializace se zabývá i další studie autorů Petra Nováka, Terezy Raszkové a Petry Zhříválové, kteří se zaměřili v textu *Multidisciplinární pohled na proces přípravy reintegrace odsouzených ve výstupních oddílech v českém penitenciárním prostředí* na popis procesu přípravy odsouzených na propuštění z výkonu trestu odnětí svobody a následnou reintegraci do společnosti. Článek je mimo jiné zajímavý i proto, že referuje o nástroji hodnocení rizik a kriminogenních potřeb odsouzených SARPO a zabývá se otázkou efektivy sociální práce a úlohou sociálního pracovníka v multidisciplinárním týmu.

K tématu sociálního vyloučení se vztahuje i studie autorek Soni Vávrové, Alice Gojové a Kateřiny Glumbíkové – *Ontologická jistota u dětí „bez domova“*. Cílem výzkumu bylo popsat projevy chování související dětí žijících v azylových domech anebo na ubytovnách a analyzovat jejich aktivity podporující (znovu) získávání ontologické jistoty. Cenné je, že autorky analyzují data získaná v rámci setů hloubkových interview s dětmi, jejich rodiči a klíčovými sociálními pracovníky daných rodin. Výsledky výzkumu podněcují diskuzi o holistickém vyhodnocování míry ohrožení

a stanovování cílů individuálního plánování. V praxi sociální práce sociální pracovníci řeší různé etická dilemata. Pro efektivní proces etického rozhodování je zásadní umět využít etické teorie. Magdalena Urbanová a David Urban se zaměřili na reflexi vybraného dilematu z prostředí sociálně-právní ochrany dětí optikou etické teorie I. Kanta. Text *Reflexe vybraného dilematu sociální práce optikou etické teorie I. Kanta* poskytuje množství podnětů pro další diskuzi nejenom pro vzdělavatele v sociální práci

Šárka Dořičáková se zaměřila ve svém výzkumu, který prezentuje v textu *Terénní pseudosociální služby pro seniory poskytované bez registrace* na zjišťování důvodů využití terénních služeb pro seniory, které jsou poskytovány bez toho, že by byly registrovány podle zákona o sociálních službách. Upozornila tak na aktuálně medializovaný, ale dlouhodobě prognózovaný a nedostatečně systémově řešený systém sociálních služeb a problematiku jejich kvality.

Inzerce

K tématu sociálních služeb se váže i článek *Plánování péče v závěru života v pobytových sociálních službách pro seniory*. Karolína Pechová a Martin Loučka představují plánování péče v závěru života jako svébytný proces i soubor technik pro zajištění adekvátní paliativní péče. Upozorňují, že pobytové sociální služby pro seniory jsou v ČR významným poskytovatelem péče v závěru života. Důležitý je článek proto, že přináší množství konkrétních metodických poznatků, například i o tzv. shrnujícím rozhovoru o péči v závěru života nebo o roli sociálního pracovníka.

Téma vlivu institucionalizace mediace v české legislativě na sociální práci otvírá Lenka Dvořáková. Ve svém textu *Mediace jako instituce v současné české legislativě* ukazuje, jaké klíčové prvky instituce lze v české legislativě týkající se mediace nalézt.

Poslední text Aleny Vaňharové s názvem *Individualizace v sociální práci s rodinou – obviňování obětí* nabízí podněty k reflexi proměn a výzev pro sociální práci s rodinou v důsledku probíhajících modernizačních procesů ve společnosti.

Číslo zaměřené na „lidi v ohrožení“ vychází v čase adventu. Upozorňuje na hodnoty profese sociální práce, na důležitost mezilidských vztahů, lidských práv, důstojnost člověka a respektování jeho autonomie, hodnotu práce, domova a rodiny. Pro jejich naplňování je ale nevyhnutelné, aby měli sociální pracovníci adekvátní pracovní podmínky. Zůstává nám tedy věřit, že realizované výzkumy budou decizní sférou využité jako podklad pro rozhodování.

Tatiana Matulayová
Editorka čísla

REMIUM
PRAHA

VZDĚLÁVACÍ PROGRAMY

SEBEZKUŠENOSTNÍ PSYCHOTERAPEUTICKÝ VÝCVIK REMIUM IV

Pětiletý psychodynamický výcvik ve schématu
SUR

Výcvikové lektoři:

PhDr. Jiří Broža, PhDr. Jan Šíkl, Ph.D.,
PhDr. Martin Hajný, Ph.D., MUDr. Vanda
Valentová, MUDr. Richard Zajíc, PhDr. Dana
Dobiášová, PhDr. Veronika Čermáková

Cena 1. ročníku
26.000 Kč

(v dalších ročnících inflační navýšení)

**zahájení na jaře 2021
přijímací pohovory na podzim 2020**

Podrobnější informace na
www.remedium.cz
tel: 272 743 360
vzdelavani@remedium.cz

Janusova tvář aktivace: mezi disciplinací a zmocněním¹

Janus-Faced Activation: between Discipline and Empowerment

Barbora Gründelová

Mgr. et Mgr. Barbora Gründelová, Ph.D.,² je odbornou asistentkou na Katedře sociální práce Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity. Vystudovala obor Sociální práce a obor Veřejná politika a lidské zdroje na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Zabývá se marginalizací, sociálním vyloučením, sociální prací s rodinou a genderovou kompetencí sociálních pracovníků a pracovníků.

Abstrakt

CÍLE: Cílem textu je analyzovat implementace aktivačních strategií prostřednictvím dvou klíčových modelů aktivace. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Text vychází z konceptu governmentality Michela Foucaulta. Jako analytický rámec zde slouží dva bipolární modely aktivace: model „práce především“ (work-first) a model „rozvoje lidského kapitálu“. **METODY:** Pro dosažení cíle byla využita metoda kvalitativní obsahové analýzy odborných textů. **VÝSLEDKY:** Na základě analýzy jsou diskutovány vybrané efekty aktivace jako komplexního kontinua mezi donucovacími a zmocňujícími praktikami na makro-, mezo- a mikroúrovni. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Na základě shromážděných dat je hledán potenciál sociální práce v aktivačním kontextu.

Klíčová slova

aktivace, nezaměstnanost, trh práce, sociální práce

Abstract

OBJECTIVES: The aim of the text is to analyze the implementation of activation strategies through two key activation models. **THEORETICAL BASE:** The text is based on the concept of governmentality by Michel Foucault. As an analytical framework, there are two bipolar models of activation: the work first approach and the human development approach. **METHODS:** A qualitative content analysis of academic sources was undertaken in order to achieve the goals. **OUTCOMES:** Based on the analysis, selected activation effects are discussed as a complex continuum between disciplinary and empowering macro-, meso- and micro-level practices. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** Based on the data collected, the potential of social work in the activation context is looked for.

Keywords

activation, unemployment, labour market, social work

¹ Text byl vytvořen za finanční podpory projektu: „Implementace aktivačních strategií na Úřadu práce ČR“ (SGS02/FSS/2019).

² Kontakt: Mgr. et Mgr. Barbora Gründelová, Ph.D., Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, Československá 1182/16, 702 00 Moravská Ostrava a Přívoz; barbora.grundelova@osu.cz

ÚVOD

Rozšířená víra, že práce je nejlepší cestou z chudoby (Winkler, 2009) a lék na všechny problémy (Janebová, 2012), vede k vnímání placeného zaměstnání jako nezbytné podmínky integrace jedince do společnosti (Mareš, Sirovátka, 2008; Provencher, Richard, 2010). Předpokládá se, že růstu zaměstnanosti by mělo být dosaženo v první řadě reformami na straně nabídky, prostřednictvím aktivace nezaměstnaných (Lødemel, Trickey 2001; Barbier, Ludwig-Mayerhofer, 2004; Bonvin, Orton, 2009; Bonoli, 2013). Od devadesátých let 20. století proto sociální politika v zemích OECD zdůrazňuje aktivaci jako hlavní nástroj (re)integrace nezaměstnaných osob na trhu práce (Fromm, Sproß, 2008; Nybom, 2011; Kampen, Tonkens, 2019a). Rozvoj aktivizační politiky souvisí s paradigmatickou změnou sociálního státu, která se zakládá na konceptu „Active Welfare State“ (Giddens, 1998; Nicaise, 2002; Sirovátka, 2007). Aktivace není zcela nový fenomén a někteří autoři ji považují spíše za rys kontinuity než změnu (Barbier, Ludwig-Mayerhofer, 2004; Halvorsen, Jensen, 2004). Nicméně můžeme říci, že se aktivizační politika stala ústředním paradigmatem evropské politiky trhu práce i mnoha národních reforem. Je nejčastěji spojována s politickými hodnotami, jako je důraz na občanské povinnosti, boj s „pastí chudoby“ a omezení „kultury závislosti“ (Winkler, 2009). Závislost na blahobytu se předpokládá spíše kvůli osobnímu selhání než institucionálním efektům (Carney, 2011). Místo nároku na podporu je kladen důraz na „odpovědnost“ příjemců sociálních dávek (Harris, 2001). Právo na služby a sociální dávky je stále více podmíněno povinností podniknout něco na oplátku (Kjørstad, 2005). Aktivizační politika je charakteristická zdůrazňováním, že sociální dávky mají být směřovány za podmínky práce (Kjørstad, 2017).

Kritika lidí bez práce se od hospodářské krize v září 2008 ještě zvýšila a mnohé země reagovaly úspornými opatřeními (Kampen, Tonkens, 2019a). V důsledku toho začaly být sociální dávky vnímány jako negativní pobídky pro účast na trhu práce, dochází k snižování výše dávek i podpůrné doby (Sirovátka, 2016). „Re-komodifikace“ práce zvýšila ekonomický tlak na nezaměstnané, aby přijali jakékoliv zaměstnání (Bonoli, 2013). Z toho důvodu řada lidí odchází mimo běžný trh práce (jako tzv. odrazení pracovníci), případně se jim podaří najít jen špatně placené a nejisté pracovní místo (Black et al., 2003; Geerdsen, 2006). Individualizace neúspěchu a individualizované riziko produkují prekarizaci (Hejnal, 2014). Ta není vnímána jako problém, ale jako legitimní nástroj řešení ekonomických problémů (Keller, 2014).

Zprostředkování zaměstnání se vlivem neoliberalismu etablovalo jako činnost, která má lidi vést k tomu, aby si byli schopni pomoci sami, bez pomoci druhých. V důsledku toho je na ně vyvíjen tlak, aby měnili sami sebe, a ne struktury, které často vedou k jejich tíživé situaci. Tato perspektiva vede k vnímání příjemců sociální péče jako tzv. „nezasloužilých chudých“, nebo „podvodníků blahobytu“, přičemž dochází k „obviňování obětí“ a posiluje se stigmatizace lidí bez práce (Soldatic, Meekosha, 2012; Kampen, Tonkens, 2019a).

Tento neoliberální důraz na individuální povinnosti, odpovědnost a podmíněnost je neslučitelný se základními hodnotami sociální práce. Pro sociální práci jsou hodnoty sociální spravedlnosti, lidských práv, kolektivní zodpovědnosti a respektu k rozmanitosti zásadní (IFSW, 2018). Podle Lorenze (2006) je tento rozpor mezi základními hodnotami sociální práce a důrazem na aktivaci důležitý pro profesionalizaci sociální práce. Lorenz (2006) se domnívá, že řešení tohoto napětí a reflexivní a kritický postoj k politikám je jednou z hlavních charakteristik sociální práce již od jejího vzniku.

Z pohledu sociální práce je význam politiky závislý zejména na způsobu, jakým je v praxi realizována (Kampen, Tonkens, 2019a). Cílem textu je proto analyzovat implementace aktivizačních strategií prostřednictvím dvou klíčových modelů aktivace. Na základě zjištění je rozvíjena diskuse o roli sociální práce v aktivizačních politikách.

Pro naplnění cíle byly analyzovány převážně zahraniční, ale i české odborné texty prostřednictvím kvalitativní analýzy dokumentů. Zdroje byly zvoleny záměrně podle relevance k cíli a tématu

odborné stati. Relevance textu byla posouzena na základě klíčových slov a četby abstraktu. Rešerše literatury byla realizována prostřednictvím databází nabízejících texty z oblasti sociální práce, jako je např. SAGE Publishing, Taylor & Francis nebo Oxford University Press. Pomocí techniky sněhové koule byly vyhledávány další zdroje. Byly analyzovány texty v anglickém, německém a českém jazyce. Vyhledávání bylo realizováno pomocí kombinace klíčových slov a jejich cizojazyčných ekvivalentů: „aktivace“, „aktivační politika“ a „workfare“. Vyhledávání bylo orientováno především, nikoliv výhradně, na texty vydané po roce 2000. Sběr a analýza textů probíhaly v období od ledna 2019 do června téhož roku.

TEORETICKÉ UKOTVENÍ

Sirovátka (2005, 2016) poukazuje na zvýšenou roli „aktivační strategie“ v postindustriálním společenském a ekonomickém kontextu, kdy stárnutí společnosti a úbytek pracovní síly v kombinaci s globální konkurencí a krizí značně zvýšily ekonomické tlaky na sociální stát. Další výzvy podle něj představují marginalizace na trhu práce, chudoba a sociální vyloučení, přičemž se očekává, že aktivační opatření povedou k větší zaměstnanosti a zaměstnatelnosti osob.

Konceptualizace pojmu „aktivace“ je značně problematická, protože se v literatuře často překrývá s pojmy „workfare“, „welfare-to-work“ nebo „aktivní politika pracovního trhu“ apod. (Moreira, 2008). Aktivaci lze chápat jako širší a komplexnější koncept než aktivní politiku pracovního trhu, ale hranice těchto pojmů jsou vágní (Bengtsson, 2014). Dosud neexistuje konsenzus na vymezení pojmu „aktivace“ a v rámci rozličných oblastí veřejné politiky je vymezován různě. Kromě toho existují významné rozdíly ve způsobu aktivace (Moreira, 2008). Aktivaci lze např. chápat jako soubor politik, opatření a nástrojů (právní předpisy, finanční pobídky, sociální služby, služby trhu práce, jak na straně nabídky, tak poptávky na trhu práce) zaměřených na integraci nezaměstnaných na trh práce a zlepšení jejich ekonomického a sociálního začlenění (Hanes, Baltzer, 2001). Moreira (2008) definuje aktivaci jako politiku kombinace negativních a pozitivních pobídek s cílem pomoci příjemcům podpory v nezaměstnanosti stát se soběstačnými prostřednictvím placeného zaměstnání. Aktivaci lze chápat i ve smyslu „zmocnění“, za předpokladu, že je přizpůsobena problémům a potřebám jednotlivců, kteří jsou aktivováni (Borghi, van Berkel, 2007; Andersen, 2019; Kampen, Tonkens, 2019a).

Obrat k aktivaci je předmětem mnoha odborných kritik a diskusí. Společná kritika spočívá v tom, že výzva k aktivaci a obecněji k aktivnímu občanství líčí „závislost“ na sociálním státu jako „špatné občanství“ (Warburton, Smith, 2003), což prohlubuje stigmatizaci lidí bez práce (Kampen, Tonkens, 2019a). Zastánci pojetí „závislosti na blahobytu“ tvrdí, že lidé se mohou stát nadměrně závislími na podpoře, pokud je považována za snadno dostupnou. Některé studie však ukazují, že jsou tyto obavy z velké části zcela neopodstatněné (Albrekt Larsen, 2003; Dahl, Lorentzen, 2003; Kjørstad, 2005). Kritický výzkum považuje aktivační politiku za disciplinační. Disciplinace se může projevat stanovováním přesného časového harmonogramu a vyskytuje se převážně v institucích, kde je vyžadováno dodržování řádu od všech bez výjimky a bez ohledu na individuální potřeby. Protože je disciplinace často realizována prostřednictvím strachu a řady donucovacích praktik, je aktivace a s ní související workfare přirovnáván k otroctví prostřednictvím označení „slavefare“ (Powell, 1998). Tato neoliberální forma správy je podle Foucaulta (2008) takový druh vládnutí, který subjektům poskytuje svobodu a dostatečné kapacity na to, aby mohly spravovat samy sebe. Avšak v kontextu aktivace tato svoboda není právem, nýbrž povinností jedince spravovat sám svůj vlastní život. Foucault (2008) se zaměřil především na analýzu disciplinárních forem moci v rámci institucí. Prostřednictvím pojmu biomoc rozvádí různé formy disciplinární moci. Svou analýzu rozšířil o koncept governmentality, jenž se zaměřuje na širší problematiku politického výkonu moci a otázku vládnutí jako takového, zahrnujícího techniky a procedury pro řízení lidského chování. Governmentalizace je proces, kdy objekt sociální správy přestává být pasivní masou a začíná sám sobě vládnout. Toto sebevládnutí však nevzniká přirozeně, nýbrž je vytvářeno.

Představení modelů aktivace

Odborná literatura zpravidla identifikuje dva modelové přístupy k aktivaci, které jsou chápány jako ideální typy (Sirovátka, 2016). Tyto dva ideální typy jsou označovány odlišně. Sirovátka (2007) rozlišuje mezi „přístupem zaměřeným na zaměstnatelnost“ (*employability approach*) nebo také modelem „práce především“ (*work-first*) a „přístupem zaměřeným na schopnosti“ (*capability approach*), neboli modelem „rozvoje lidského kapitálu“. Nybom (2011) píše o „modelu založeném na přístupu k trhu práce“ (*labour market attachment*) a „modelu rozvoje lidských zdrojů“ (*human resource development*). Někdy jsou rozlišovány pomocí normativních pojmů, jako např. „demotivace a incentive“ (Lødemel, Trickey, 2001), „cukr a bič“ (*carrot and stick*) (van Berkel, Møller, Williams, 2002) nebo „pozitivní a negativní přístup“ (Hanes, 1999). Modely se liší zejména v programové úrovni (státní nebo lokální řízení aktivačních programů), hlavním obsahu (práce nebo vzdělávání), povinnostech, sankcích a pozornosti věnované klientům a klientkám (Nybom, 2011).

Obě aktivační dimenze jsou v různé míře zastoupeny ve veřejném politickém diskurzu. Tyto abstrakce nejsou reprezentovány ve své čisté formě v žádném národním systému. V praxi aktivační strategie obvykle zahrnují prvky obou přístupů (Sirovátka, 2016). Uvedené charakteristiky obou modelů jsou v literatuře uváděny v rámci různých národních systémů a tyto systémy nemohou být zcela připisovány jednomu nebo druhému z uvedených „pólů“ aktivace.

Kvůli své bipolaritě je aktivace přirovnávána k Janusově tváři (Torfing, 1999; Vranken, 2008). Jedna tvář představuje aktivaci, která se v konečném důsledku prostřednictvím důrazu na povinnosti a sankce snaží co nejrychleji zatlačit lidi zpět na trh práce, a to bez ohledu na kvalitu služeb a finanční kompenzace, na druhé straně stojí aktivace zaměřená na investice do lidského kapitálu, které nabízejí osobnostní rozvoj a posílení postavení příjemců aktivačních programů (Bonoli, 2013). Veškeré aktivační strategie a programy jsou realizovány na spojnici mezi donucovacími praktikami, které směřují k ocenění tvrdých výsledků (zaměstnanost, příjem, bydlení), a zmocněním, jež oceňuje měkké výstupy (self-efficacy a kvalitu života; Thorén, 2008; Hansen, Natland, 2017).

Model „práce především“

První z uvedených modelů je nazýván např. jako workfare model nebo workfare verze aktivace, paternalistický optimismus, vynucená participace, work-first strategie apod. Často je spojován s workfare praktikami. Reformy typu workfare hrají klíčovou roli v širším kontextu reformy sociálního státu (Sirovátka, 2016). Workfare je chápán jako programy nebo schémata, které vyžadují, aby lidé pracovali výměnou za výplatu dávek sociální pomoci (Lødemel, Trickey, 2001). Jelikož se workfare zaměřuje na pracovní požadavky, sankce a lhůty, má v podstatě kompulzivní povahu (Moreira, 2008). Bonoli (2013) spojuje workfare s (re)komodifikační strategií spíše než s aktivační sociální politikou.

Model „práce především“ zdůrazňuje povinnost přijmout jakoukoli práci nebo pracovní program bez ohledu na její kvalitu nebo vhodnost (Sirovátka, 2016). Je spojován s defenzivní strategií (Torfing, 1999), která je charakteristická pro reziduální sociální státy (Esping-Andersen, 1999). Defenzivní strategie je založena na názoru, že příliš velkorysé výhody budou tvořit kulturu závislosti a že je povinností jednotlivce být aktivní (Lødemel, Trickey, 2001). Podle zastánců „paternalistického optimismu“ je státní zásah důležitý pro aktivaci „pasivních“ příjemců výhod (van Berkel, Møller, Williams, 2002). Mestan (2014) tvrdí, že i když výraz „paternalismus“ ve vládním diskurzu absentuje, je podstatnou charakteristikou aktivačních politik.

Model „práce především“ se zakládá na top-down strategii. Klienti jsou vnímáni jako objekty intervence a není dostatečný prostor pro jejich aktivní zapojení, předpokládá se, že budou plnit stanovené podmínky aktivace (Sirovátka, 2005). Tento přístup vychází z racionální volby založené hlavně na ekonomických incentivech, pracuje způsobem aktivace, který lze aplikovat bez ohledu na specifické vlastnosti nezaměstnané osoby a její individuální potřeby. Individualizace se uplatňuje pouze při stanovení individuálních aktivit a při vyhodnocování, zda jsou naplněny. Top-down přístup zahrnuje kategorizaci jednotlivců jako těch, kterým je těžké pomoci, nebo jako těch, již

jsou riziková (Dodds, Paskins, 2011). Nezaměstnaní nemají šanci aktivně definovat problémy, které podle nich způsobují jejich exkluzi, a přistupuje se k nim jako k objektům sociální politiky. Za příčinu sociálního vyloučení je obecně považováno individuální (morální) selhání (Layte, Whelan 2003). Mareš a Sirovátka (2008) poukazují na to, že „individualizující“ přístup akcentuje nutnost flexibility jednotlivce v rámci nabízených mezd, pracovních režimů a pracovních podmínek i činnosti. Rozsah redistribuce se minimalizuje a je značně selektivní, zejména s důrazem na potřeby a individuální odpovědnost a morálku příjemců dávek (Mareš, Sirovátka, 2008). To znamená, že tento přístup zahrnuje strategie pro rychlý odchod z poskytované služby do jakékoliv práce, např. prostřednictvím povinného hledání zaměstnání (Lødemel, Trickey, 2001; Nybom, 2011). To může vést k tomu, že lidé raději přijmou práci na částečný úvazek nebo práci s nízkou mzdou, což oslabuje občanská práva uchazečů o práci (Daguerre, 2004; van Berkel, 2006; Nybom, 2011). Tento přístup se vyznačuje byrokratickým, neosobním chováním pracovníků a pracovníků, které se zakládá na dodržování předem stanovených zákonných a organizačních pravidel a norem (Horák, Horáková, 2009).

Model „rozvoje lidského kapitálu“

Druhý model je někdy nazýván jako model sociální inkluze, začlenění pomocí participace, model lidského rozvoje apod. Zdůrazňuje nalezení a udržení vhodného a smysluplného zaměstnání, koncentruje se na dovednosti a schopnosti uchazečů (Sirovátka, 2016). Je charakteristický pro univerzalistické sociální státy (Esping-Andersen, 1999). Nezaměstnaní jsou vnímáni jako aktivní bytosti s občanskými právy; staví na zdrojích a dovednostech. Model „rozvoje lidského kapitálu“ je založen na bottom-up postupu, vede k motivaci, sebevědomí, znalostem, dovednostem, zkušenostem atd. (Dodds, Paskins, 2011). Spočívá v komunikaci a aktivní účasti klientů, stejně jako v personalizovaném přístupu založeném na potřebě diachronního přístupu, jenž reflektuje měnící se zkušenosti cílových skupin v průběhu času a adaptaci politik a přístupů pracovníků a pracovníků, které reagují na měnící se potřeby a porozumění vlastní situaci klientek a klientů (Kampen, Tonkens, 2019a). Opatření jsou přizpůsobena individuálním potřebám klientů a klientek díky jejich zapojení do procesu tvorby politik. Za příčinu sociální exkluze se zde považuje kumulace objektivních znevýhodnění (Layte, Whelan, 2003). Model „rozvoje lidského kapitálu“ je „*spojen s akcentem na větší redistribuci, jež má poskytnout společenský „standard“ a zamezit materiální deprivaci i vyloučení z většinového způsobu života. Ve snaze pomoci překonat bariéry integrace na trhu práce je pak častěji vyvíjeno značné úsilí v podpoře rozvoje lidského a sociálního potenciálu (včetně empowerment/posílení) těch, kteří jsou začleňováni*“ (Mareš, Sirovátka, 2008:282).

Jsou v něm zahrnuty veřejné investice do vzdělávání nebo školení dovedností pro dlouhodobou oporu na trhu práce a usiluje o společenskou integraci osob s omezenou pracovní schopností. Cíle společenské integrace kromě integrace na trhu práce znamenají (více či méně explicitní) předpoklady, že závazek a sankce jsou méně běžné a osobní pozornost je častěji než v předchozím modelu věnována odpovědnosti státu za podporu jednotlivce při návratu na trh práce, přičemž by měly být zohledňovány předpoklady a touhy jednotlivce (Nybom, 2011). To odpovídá ofenzivní aktivizační strategii. Nezaměstnaný je vnímán jako ochotný být aktivován, ne jako nečinná lidská bytost, která musí být sociálně disciplinována. Tento méně často používaný přístup je emancipační, vztahuje se k jednotlivcům spíše než k členům určité kategorie. Uživatelé služeb jsou považováni za odborníky na překážky, s nimiž se potýkají, a prostředky, kterými je mohou překonat. Akcentuje potenciál aktivace, který zmocňuje žadatele, kteří jsou vystaveni riziku sociálního vyloučení. Zároveň poukazuje na rizika povinné aktivace (Dodds, Paskins, 2011).

Přístup pracovníků a pracovníků je profesionální, zaměřuje se na životní situaci klienta. To spočívá v dodržování norem dané profese, které mohou být vůči pravidlům organizace či zákona v protikladu (Horák, Horáková, 2009). Podle Bonvina a Ortona (2009) tento přístup zahrnuje kombinaci dvou základních dimenzí: empowerment a možnost volby. Následující tabulka 1 poskytuje přehled obou modelů.

Tabulka 1: Srovnání modelů aktivace

Dimenze	Model „práce především“	Model „rozvoje lidského kapitálu“	Literatura
Rétorika	neoliberální	anti-neoliberální	Saxonberg, Sirovátka, 2014; Andersen, 2019
Přístup k politice veřejných služeb	top-down	bottom-up	Dodds, Paskins, 2011
Pojetí příčin sociální exkluze	absence zaměstnání a morální a kulturní charakteristiky lidí (individuální selhání)	nerovné rozdělení zdrojů a kumulace objektivních znevýhodnění	Layte, Whelan, 2003; Mareš, Sirovátka, 2008
Přístup k sociální inkluzi	základní mechanismus sociální inkluze je placené zaměstnání (integrativní diskurz) nebo resocializace (moralizující diskurz)	životní šance jsou produktem oprávnění a zaopatření; odstranění chudoby využitím dávek sociálního zabezpečení a poskytnutím příležitostí (redistributivní diskurz)	Dahrendorf, 1991; Levitas, 2000
Pojetí redistribuce	omezování a podmiňování redistribuce	akcent na větší redistribuci	Mareš, Sirovátka, 2008
Typ přijímaných opatření	začleňování na trhu práce	strategie redistribuce zdrojů, podpory participace v sociálních aktivitách	Layte, Whelan, 2003
Přístupy při začleňování na trh práce	„individuализující“ přístup (flexibilita pracovní síly v kombinaci se slabou redistribucí)	objektivizující přístup (podpora účasti na trhu práce či sociální participace a současně ochranná neúčast na trhu práce)	Mareš, Sirovátka, 2008
Implementace agendy zaměstnanosti	omezování rozsahu oprávnění (například nižší úroveň dávek, kratší doba poskytování) a jejich zvýšená podmíněnost (typicky požadavky intenzivního hledání práce a účasti v aktivizačních programech)	rozšíření práv, jako je získání vyšších sociálních dávek při aktivitě a nárocích (ve smyslu garancí) na podporu capabilities (schopností fungovat), například formou poradenství a pracovní přípravy, vzdělávání a praxe	Mareš, Sirovátka, 2008
Pojetí sankcí	ústřední role (represivní a restituční)	méně časté (svoboda volby)	Bonvin, Orton, 2009; Nybom 2011; Sirovátka, 2016
Pojetí občanství	aktivní občanství	sociálního občanství	Newman, Tonkens, 2011; Sirovátka, 2016
Pojetí reciprocity	negativní, silná	generalizovaná, vyvážená	Kjørstad, 2017
Pojetí odpovědnosti	individuální	společenská (trh práce, zaměstnavatelé, vláda)	Whitworth, 2016; Andersen, 2019
Pojetí zmocnění	disempowerment	empowerment	Kampen, Tonkens, 2019b
Posílení motivace	negativní pobídky k práci	pozitivní pobídky k práci	Bonoli, 2013
Legitimita systému zprostředkování	mravní selhání cílové skupiny	rozvoj lidského potenciálu	Sirovátka, 2016
Jednání pracovníků	byrokratické	profesionální	Horák, Horáková, 2009
Přístup ke klientům	individualizovaný přístup	personalizovaný přístup	Kampen, Tonkens, 2019a
Povinná účast v aktivizačních programech	centrální	méně častá	Nybom, 2011
Přístup k aktivaci	paternalistický optimismus	aktivační optimismus	van Berkel, Møller, Williams, 2002
Strategie	defenzivní	ofenzivní	Torring, 1999
Typ aktivační politiky	liberální	univerzalistický	Barbier, 2004
Přístup k předcházení chudobě	workfare	sociální inkluze	Nicaise, 2002

ÚROVNĚ AKTIVACE

Aktivační strategie jsou ovlivněny ideologickým diskurzem a specifickým pojetím strategie aktivace i institucionálními podmínkami, v nichž jsou realizovány (Sirovátka, 2005). Tyto institucionální podmínky se odrážejí na chování úředníků první linie a jejich interakcích s klienty a klientkami veřejných programů (Kampen, Tonkens, 2019a). Chování úřednic a úředníků má zároveň zprostředkovaný vliv na veřejnou politiku, v níž se angažují (Horák, Horáková, 2009). Současná literatura sleduje implementaci aktivizačních strategií na všech třech úrovních: makro, mezo i mikro.

Makroúroveň aktivace

Důvody pro to, aby se lidé mohli vymanit ze světa práce, musí být vždy v souladu s repertoárem legitimních důvodů platných v daném čase a místě (Kjørstad, 2005). Implementace agendy zaměstnanosti či sociálního začleňování leží zpravidla v rukou vlády a aktivizační opatření jsou nabízena na národní úrovni prostřednictvím úřadů práce, případně je realizace aktivizačních opatření v kompetenci obce (jak je tomu např. v Nizozemí, Dánsku nebo Švédsku).

Van Aerschot (2016) uvádí, že makroprvky aktivace by měly mít výrazně kolektivní charakter a měly by se vyznačovat určitou otevřeností, neboť jsou předmětem veřejné debaty. Kromě toho jsou daleko od každodenního rozhodování, protože se spoléhají na formulaci více či méně obecných pravidel. Makroúroveň aktivace se týká zejména povahy poskytovaných veřejných programů. Zastánci workfare veřejných programů argumentují tím, že vedou k empowermentu a zaměstnatelnosti, zatímco kritici je odmítají jako disempowering, stigmatizující a disciplinující (Kampen, Tonkens, 2019b).

Foucault (2008) poukazuje na to, že při zrodu moderních společností se správa zaměřená na území mění na správu zaměřenou na obyvatele, což vede k novým technikám správy, tzv. technikám biopolitiky, kam spadají i různá měření a testování. Na základě vyhodnocení těchto měření se pak odvíjí specifický diskurz, který opírá svou politickou argumentaci o výsledky testování. Z nástrojů správy se pak stávají „technologie intervence“. V rámci workfare praktik má dlouhou tradici použití tzv. „pracovního testu“ (*work test*). Pomocí testu práce měli uchazeči a uchazečky o zaměstnání prokázat ochotu k práci nebo nedostatek schopnosti pracovat, v souvislosti s tím se obsah aktivizačních programů zaměřuje na chování uchazečů namísto zdrojů, které zvyšují příležitosti na běžném trhu práce (Nybm, 2011).

Pokud jedinec odmítne přijmout zaměstnání nebo účast v programu, který má zvýšit jeho zaměstnatelnost, sociální pomoc lze snížit, nebo dokonce zastavit (Kjørstad, 2017). K důležitým makro-prvkům proto můžeme zařadit také sankce. Nybm (2011) rozlišuje sankce za neúčast, za nedodržení a restrikce. Využití aktivizačních prvků povinností a sankcí umožňuje zákon. Dodržování očekávaných hodnot je tak možné vynucovat buď prostřednictvím práva, sankcionovat samotnými pracovníky a pracovníci, ale také sociálním tlakem okolí (Foucault, 2008). Sankce jsou základním rysem aktivace prvního z výše uvedených modelů, a proto se předpokládá, že budou běžnější v těchto programech (Nybm, 2011).

Aktivizační strategie vycházející z modelu „práce především“ jsou založeny na morálních argumentech víceméně explicitně zaměřených, na představě o recipročním závazku mezi společností a jednotlivcem (van Aerschot, 2016). Vzhledem k tomu, že je soudobá politika pracovního trhu založena na principu, kdy ti, kteří se podílejí na veřejných výhodách poskytovaných státem, musí být ochotni vrátit něco nazpět (Kjørstad, 2008), představuje reciprocita zobecněnou morální normu, která definuje jednotlivé činnosti a povinnosti jako způsoby, jak vrátit poskytnutou pomoc. Reciprocita má produkovat „aktivní občany“ (Newman, Tonkens, 2011). To vyvolává otázky týkající se příležitostí, které mají jednotlivci k dispozici pro „přispění společnosti“, a toho, jaké činnosti lze považovat za příspěvek ke společnosti; na základě čehož jsou rozlišováni zasloužilí příjemci (mají plná práva na zprostředkování a životní minimum) a neaktivní příjemci (disponují

pouze s omezenými právy, jsou závislí na rozhodnutí pracovníků; Sirovátka, 2016). Legitimizace aktivačních programů prostřednictvím sociální odpovědnosti příjemce však byla zpochybněna (Paz-fuchs, 2008). Kritici volají po vyvážení tohoto požadavku prostřednictvím plurality hodnot, základních lidských práv, integrity a autonomie jedince (van Aerschot, 2016). Jinými slovy, reciprocita a solidarita musí být vyváženy ve vztahu k principu autonomie, který zdůrazňuje právo jednotlivce činit rozhodnutí, která ovlivňují jeho vlastní život.

Mezouroveň aktivace

Aktivace je považována za formu sociálních investic a rozsah sociálních investic závisí na tom, jak pracovnice či pracovník definuje a realizuje koncepci aktivace v rámci strukturálního rámce úřadu práce (Andersen, 2019). Podle Hiekischové (2015) se pracovníci a pracovnice jednotlivých pracovišť v současné době omezují na vyplácení dávek a základem jejich práce je byrokratická činnost, jež má vliv na jejich sebe-vnímání. Podobně o tom píše Csoba (2014), která uvádí, že vlivem ekonomizace, tj. snížení výdajů na sociální pomoc a snižování počtu pracovníků, se jejich jednání stává rutinní a zahrnuje neosobní, asymetrické a formální jednání s klientelou.

Lipsky (1980) poukazuje na to, že pracovníci, kteří implementují politiky, hrají také významnou roli v jejich (re)definici. Pracovnice a pracovníci na úseku zprostředkování zaměstnání se podle něj opakovaně ocitají v situacích, kdy musí řešit různá dilemata, jsou vystaveni náročným a nejednoznačným pracovním podmínkám, které ovlivňují jejich rozhodování. Také Horák a Horáková (2009) uvádějí, že rozhodování řadových pracovníků v konkrétních pracovních situacích neustále ovlivňují pracovní podmínky i odlišné zájmy různých zaměstnanců organizace, které je staví před mnohdy obtížné řešitelné dilematické situace. Autoři zjistili, že jednotlivé úřady se mohou lišit např. způsobem implementace individuálních akčních plánů, v závislosti na zjištěném typu organizační kultury. V nizozemském kontextu se podle van Berkel et al. (2010) obce liší v politikách nábory, školení na pracovišti, stupni standardizace (odborných) znalostí a dovedností, které požadují od aktivačních pracovníků. Charakteristiky nizozemských pracovnic a pracovníků jsou poměrně rozmanité a mají širokou škálu vzdělání, od sociokulturního, administrativního, ekonomického až po umělecké. V norské studii Sadeghi a Fekjær (2019) uvedlo 483 (28 %) liniových pracovnic a pracovníků na úseku zaměstnanosti kvalifikaci v sociální práci, zatímco 1252 (72 %) uvedlo další vzdělání. Mezi těmi, kteří mají jiné vzdělání, měly největší zastoupení sociální vědy, ekonomie a správa, právo nebo zdravotnictví.

Pracovníci a pracovnice, kteří implementují aktivační politiky, jsou v literatuře označováni jako „profesionálové bez profese“ (Sadeghi, Fekjær, 2019). To znamená riziko nepředvídatelných a netransparentních aktivačních služeb (van Berkel et al., 2010). Kritici uvádějí, že absence jasných kritérií pro rozhodování způsobuje svévolnost rozhodnutí (Kjørstad, 2005). Profesionalizace je často prezentována jako odpověď na tuto kritiku. Profesionalizací se v tomto případě rozumí rozvoj reflektivního využívání moci (Nothdurfter, 2016), hodnot (Kjørstad, 2005), úsudku (McDonald, Marston, 2005), znalosti a diskrétnosti (van Berkel et al., 2010), založené na sdílených standardech. Zvláštní úkoly a role pracovnic a pracovníků jsou vymezeny v pracovních smlouvách a v popisu pracovních činností, avšak profesionální úsudek a diskrétnost jsou ovlivněny individuálním osvojením profesních hodnot a postupů a jejich vzájemným sloučením s osobními zkušenostmi jednotlivce v praxi.

Kjørstad (2005) akcentuje, že tato role vyžaduje postoj, který si nárokuje věrnost nadřízeným, respektování veřejného blaha a poslušnost vůči zákonu. Povinnost být loajální vůči svým zaměstnavatelům je podle ní v první řadě o tom, že je člověk ochoten řídit se administrativními pravidly a postupy. Loajalita však v praxi znamená mnohem více a zahrnuje povinnost zapojit se do normativních a morálních úvah, kdykoli se pracovnice či pracovník setká s individuálním klientem. Organizace pověřuje pracovníky a pracovnice určitým druhem jednání, čímž omezuje jejich svobodu jednat. Tímto způsobem se jejich role stává rámcem pro vymezení mezi osobní morálkou a morálkou organizace (Kjørstad, 2005).

V profesním diskurzu sociální práce je na jednu strunu zpochybňováno uplatňování všeobecných etických pravidel jako vodítka pro jednání, protože veškerá praxe je založena na kontextuálně závislém úsudku (Foucault, 1982). Na druhé straně je argumentován význam univerzálního normativního základu pro společnost za účelem ochrany před porušením obecně uznávaných norem, k zajištění základních práv a náležitého využívání profesionální moci (Habermas, 1987). V praxi musí pracovníci a pracovníci rozhodovat na základě odborného úsudku, který je mezi těmito dvěma opačnými tvrzeními, a čelí tak etickým dilematům, jež jsou v aktivním kontextu ještě umocněna bipolaritou samotné aktivace.

Mikroúroveň aktivace

Mikroúroveň se týká konkrétních způsobů jednání pracovníků s klienty a klientkami. Nothdurfter konstatuje, že „interakce mezi pracovníky a klienty je klíčovým prvkem v kontextu aktivace“, ale „jeho kritické aspekty a profesní výzvy zůstávají poněkud podexponované a vytvářejí vakuum profesní debaty“ (Nothdurfter, 2016:435). Horák a Horáková (2009) akcentují význam role, kterou zastávají linioví pracovníci v průběhu jednání s konkrétními uživateli poskytovaných programů. Hansen a Natland (2017) poukazují na to, že aktivní politika ovlivňuje vztah klientů a pracovníků, přičemž mezilidské vztahy jsou podle nich základním prostředkem k vytváření změn, rozvoje a zmocnění. Podle Hasenfelda (1999) však aktivní politika ohrožuje principy sociální práce v případech, kdy neuznává skutečné potřeby klientek a klientů a nezohledňuje význam rozvoje vzájemného a společného vztahu pracovníků a jejich klientely. Za základní hodnoty profese sociální práce Hasenfeld (1999) považuje autonomii klientů a orientaci na poskytování služeb. Parton (2006) zase klade důraz na vztahovou, motivační a komunikativní orientaci na uživatele.

Prior a Barnes (2011) upozorňují na to, že aktivní pracovníci hrají klíčovou roli v tom, jak klienti chápou a prožívají politiky. Aktivace je považována za spravedlivou a efektivní pouze tehdy, když je přizpůsobena problémům a potřebám jednotlivců, kteří jsou aktivováni (Borghini, van Berkel, 2007). Kampen a Tonkens (2019a) od aktivních pracovníků očekávají „personalizovaný přístup“ (*personalised approach*) a pojímají ho jako proces, který se odehrává ve třech fázích. První fáze znamená: věnovat pozornost osobní historii klientů. V druhé fázi znamená: být senzitivní k nové realitě klientů. Třetí fáze znamená: zaměření na budoucnost, zejména na možnost získat placené zaměstnání. Zmíněný autor a autorka tak zdůrazňují roli času při práci s nezaměstnanými a tím i potřebu diachronního přístupu, který reaguje na měnící se potřeby v průběhu času.

Riccio a Hasenfeld (1996) zjistili, že sociální pracovníci a pracovníci, kteří zdůrazňovali tzv. „personalizovanou pozornost“, používají méně sankcí. Tím odpovídá tento přístup modelu „rozvoje lidského kapitálu“. Podle Nybom (2011) tento model zdůrazňuje společenskou integraci a sociální práva. Pokud je cílem sociální aktivace rozšíření sociální sítě a příležitostí, spadá do modelu „rozvoje lidského kapitálu“. Pokud však sociální aktivace zahrnuje „sociální trénink“ jednotlivce, který je zaměřen na korekce chování žadatele, spadá do modelu „práce především“. Když autoři diskutují personalizovaný přístup, odkazují se na běžné pojmy sociální práce, jako je empatie (McDonald, Marston, 2005), přímý kontakt (Nothdurfter, 2016) nebo respektování autonomie (Hauss, 2014). Tyto pojmy představují zaměření na aktuální přístup, ale méně na to, co dělá přístup osobním ve smyslu zvažování osobních jednání, názorů, pocitů či myšlenek (Kampen, Tonkens, 2019a).

Friedli a Stearn (2015) se zase domnívají, že uchazeči o zaměstnání jsou v praxi předmětem donucovacích opatření a forem psychologického nátlaku, jejichž cílem je umístit je do nízkopříjmových a prekarizovaných míst na trhu práce. Workfare praktiky jsou podle nich součástí administrativních opatření, které nutí nezaměstnané být aktivní v tom směru, že mají být ochotni přijmout jakékoli zaměstnání jako výměnu za sociální dávky. Tím workfare politika smazává ostrost hranice zaměstnanec – klient sociální pomoci, tzn., že lidé nemají práva běžných pracovníků, což je vylučuje z procesu „normálního“ pracovního života s odůvodněním, že nezaměstnaní jsou pouze „trénování“ pro regulérní zaměstnání, přičemž workfare je zároveň explicitně považován za motivační činnost pro zapojení do normálního pracovního života

(Kulhavý, 2003). V důsledku workfare programů se část registrovaných nezaměstnaných stává ne-registrovanými nezaměstnanými, což může souviset s problémem frustrovaných pracovníků („discouraged workers“), ti se stávají závislími na širší rodině a orientují se na péči o blízké, šedou ekonomiku atd. (Kulhavý, 2003).

Kampen a Tonkens (2019b) uvádějí, že většina jejich informantů měla pocit, že je v jejich životě něco špatně, že ztratili své osobní hodnoty a cíle. Když nebyly důvody, proč nepracují, brány pracovníky a pracovníci úřadu vážně, cítili se zneschopnění. Potřebovali se vyrovnat se svými aktuálními problémy dříve, než půjdou dál. Jejich negativní pocity vyvolané minulostí byly často zesíleny nedůstojným byrokratickým přístupem. Tuto svou zkušenost popisují jako neosobní jednání, kdy se cítili jako „produkt“ nebo „číslo“. Cítili, že jejich důvody pro opuštění trhu práce, emoce, problémy a zkušenosti jsou považovány za irelevantní. Pokud však pracovníci či pracovník vyslechli jejich životní příběh, často pak navrhli aktivitu, která jim nabídla příležitost vyrovnat se s jejich minulostí. Pokud tato aktivita umožnila napravit negativní životní příběh, tak získali nazpět respekt a byla to pro ně zmocňující zkušenost. Opozice mezi byrokratickým a personalizovaným přístupem se zdá být implicitně založena na opozici mezi nedůstojným a důstojným zacházením: mezi prostým provázením klientů systémem a respektem k jejich vlastním cílům a hodnotám.

DISKUSE A IMPLIKACE PRO PRAXI

Článek ukazuje, jak je aktivace sama o sobě protichůdná. Na jednu stranu má charakteristiky případové práce, efektivity a byrokratické kontroly (Horák, Horáková, 2009; Hansen, Natland, 2017); od pracovníků se očekává, že budou čas využívat efektivně, ale nenavazují hlubší vztahy. Na druhou stranu má také charakteristiky sociální práce (Kjørstad, 2005; Hauss, 2014; Kampen, Tonkens, 2019a); od pracovníků a pracovník se očekává, že budou zapálení do řešení problémů a že se přiblíží běžnému životu klientů. Což vyvolává řadu dilemat a klade na pracovníky značné profesní nároky.

Ve většině evropských zemí je žádoucí, aby rozhodnutí byla prováděna státními úředníky, nicméně převážně v severských zemích převládá názor, že politika pracovního trhu by měla být prováděna profesionálními sociálními pracovníci a pracovníky (viz Kjørstad, 2005). V takových případech jsou kontrola správy a etické postavení odborníků důležité pro kvalitu konkrétních rozhodnutí, jakož i pro legitimitu systému v očích veřejnosti. Zprostředkování zaměstnání v ČR není běžně vnímáno jako výkon sociální práce a zaměstnanci a zaměstnankyně na tomto úseku ani nemusí mít vzdělání v sociální práci. Naproti tomu někteří zahraniční odborníci a odbornice (např. Sirotkina, van Ewijk, 2010) pojmají sociální práci v aktivačním kontextu jako zastřešující povolání. Jiní argumentují, že aktivace potřebuje být založena na sociální práci jako „empowering profese“ (např. Kjørstad, 2005; McDonald, Marston, 2005; Provencher, Richard, 2010). Další dodávají, že aktivace se musí rozvíjet jako specifická profese, aby se zajistilo, že pracovníci a pracovníci věnují dostatečnou pozornost svým klientům a klientkám (např. van Berkel et al., 2010; Kampen, Tonkens, 2019a).

Corbière et al. (2014) upozorňují na to, že je potřeba zabývat se tím, jak kompetence aktivačních pracovníků a pracovník přispívají k úspěchu aktivačních programů. Autoři došli k závěru, že odborníci na zprostředkování zaměstnání potřebují specifické schopnosti, aby pomohli lidem získat a udržet si zaměstnání. To se týká především skupin uchazečů, kteří jsou na trhu práce nějakým způsobem znevýhodněni. Kompetence pracovníků a pracovník se dle uvedených autorek a autorů skládá z úzké spolupráce s klienty při plánování pracovní integrace a zohledňuje pracovní zájmy a preference uchazečů, zároveň zahrnuje koordinaci cílů uchazeče ve spolupráci s dalšími odborníky, zaměstnavateli, rodinnými příslušníky, sociální pracovníky apod., současně obsahuje poradenství klientům i zaměstnavatelům při integraci uchazečů na trhu práce, přičemž pracovníci mají mít schopnost pracovat také v rámci komunity (síťují a setkávají se s potenciálními zaměstnavateli, namísto byrokratických činností). Nothdurfter a Olesen (2017) tvrdí, že v důsledku sloučení služeb

zaměstnanosti a sociálních služeb v Dánsku potřebují aktivací pracovníci jak znalosti orientované na uživatele, tak na trh práce. Podle Sadeghi a Fekjær (2019) zastávají linioví pracovníci dvojí roli, v níž působí jako „strážci“ (*gatekeepers*) i jako „pomáhající“ (*helpers*). Jejich faktorová analýza odhalila dvě odlišné základní dimenze aktivací kompetence. Aktivací kompetence podle nich sestává jak ze znalosti trhu práce (např. znalosti místního trhu práce a aktivacích opatření), tak ze znalostí uživatelů (např. jak komunikovat s uživateli a řešit konflikty). Také Heidenreich a Aurich-Berheide (2014) uvádějí, že pro úspěšnost aktivacích politik je nezbytné poskytovat jak sociální služby (např. rehabilitační programy, psychosociální poradenství), tak služby trhu práce (např. podporované zaměstnávání, odbornou přípravu).

Z uvedeného vyplývá, že role pracovníků a pracovníků, kteří zprostředkovávají zaměstnání, zahrnuje koordinované poskytování služeb. Pracovníci by měli umět síťovat a spolupracovat s velkým množstvím stakeholderů, a zároveň by měli věnovat zvýšenou pozornost potřebám lidí v kontextu jejich situace, což klade na výkon této profese velké nároky. Zároveň nelze opomenout, že nejen kompetence, ale i postoje liniových pracovníků k aktivaci přispívají k utváření podoby poskytovaných služeb (Nothdurfter, 2016).

Uvedené skutečnosti se logicky odrážejí i v požadavcích za vzdělávání liniových pracovníků a pracovníků. Žádné dosud dostupné odborné vzdělávání nepřipravuje studentky a studenty na úkoly, které zahrnují zprostředkování zaměstnání. Některé zdroje přitom tvrdí (např. Nothdurfter, 2016), že sociální pracovníci mohou být profesní skupinou s nejrelevantnějším vzděláním pro tyto úkoly. Podle Sadeghi a Fekjær (2019) však pracovníci a pracovníci se vzděláním v sociální práci sami sebe považují za více kompetentní v oblasti zaměřené na uchazeče, ale méně kompetentní, pokud jde o oblast trhu práce než pracovníci se vzděláním v jiných oborech. Z toho vyplývá, že by měla být u sociálních pracovníků a pracovníků posilována aktivací kompetence v oblasti trhu práce. V této souvislosti ovšem někteří autoři (např. Hasenfeld, 1999) varují, že hodnoty sociální práce jsou neslučitelné s aktivací praxí, která zdůrazňuje neoliberální myšlenky, jako jsou individuální povinnosti, odpovědnosti a podmíněnost poskytování pomoci. V této souvislosti Csoba (2014) upozorňuje také na riziko, kdy, v případě, že je velké množství sociálních pracovníků a pracovníků činných ve veřejných službách, může to vést k vyvíjení stále intenzivnějšího tlaku na změnu jejich profesní role směrem k disciplinaci a kontrole. Změny v implementaci aktivacích politik je proto nutné realizovat nejen na mikroúrovni, ale i mezo- a makroúrovni.

Povolání aktivacích pracovníků je na svém počátku (van Berkel, van der Aa, 2012) ještě nedostatečně rozvinutou profesí (Nothdurfter, 2016); ve většině aktivacích sociálních států absentují společné debaty o organizační a společenské pozici aktivace (Provencher, Richard, 2010), jakož i o podobě znalostí a metod pracovníků a pracovníků (van Berkel, van der Aa, 2012; Nothdurfter, 2016; Kampen, Tonkens, 2019a), proto je potřeba studovat dynamický vztah mezi vývojem administrativní a sociální politiky a modus operandi sociálních pracovníků. Podle Janebové (2018) se pracovníci a pracovníci úřadů práce mohou cítit jako pomáhající profese, přestože jsou některými označováni za agenty sociální kontroly. Anderson (2019) zase požaduje kritickou diskusi o tom, jak je vztah mezi disciplinací a empowermentem ztělesněn ve zprostředkovatelské praxi. Způsoby, jakými sociální pracovníci chápou kontexty praxe a způsoby, jakými přemýšlejí o profesionálním rozhodování a jednání v konkrétních situacích, je nutné postavit do centra výzkumného zájmu.

Uvedené modely jsou českým čtenářům známy již z textu Sirovátky (2005), nicméně současná česká sociální práce tuto problematiku značně opomíjí. Aktivace lidí bez práce není nahlížena z perspektivy sociální práce, ale jako byrokratická činnost. Sociální práce přitom hraje důležitou úlohu při podpoře lidí, kteří čelí měnícím se životním podmínkám, a při práci s lidmi, jejichž práva mohou být porušována. Powell (1998) píše, že většina nezaměstnaných potřebuje pomoc, nikoliv nátlak. Nelze požadovat morální povinnost „splácet“ od těch, kteří jsou špatně situováni. Vzájemnost musí být založena na dobrovolné dohodě mezi stranami. Pokud sociální pracovník používá ultimátum jako výchozí mechanismus v poradenském procesu, může to zničit potenciálně

plodný dialog (viz Kjørstad, 2017). Kampen a Tonkens (2019) dospěli k závěru, že aktivace ve své současné podobě selhává a je zavádějící, protože podporuje zaměstnatelnost klientů a klientek, ale nevede k placené práci; ukazuje na horizontu placenou práci, ale tento horizont se stále posouvá. Dominantní aktivační paradigma evropské politiky trhu práce vyžaduje kritické přehodnocení. Evaluace ze zahraničí ukazují, že aktivační efekty jsou obecně malé, přičemž se liší podle toho, jaký model aktivace odráží (viz např. Barbier, Ludwig-Mayerhofer, 2004; Halvorsen, Jensen, 2004). Politické programy a související diskurzy byly evaluovány, aniž by byly zohledněny měnící se podmínky na trhu práce (Halvorsen, Jensen, 2004). Evaluace často postrádá podrobnosti o obsahu aktivačních programů a využívání povinností/sankcí na individuální úrovni (Giertz, 2004). Z toho vyplývá, že znalosti o tom, jak je aktivace implementována v praxi mezi uchazeči o zaměstnání, zůstávají skromné, přitom byly opakovaně požadovány (viz například Halvorsen, Jensen, 2004; Nybom, 2011). Současné výzkumy ukazují, že klíčovým problémem, který brání empowermentu, není povinnost účastnit se programů jako taková, ale nerespektování důstojnosti klientů (viz např. Anderson, 2019; Kampen, Tonkens, 2019b).

Současní autoři a autorky volají prostřednictvím důrazu na empowerment (Andersen, 2019), personalizovaný přístup (Kampen, Tonkens, 2019a), přístup zaměřený na člověka (Hansen, Natland, 2016), bottom-up princip (Dodds, Paskins, 2011), svobodu volby (Bonvin, Orton, 2009), společenskou integraci a sociální práva (Nybom, 2011) nebo profesní hodnoty sociální práce (Kjørstad, 2005) po příklonu k modelu aktivace založenému na rozvoji lidského kapitálu prostřednictvím rozšíření sociální sítě a sociálních příležitostí (Corbière et al., 2014), současné politiky však na tyto výzvy nereagují.

ZÁVĚR

Ve všech zemích OECD představuje obecný trend aktivace stále důležitější součást modernizace sociálních států. Navzdory značným rozdílům napříč národními modely je snaha o (re)integraci nezaměstnaných na trh práce společným rysem sociálních států. Rozsah a intenzita aktivačních politik má důsledky jak pro pracovníky první linie, tak pro jejich klienty.

Cílem této přehledové studie bylo analyzovat implementace aktivačních strategií prostřednictvím dvou klíčových modelů aktivace. Uvedené vymezení aktivačních strategií je zjednodušující, protože nezávisle na orientaci na práci či zdroje je účast v aktivačních programech z větší části povinná a účastníci čelí sankcím. Nicméně uvedené vymezení aktivace jako komplexního kontinua mezi donucovacími a zmocňujícími praktikami může sloužit jako analytický rámec pro zkoumání vztahů mezi workfare praktikami a zmocněním na všech třech úrovních obecnosti.

Z výsledků vyplynulo, že aktivační činnosti zaměřené na trh práce by měly být více komunitně zaměřené, linioví pracovníci a pracovnice by měli pracovat se sociálními sítěmi a stavět na rozvoji lidských zdrojů. Aktivační kompetence by měla navíc zahrnovat kritické a reflexivní myšlení a hledat rovnováhu mezi orientací na zaměstnanost a poskytováním sociální služby. Sociální práce se tak jeví jako profese s nejrelevantnějším základem pro výkon zprostředkování zaměstnání. Je však nutné, aby vzdělávání v sociální práci udrželo krok s novými požadavky na kompetence liniových pracovníků a pracovníků v návaznosti na reformy sociální politiky obecně a umožnilo aktivační politiku založenou na síťování a rozvoji lidských zdrojů. Podstatné změny na úrovni učebních osnov vzdělávání v sociální práci jsou více než na místě.

Věřím, že text může být podnětný v oblasti otevření diskuse ohledně potenciálu sociální práce v aktivizačním kontextu. Zejména je potřeba se zabývat otázkami: Jaké kompetence jsou nezbytné pro výkon zprostředkování zaměstnání? Zlepšuje vzdělávání v sociální práci schopnost liniových pracovníků v aktivační práci ve srovnání s pracovníky s jiným vzděláním? Jak ovlivňují základní hodnoty a postoje sociálních pracovníků k aktivační politice výkon jejich profese?

POUŽITÉ ZDROJE

- ALBREKT LARSEN, Ch. 2003. Structural Unemployment. An Analysis of Recruitment and Selection Mechanisms Based on Panel Data among Danish Long-Term Unemployed. *International Social Welfare*, 12, 170–181.
- ANDERSEN, M. 2019. Empowering Collaboration within a Danish Workfare Paradigm: A Challenge in Social-Work Research. *European Journal of Social Work*, 22(5), 778–790. DOI: 10.1080/13691457.2018.1553149.
- BORGHI, V., VAN BERKEL, R. 2007. Individualised Service Provision in an Era of Activation and New Governance. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 27(9/10), 413–424. DOI: 10.1108/01443330710822101.
- BARBIER, J. C. 2004. *Research on 'Open Methods of Coordination' and National Social Policies: What Sociological Theories and Methods?* Paris: International Sociological Association RC 19 Poverty, Social Welfare and Social Policy.
- BARBIER, J. C., LUDWIG-MAYERHOFER, W. 2004. Introduction. *European Societies*, 6(4), 423–436. DOI: 10.1080/1461669042000275845.
- BENGTTSSON, M. 2014. Towards Standby-Ability: Swedish and Danish Activation Policies in Flux. *International Journal of Social Welfare*, 23. DOI: 10.1111/ijsw.12075.
- BLACK, D. A., SMITH, J. A., BERGER, M. C. et al. 2003. Is the Threat of Training More Effective than Training Itself? Evidence from UI System Using Random Assignment. *American Economic Review*, 93(4), 1313–1327.
- BONOLI, G. 2013. *The Origins of Active Labour Market Policy. Labour Market and Childcare Policies in a Comparative Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- BONVIN, J. M., ORTON, M. 2009. Activation Policies and Organisational Innovation: The Added Value of the Capability Approach. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 29(11/12), 565–574. DOI: 10.1108/01443330910999014.
- CARNEY, T. 2011. Social Security Law: What Does the Politics of “Conditional Welfare” Mean for Review and Client Representation? *Australian Journal of Social Issues*, 46(3), 233–252.
- CORBIÈRE, M., BROUWERS, E., LANCTÔT, N. et al. 2014. Employment Specialist Competencies for Supported Employment Programs. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 24(484), 484–497. DOI:10.1007/s10926-013-9482-5.
- CSOBA, J. 2014. Dienstleistung oder soziale Kontrolle? Die Änderung der Rolle der Sozialarbeiter in Ungarn – im Kontext eines im Wandel begriffenen Wohlfahrtsmodells. In: CSOBA, J. *Soziale Arbeit in Europa Diskurse der Sozialarbeit, Europäisierung, soziale Bewegungen und Sozialstaat*. Schwalbach am Taunus: Wochenschau Verlag, 23–45.
- DAGUERRE, A. 2004. Importing Workfare: Policy Transfer of Social and Labour Market Policies from USA to Britain under New Labour. *Social Policy & Administration*, 38(1), 41–56.
- DAHL, E., LORENTZEN, T. 2003. Dynamics of Social Assistance: The Norwegian Experience in Comparative Perspective. *International Journal of Social Welfare*, 12, 289–301.
- DAHRENDORF, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava: Archa.
- DODDS, A., PASKINS, D. 2011. Top-Down or Bottom-Up: The Real Choice for Public Services? *Journal of Poverty and Social Justice* [online]. [1. 5. 2019]. 19(1), 51–61. Dostupné z: [https://research.aston.ac.uk/portal/files/242784/JSPJ_paper_changes_incorporated_\(2\).pdf](https://research.aston.ac.uk/portal/files/242784/JSPJ_paper_changes_incorporated_(2).pdf)
- ESPING-ANDERSEN, G. 1999. *Social Foundations of Post-Industrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- FOUCAULT, M. 2008. *The Birth of Biopolitics*. New York: Palgrave Macmillan.
- FOUCAULT, M. 1982. The Subject and Power. In: DREYFUS, H. L., RABINOW, P. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press.
- FRIEDLI, L., STEARN, R. 2015. Positive Affect as Coercive Strategy: Conditionality, Activation and the Role of Psychology in UK Government Workfare Programmes. *Medical Humanities*, 41, 40–47.

- FROMM, S., SPROSS, C. 2008. *Die Aktivierung erwerbsfähiger Hilfeempfänger Programme, Teilnehmer, Effekte im internationalen Vergleich*. Nürnberg: IAB-Forschungsbericht.
- GEERDSEN, L. P. 2006. Is there an Incentive Effect of Labour Market Programmes? A Study of ALMP in the Danish UI System. *The Economic Journal*, 116(513), 738–750. DOI: 10.1111/j.1468-0297.2006.01109.x.
- GIDDENS, A. 1998. *The Third Way*. Cambridge: Polity Press.
- GIERTZ, A. 2004 *Making the Poor Work. Social Assistance and Activation Programmes in Sweden*. Lunds: Lunds Universitet.
- HABERMAS, J. 1987. *The Theory of Communicative Action*. Boston: Beacon Press.
- HALVORSEN, R., JENSEN, P. H. 2004. Activation in Scandinavian Welfare Policy. *European Societies*, 6(4), 461–483. DOI: 10.1080/1461669042000275863.
- HANESH, W. 1999. The Debate on Reforms of Social Assistance in Western Europe. In: HEIKKILÄ, M. *Linking Welfare and Work*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 71–77.
- HANESH, W., BALTZER, N. 2001. *The Role of Social Assistance as Means of Social Inclusion and Activation: A Comparative Study on Minimum Income in Seven European Countries*. Helsinki: STAKES.
- HANSEN, H. C., NATLAND, S. 2017. The Working Relationship between Social Worker and Service User in an Activation Policy Context. *Nordic Social Work Research*, 7(2), 101–114. DOI: 10.1080/2156857X.2016.1221850.
- HARRIS, P. 2001. From Relief to Mutual Obligation: Welfare Rationalities and Unemployment. *Journal of Sociology*, 37(5), 5–26.
- HASENFELD, Y. 1999. Social Services and Welfare to Work. *Administration in Social Work*, 23 (3–4), 189–199.
- HAUSS, G. 2014. Generating Productive Citizens or Supporting the Weak? Ambivalences and Contradictions in Working with Young Welfare Recipients. *European Journal of Social Work*, 17, 656–671. DOI: 10.1080/13691457.2014.954239.
- HEIDENREICH, M., AURICH-BEERHEIDE, P. 2014. European Worlds of Inclusive Activation. *International Journal of Social Welfare*, 23, 6–22. DOI: 10.1111/ijsw.12098.
- HEJNAL, O. 2014. Úvod do studia neoliberalismu: inspirace pro antropologii. *Antropowebzin*, 14(1), 33–47.
- HIEKISCHOVÁ, M. 2015. Sociální práce na úřadech práce – od stresu k bezmoci? *Sociální práce / Sociální práca*, 15(5), 79–88.
- HORÁK, P., HORÁKOVÁ, M. 2009. Role liniových pracovníků ve veřejné politice. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 45(2), 369–396.
- IFSW. 2018. Global Social Work Statement of Ethical Principles [online]. Rheinfelden, Switzerland: International Federation of Social Workers. [20. 9. 2019]. Dostupné z: <https://www.ifsw.org/global-social-work-statement-of-ethical-principles/>
- JANEBOVÁ, R. 2018. Posedlost sociální práce managementem rizik a rezignace na potřeby. *Sociální práce / Sociální práca*, 18(6), 39–56.
- JANEBOVÁ, R. 2012. „Muž, který svou ženu nebije, tak ji nemiluje“, aneb etická dilemata sociální práce v sociálně vyloučených lokalitách [online]. Feminismus.cz. [2. 5. 2019]. Dostupné z: <http://www.feminismus.cz/cz/clanky/muz-ktery-svou-zenu-nebije-tak-ji-nemiluje-aneb-eticka-dilemata-socialni-prace-v-socialne-vyloucenych-lokalitach>
- KAMPEN, T., TONKENS, E. 2019a. A Personalised Approach in Activation. Workfare Volunteers' Experiences with Activation Practitioners. *European Journal of Social Work*, 22(6), 1038–1049. DOI: 10.1080/13691457.2018.1461069.
- KAMPEN, T., TONKENS, E. 2019b. Empowerment and Disempowerment of Workfare Volunteers: A Diachronic Approach to Activation Policy in the Netherlands. *Social Policy and Society*, 18(3), 351–364. DOI:10.1017/S1474746418000143.

- KELLER, J. 2014. *Exkluze jako sociální problém a jako otázka metodologická*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- KJØRSTAD, M. 2005. Between Professional Ethics and Bureaucratic Rationality: The Challenging Ethical Position of Social Workers Who Are Faced with Implementing a Workfare Policy. *European Journal of Social Work*, 8(4), 381–398. DOI: 10.1080/13691450500314459.
- KULHAVÝ, V. 2003. Workfare v sociální politice. In: SIROVÁTKA, T. *Problémy trhu práce a politiky zaměstnanosti*. Praha a Brno: FSS MU, VÚPSV, NVF. Výzkumná zpráva.
- LAYTE, R., WHELAN, Ch. T. 2003. Cumulative Disadvantage or Individualisation? A Comparative Analysis of Poverty Risk and Incidence. *European Societies*, 4(2), 209–233.
- LEVITAS, R. 2000. What is Social Exclusion? In: GORDON, D., TOWNSEND, P. (Eds.). *Breadline Europe: The Measurement of Poverty*. Bristol: The Policy Press, 357–383.
- LIPSKY, M. 1980. *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russell Sage Foundation.
- LØDEMEL, I., TRICKEY, H. 2001. *An Offer You Can't Refuse. Workfare in International Perspective*. Bristol: The Policy Press.
- LORENZ, W. 2006. *Perspectives on European Social Work: from the Birth of the Nation State to the Impact of Globalization*. Opladen: Barbara Budrich.
- MAREŠ, P., SIROVÁTKA, T. 2008. Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začlenování (inkluzie). *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 44(2), 113–138.
- MCDONALD, C., MARSTON, G. 2005. Workfare as Welfare: Governing Unemployment in the Advanced Liberal State. *Critical Social Policy*, 25, 374–401. DOI: 10.1177/0261018305054077.
- MESTAN, K. 2014. Paternalism in Australian Welfare Policy. *Australian Journal of Social Issues*, 49, 3–22. DOI: 10.1002/j.1839-4655.2014.tb00297.x.
- KJØRSTAD, M. 2017. Do Your Duty – Demand Your Right: A Theoretical Discussion of the Norm of Reciprocity in Social Work. *European Journal of Social Work*, 20(5), 630–639. DOI: 10.1080/13691457.2016.1246416.
- MOREIRA, A. 2008. *The Activation Dilemma: Reconciling Fairness and Effectiveness of Minimum Income Schemes in Europe*. The Policy Press, Bristol: The Policy Press.
- NEWMAN, J., TONKENS, E. 2011. *Participation, Responsibility and Choice: Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- NICAISE, I. 2002. *The Active Welfare State: A Response to Social Exclusion?* Bruges: Vives Lecture.
- NOTHDURFTER, U. 2016. The Street-Level Delivery of Activation Policies: Constraints and Possibilities for a Practice of Citizenship. *European Journal of Social Work*, 19, 420–440. DOI: 10.1080/13691457.2015.1137869.
- NOTHDURFTER, U., OLESEN, S.P. 2017. Activation Work as Professional Practice: Complexities and Professional Boundaries at the Street Level of Employment Policy Implementation. In: BLOM, B., EVERTSSON, L., PERLINSKI, M. (Eds.). *Social and Caring Professions in European Welfare States: Policies, Services and Professional Practices*. Bristol: Policy Press, 237–252.
- NYBOM, J. 2011. Activation in Social Work with Social Assistance Claimants in Four Swedish Municipalities. *European Journal of Social Work*, 14(3), 339–361. DOI: 10.1080/13691457.2010.501021.
- PARTON, N. 2006. Changes in the Form of Knowledge in Social Work, from the 'Social' to the 'Informational'? *British Journal of Social Work*, 38(2), 253–269. DOI: 10.1093/bjsw/bcl337.
- PAZ-FUCHS, A. 2008. *Welfare to Work: Conditional Rights in Social Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- POWELL, F. 1998. Workfare: Deconstructing Welfare Reform. *European Journal of Social Work*, 1(3), 361–362, DOI: 10.1080/13691459808413796.
- PRIOR, D., BARNES, M. 2011. Subverting Social Policy on the Front Line: Agencies of Resistance in the Delivery of Services. *Social Policy & Administration*, 45(3), 264–279. DOI: 10.1111/j.1467-9515.2011.00768.x.

- PROVENCHER, Y., RICHARD, M. C. 2010. Public Employment Policy Professionals in Industrialized Countries: Different Contexts and Similar Practices. *Canadian Review of Social Policy*, 63/64, 50–62.
- RICCIO, J., HASENFELD, Y. 1996. Enforcing a Participation Mandate in a Welfare-To-Work Program. *Social Service Review*, 70(4), 516–542.
- SADEGHI, T., FEKJÆR, S. B. 2019. Frontline Workers' Competency in Activation Work. *International Journal of Social Welfare*, 28, 77–88. DOI:10.1111/ijsw.12320.
- SAXONBERG, S., SIROVÁTKA, T. 2014. From a Garbage Can to a Compost Model of Decisionmaking? Social Policy Reform and the Czech Government's Reaction to the International Financial Crisis. *Social Policy and Administration*, 48(4), 450–467.
- SIROTKINA, R., VAN EWIJK, H. 2010. Social Professionals' Perceptions of Activating Citizenship. *European Journal of Social Work*, 13(1), 73–90. DOI: 10.1080/13691450903403867.
- SIROVÁTKA, T. 2016. When Workfare Fails: Post-Crisis Activation Reform in the Czech Republic. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 36(1/2), 86–101.
- SIROVÁTKA, T. 2014. From Protection Towards Activation: Reform of Social Assistance in the Czech Republic. In: LØDEMEL, I., MOREIRA, A. (Eds.). *Activation or Workfare? Governance and the Neo-Liberal Convergence*. New York: Oxford University Press, 256–288.
- SIROVÁTKA, T. 2007. The Individual Approach in Activation Policy in the Czech Republic. In: VAN BERKEL, R., VALKENBURG, B. *Making it Personal. Individualising Activation Services in the EU*. Bristol: University of Bristol, 193–216.
- SIROVÁTKA, T. 2005. Individuální přístup a strategie aktivace v politice na trhu práce v České republice. *Sociální práce / Sociálna práca*, 5(1), 40–55.
- SOLDATIC, K., MEEKOSHA, H. 2012. The Place of Disgust: Disability, Class and Gender in Spaces of Workfare. *Societies*, 2(3), 139–156. DOI: 10.3390/soc2030139.
- THORÉN, K. H. 2008. *Activation Policy in Action. A Street-Level Study of Social Assistance in the Swedish Welfare State*. Växjö: Växjö University Press. Disertační práce.
- TORFING, J. 1999. Workfare with Welfare: Recent Reforms of the Danish Welfare State. *Journal of European Social Policy*, 9(1), 5–28.
- VAN AERSCHOT, P. 2016. *Activation Policies and the Protection of Individual Rights*. London: Routledge.
- VAN BERKEL, R. 2006. The Decentralisation of Social Assistance in the Netherlands. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 26(1/2), 20–31.
- VAN BERKEL, R., MØLLER, L. H., WILLIAMS, C. C. 2002. The Concept of Inclusion / Exclusion and the Concept of Work. In: BERKEL VAN R., MOLLER L. H. *Active Social Policies in the EU – Inclusion through Participation?* Bristol: The Policy Press.
- VAN BERKEL, R., VAN DER AA, P. 2012. Activation Work: Policy Programme Administration or Professional Service Provision? *Journal of Social Policy*, 41(3), 493–510. DOI:10.1017/S0047279412000062.
- VAN BERKEL, R., VAN DER AA, P., VAN GESTEL, N. 2010. Professionals without a Profession? Redesigning Case Management in Dutch Local Welfare Agencies. *European Journal of Social Work*, 13(4), 447–463. DOI: 10.1080/13691451003603455.
- VRANKEN, J. 2008. Changing Forms of Solidarity: Urban Development Programs in Europe. DOI: 10.1002/9780470694046.ch12.
- WARBURTON, J., SMITH, J. 2003. Out of the Generosity of Your Heart: Are We Creating Active Citizens Through Compulsory Volunteer Programmes for Young People in Australia? *Social Policy and Administration*, 37, 772–786. DOI: 10.1046/j.1467-9515.2003.00371.x.
- WHITWORTH, A. 2016. Neoliberal Paternalism and Paradoxical Subjects: Confusion and Contradiction in UK Activation Policy. *Critical Social Policy*, 36(3), 412–431.
- WINKLER, J. 2009. Institucionální a organizační limity individualizace české politiky zaměstnanosti v podmínkách duálního trhu práce. In: SIROVÁTKA, T. WINKLER, J., ŽIŽLAVSKÝ, M. (Eds.). *Nejistoty na trhu práce*. Brno: Albert.

Aktivizace a resocializace osob v sociální nouzi

Activating and Resocializing People in Social Need

Karolína Přádová

Mgr. Karolína Přádová¹ vystudovala multidisciplinární obor adiktologie na 1. lékařské fakultě Univerzity Karlovy. V současné době je doktorskou studentkou sociální práce na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Od roku 2013 působila v nízkoprahových klubech pro děti a mládež, vedla programy pro děti z azylových domů, zaměřovala se na práci s osobami z vyloučených lokalit a následně na terénní práci s osobami ohroženými sociálním vyloučením. Současně je zapojena do projektů o poruchách příjmu potravy a je moderátorkou diskusního fóra Healthyandfree.cz.

Abstrakt

CÍLE: Cílem příspěvku je syntetizovat poznatky z empirických výzkumů, které zkoumají komplexnost různých vlivů na procesy aktivizace a resocializace a povahu jejich interakcí vedoucí k posunům v sociální situaci. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Review se opírá o pojmy aktivizace, která je definována jako soubor činností vedoucí k nastartování aktivity, která povede k sociálnímu začleňování, a resocializace, kterou vnímáme jako opětovné zapojení a začlenění jedince do běžného života a společnosti. **METODY:** Příspěvek má formu přehledového článku a čerpá z české i zahraniční literatury. Opírá se o poznatky více než čtyřiceti autorů. **Klíčová slova:** aktivizace, resocializace, reintegrace, sociální vyloučení. **VÝSLEDKY:** Předkládaný text vytváří na základě výzkumů přehled faktorů, které jsou chápány jako vedoucí k úspěšné aktivizaci a resocializaci, i faktorů považovaných za překážky. Syntetizuje zkoumané texty a vypichuje doporučení pro praxi. Jako málo prozkoumanou hodnotí otázku, zda a jak sociální práce v praxi pomáhá překonat identifikované bariéry a za jakých okolností vede k úspěšné resocializaci. Dále upozorňuje na nedostatek empirických výzkumů, které by umožnily formulovat hypotézy týkající se vztahů mezi různými aspekty sociální situace ohrožených osob či přímo faktory resocializace. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Článek má motivovat k empirickým výzkumům a poskytnout vhled do současného stavu poznání.

Klíčová slova

aktivizace, resocializace, reintegrace, sociální vyloučení

Abstract

OBJECTIVES: The aim of the paper is to compile findings from empirical studies that investigate the complexity of various factors on activation and resocialization processes and the nature of their interactions leading to shifts in social situations. **THEORETICAL BASE:** The current review is based on the concepts of activation and resocialization, **METHODS:** The paper is conceived as a review article drawing on Czech and foreign literature. It is based on the findings of more than

¹ Kontakt: Mgr. Karolína Přádová, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Máchova 7, 120 00 Praha 2; Karolinapradova@seznam.cz

forty authors. Keywords: activation, resocialization, reintegration, social exclusion. RESULTS: Based on research studies, this paper provides an overview of factors that are seen as leading to successful activation and resocialization as well as factors considered as obstacles. It synthesizes the examined literature and emphasises recommendations for practice. It examines the question of whether and how social work helps to overcome identified obstacles in practice and under what circumstances it leads to successful re-socialization. The review also draws attention to the lack of empirical research that would allow the formulation of hypotheses regarding the relationship between different aspects of the vulnerable social situation, or the factors of resocialization directly. SOCIAL WORK IMPLICATIONS: The article should motivate for empirical research and provide insight into the current state of knowledge.

Keywords

activation, resocialization, reintegration, social exclusion

ÚVOD

Problematika sociálního vyloučení je naléhavá hned z několika důvodů. Prvním z nich je fakt, že počet obyvatel, kteří jsou vyloučeni ze společnosti nebo sociálním vyloučením ohroženi, neustále stoupá. Dle analýzy sociálně vyloučených lokalit v ČR se počet lidí žijících v sociálně vyloučených lokalitách pohybuje okolo 100 000. Celkem bylo identifikováno 606 sociálně vyloučených lokalit a přibližně 700 obytných, ve kterých žijí sociálně vyloučení. Tento počet se od roku 2006 téměř zdvojnásobil (Čada et al., 2015). Dosavadní přístupy směřující k předcházení sociálnímu vyloučení tedy zřejmě nestačí. Je potřeba mapovat a vytvářet nové možnosti, jak měnit postoje společnosti, podnítit aktivitu a motivaci ke změně chování na všech stranách a poskytnout ohroženým lidem adekvátní prostor pro „resocializaci“ ve smyslu znovuvvedení do společnosti lidí, kteří z ní v nějaké formě vypadli (byli exkludováni). Příčiny sociální exkluze a jejich výklad podléhá různým společensko-politickým výkladům a také módám, které mají dopady na preferovaná opatření, jak exkluzi bránit či předcházet.

Cílem článku je poskytnout aktuální mapující přehled faktorů, které dle pohledu současných autorů, především v ČR, sociální vyloučení ovlivňují, a vyvodit doporučení pro praxi. Soustředíme se na literaturu publikovanou od roku 2010, abychom získali aktuální pohled na tuto problematiku, zasazený do současného socio-ekonomického prostředí a vývoje.

Role sociální práce je vytvářet podmínky pro blaho všech lidí a pro sociální spravedlnost, což je zejména u znevýhodněných jedinců z velké části závislé též na společenském vědomí a společenských zdrojích. Dnes jako by měla pokrýt stejnými prostředky resocializaci neustále se zvětšujícího počtu lidí, což nemůže dokázat stejnými postupy, které se používaly při řešení starých a mnohem méně náročných úkolů (Keller, 2010). Současný nárůst počtu sociálně ohrožených osob je dlouhodobě neudržitelný, je potřeba přejít k systémovým změnám, které by ve výsledku měly vést k úspoře ve státním rozpočtu, zejména pokud by vedly k vyšší zaměstnanosti a snížení počtu žadatelů o dávky hmotné nouze (Richterová, 2019).

METODY

Práce přináší mapující přehled, jenž se opírá o soubor prací vážících se k tématu článku. V článku jsou analyzovány jednotlivé výzkumné studie, jsou zdůrazněna zkoumaná témata a vztahy mezi nimi. Cílem přehledové stati je zmapovat literaturu v oblasti aktivizace a resocializace osob v nepříznivé sociální situaci a shrnout a syntetizovat zjištěné poznatky.

Fáze 1: identifikace klíčové otázky

Zaměřili jsme se na otázky: Co je známo o aktivizačních a resocializačních přístupech k osobám v tíživé sociální situaci? Jaký přístup je hodnocen jako úspěšný? Kde jsou vnímány mezery v aplikaci aktivizačních a resocializačních přístupů? Aktivizaci jsme chápali v souladu s Medlíkovou (2011) primárně jako soubor sociálních intervencí, snižujících pasivitu a nečinnost jednotlivce a podporujících jeho motivaci s cílem jeho sociálního začlenění. Resocializaci jsme chápali jako znovuzapojení jedince do běžného života a do společnosti (Hradecký et al., 2012). Z široké škály potenciálních cílových osob jsme vyloučili seniory, vězně, osoby se zdravotním či mentálním onemocněním, uživatele návykových látek a migranty a zaměřili se na osoby ohrožené chudobou, bezdomovectvím a nezaměstnaností.

Fáze 2: strategie vyhledávání

Podklady byly získávány manuálním vyhledáváním v dostupných elektronických databázích. Pro naše účely byly vyhledávány podklady z let 2010–2019 s výskytem následujících klíčových slov: aktivizace OR resocializace OR reintegrace OR „sociálně ohrožení“ s vyloučením prací, které obsahovaly pojmy: senioři OR výkon trestu OR vězni OR žáci OR onemocnění OR migranti OR drogy. V anglickém jazyce se jednalo o klíčová slova: activation AND resocialization OR reintegration OR „social endangered“ s vyloučením prací obsahujících pojmy: seniors OR prison OR students OR illness OR migrants OR drugs. Z důvodu velkého množství nekorespondujících prací v anglickém jazyce byly dále vyloučeny pojmy: war OR Ukrainian. Pro vyhledávání byly využity databáze Univerzity Karlovy a Google Scholar, které slučují texty publikované ve světových databázích, jako jsou EBSCO, SCOPUS a další. Vyhledávání bylo omezeno na texty publikované v českém a anglickém jazyce dostupné dne 11. 2. 2019.

Fáze 3: výběr studií

Pro potřeby review byl proveden průzkum zaměřený na širokou identifikaci literatury vážící se k tématu aktivizace a resocializace sociálně ohrožených osob. I přes vylučující kritéria se objevilo množství prací nekorespondujících s tématem. Tyto práce byly následně manuálně vyloučeny. Relevantní literatura byla prostudována a pro zvýšení výpovědní hodnoty review byly následovány i související prameny.

Fáze 4: mapování dat

Relevantní údaje z literatury zahrnuté do review byly zaznamenány v programu Microsoft Excel. Zaznamenané údaje zahrnovaly název práce, autora, typ studie, rok vydání, cíle studie, cílovou skupinu, metodiku, faktory vedoucí k úspěšné aktivizaci a resocializaci, faktory bránící aktivizaci a resocializaci, výsledky, závěry a doporučení autorů.

Fáze 5: seskupování výsledků

Pomocí obsahové analýzy bylo identifikováno několik kategorií pro řešení výzkumných otázek. Následně byla popisně syntetizována podmnožina textů, které se postupně přiřazovaly do příslušných kategorií.

VÝSLEDKY

Při prvním vyhledávání literatury bylo identifikováno 548 textů v českém jazyce a 8760 v anglickém jazyce, které splňovaly kritéria pro zařazení. Po druhém hledání a zařazením dalších vylučujících kritérií bylo získáno 133 českých a 160 zahraničních prací. Manuálně byly odstraněny práce, které přímo nekorespondovaly s požadovaným tématem. Konečně bylo identifikováno a vybráno 20 českých a 20 zahraničních prací.

Charakteristika zahrnutých textů

Níže jsou uvedeny výsledky studií rozdělené do čtyř částí. Nejprve uvádíme a) základní charakteristiky zahrnutých textů českých (tab. 1) a zahraničních (tab. 2) prací, poté identifikujeme b) faktory vedoucí k úspěšné aktivizaci a resocializaci (graf 3), c) faktory bránící úspěšné aktivizaci a resocializaci (graf 4), následně prezentujeme d) poznatky a doporučení pro praxi (graf 5), které z identifikované literatury vyplývají.

Základní charakteristiky zahrnutých textů

Z celkového počtu 40 textů bylo identifikováno 14 výzkumných závěrečných prací (1 rigorózní práce, 7 diplomových prací, 5 bakalářských prací, 1 absolventská práce), 21 článků v recenzovaných časopisech a 5 publikovaných zpráv různých organizací/agentur.

Tabulka 1: Charakteristiky českých zdrojů

Autor, rok, typ práce	Téma práce	Cíl práce
Brabencová, 2012, Diplomová práce	Možnosti osamostatňování a reintegrace klientů dlouhodobého azylového ubytování pro osoby bez přístřeší – se zaměřením na hlavní město Prahu	Seznámení s projekty v Ostravě, Litvínově a v Praze, které se blíží systému sociálního bydlení
Fronková, 2018 Článek Fórum sociální práce	Azylové domy pro matky s dětmi v České republice a potřeby cílové skupiny, které naplňují	Poukázat na nejčastěji řešené klientské potřeby v azylových domech pro matky s dětmi v ČR a ověřit, zda azylové domy naplňují účel, pro který byly zřízeny
Glumbíková, Gojová, 2016 Článek Sociální práce	Vnímané potřeby klientek azylových domů pro ženy a matky s dětmi	Určit/analyzovat bariéry a akcelerátory procesu reintegrace do trvalých forem bydlení, zjistit vnímané potřeby klientek azylových domů pro matky s dětmi
Glumbíková, Gojová, Grundelová, 2019 Článek European Journal of Social Work	Kritická reflexe procesu reintegrace optikou genderové oprese: Případ sociální práce s matkami v azylových domech	Identifikovat dopad konstruktů mateřství na proces reintegrace matek samozvitelek z azylových domů do trvalých forem bydlení v České republice
Hanková, 2016 Bakalářská práce	Azylový dům jakožto nástroj sociálního začleňování z perspektivy bydlení	Porozumět specifikům sociální služby azylového domu a identifikovat možné bariéry jeho klientů při návratu do samostatného bydlení
Heryánová, 2018 Diplomová práce	Proces resocializace u osob bez přístřeší z pohledu pracovníků azylových zařízení	Zjistit, jak pracovníci azylových zařízení subjektivně vnímají proces resocializace
Horáková, 2010 Diplomová práce	Sociální začlenění bezdomovců jako sociálně pedagogický problém	Sestavit jednotlivé případové studie zachycující celý dosavadní život lidí, kteří se stali bezdomovci
Horká, 2017 Diplomová práce	Specifika dospívání u lidí žijících v sociálně vyloučených lokalitách	Zmapovat, jak vybraná skupina dospívajících jedinců vnímá život v sociálně vyloučené lokalitě
Hrubý, 2014 Rigorózní práce	Bezdomovectví a prevence bezdomovectví u dětí s nařízenou ústavní výchovou	Průzkum priorit práce s dětmi v ústavních zařízeních před odchodem do života
Janíková, 2016 Příspěvek Jarní škola sociální práce 2016	Sociální exkluze jako multidimenzionální jev v kontextu České republiky a Ostravy	Popis stávající situace v oblasti sociálního vyloučení v České republice a v Ostravě

Klimešová, 2015 Diplomová práce	Vliv intervencí pomáhajících pracovníků na sociální fungování klientů Domu na půl cesty	Zjistit, jak intervence pomáhajících pracovníků ovlivnily sociální fungování klientů Domu na půl cesty
Kocman, Klepal, 2015 Zpráva pro Agenturu pro sociální začleňování	Bydlení a sociální začleňování: kvalitativní analýza trajektorií uživatelů prostupného bydlení	Sledování dynamiky uživatelských trajektorií uživatelů prostupného bydlení
Mikeszová, Lux, 2013 Článek Sociologický časopis	Faktory úspěšné reintegrace bezdomovců a nástroje bytové politiky pro řešení bezdomovství v ČR	Identifikovat hlavní faktory, které vedou k úspěšné reintegraci bezdomovců zpět do trvalých forem bydlení, identifikovat hlavní bariéry úspěšné integrace a při zohlednění zjištěných faktorů a bariér zhodnotit účinnost existujících a případných nových nástrojů státu v oblasti bydlení
Müller, 2018 Bakalářská práce	Problematika sociálního bydlení	Zkoumat existenci efektivní sociální politiky
Pouchová, 2012 Diplomová práce	Osoby bez přístřeší s opakovaným návratem do sociálních služeb	Zjistit, jaké faktory způsobily u bývalých uživatelů azylového domu návrat z komerčního ubytování do sociálních služeb
Rálišová, 2015 Absolventská práce	Opakovaný pobyt klienta azylových domů pohledem jejich sociálních pracovníků	Zjistit, jak sociální pracovníci vnímají opakované pobyty klientů v azylovém domě a jakým způsobem opakovaný pobyt ovlivňuje jejich novou spolupráci
Ripka, Černá, Kubala, 2018 Závěrečná evaluační zpráva RRH	Pilotní testování rychlého zabydlení rodin s dětmi (Rapid Re-Housing)	Otestovat, zda je možné bez předchozího výběru zabydlet přímo do standardního bytu jakoukoliv rodinu v bytové nouzi, jaká bude míra udržení bydlení a jaké další dopady bude mít zabydlení na zdraví a sociální integraci rodičů a dětí
Šulcová, 2014 Bakalářská práce	Integrace bezdomovců v české společnosti	Shrnout současný stav bezdomovectví ve městech Praha a Beroun, popsat problémy, s nimiž se tato skupina potýká
Tulejová, 2018 Bakalářská práce	Marián Kuffa a jeho přístup k lidem v nouzi	Popsat přístup Mariána Kuffy k lidem v nouzi, zmínit rozdíly v jeho přístupu a v přístupu terapeutických komunit nebo sociálních zařízení
Zaschkeová, 2011 Diplomová práce	Veřejná služba jako nástroj aktivizace osob dlouhodobě pobírajících dávky pomoci v hmotné nouzi	Ověřit, zda má veřejná služba pozitivní dopady na aktivizaci osob pobírajících dávky, zda ji můžeme chápat jako další nástroj aktivní politiky zaměstnanosti
Zatloukalová, 2014 Bakalářská práce	Potřeby klientek azylových domů po jejich odchodu z hlediska sociálního fungování	Identifikovat potřeby klientek azylových domů, které opustily azylový dům, z hlediska jejich dalšího sociálního fungování

Tabulka 2: Charakteristiky zahraničních zdrojů

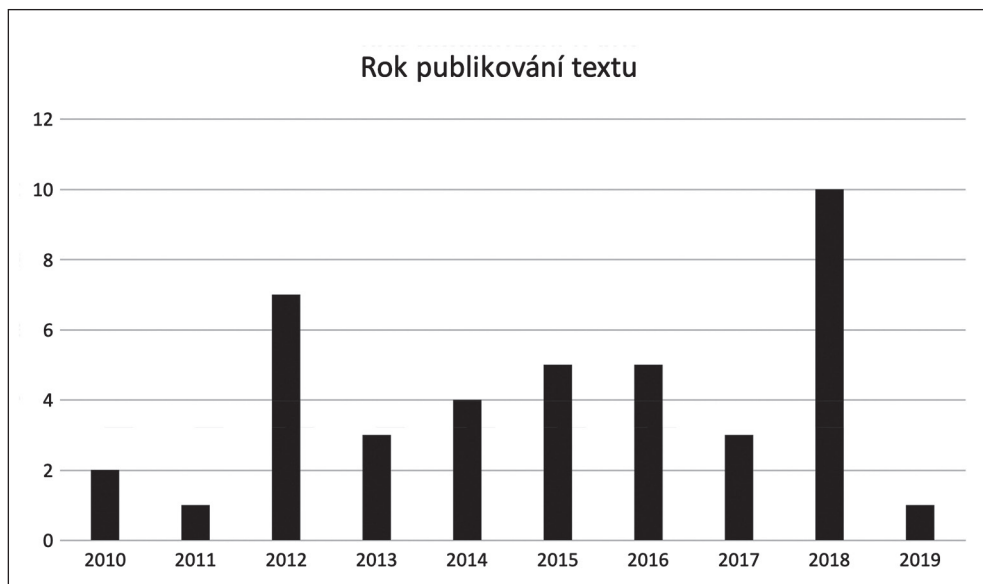
Autor, rok, typ práce	Téma práce	Cíl práce
Aguilera, 2016 Článek Sage Journals	Failed markets: The crisis in the private production of social housing in Mexico	Popsat problematiku nevhodně zacílené výstavby sociálních bytů
Bartelheimer, Verd, Litzmenn et al., 2012 Článek Sage Journals	Unemployment, intervention and capabilities. A comparative study of Germany and Spain	Porovnat dvě země s odlišnými politikami: Španělsko, které má stále velmi „tradiční“ podporu nezaměstnanosti s malým důrazem na aktivaci, a Německo, kde v posledních letech došlo k rychlé změně aktivačních opatření
Van Berkel, Larsen, Caswell, 2018 Článek International Social Security Review	Introduction: Frontline delivery of welfare-to-work in different European contexts	Popsat možnosti aktivizace nezaměstnaných v různých zemích
Dengler et al., 2013 Článek International Journal of Sociology and Social Policy	Intensified activation for disadvantaged welfare recipients in Germany: does it work?	Analyzovat implementaci a efektivitu zintenzivněného aktivačního schématu pro velmi znevýhodněné příjemce sociálních dávek v Německu
Düll, Kureková, 2014 CELSI Research Report no. 3	Activating benefit in material need recipients in the Slovak republic	Zhodnotit silné a slabé stránky implementačních opatření systému sociálního zabezpečení a aktivačních opatření ve Slovenské republice
European Commission, 2018	Study on integrated delivery of social services aiming at the activation of minimum income recipients in the labour market – success factors and reform pathways	Prozkoumat hnací síly a překážky efektivních a účinných reforem zaměřených na zlepšení koordinace mezi službami zaměstnanosti a sociálními službami pro příjemce minimálních příjmů
Hollertz et al., 2018 Článek International Social Security Review	Organizational governance of activation policy: Transparency as an organizational ideal in a Swedish welfare agency	Porozumět institucím a institucionálním vztahům v SSIA (Švýcarská agentura sociálního zabezpečení)
Jones, 2012 Článek Sage Journals	Welfare reform and labour market activation	Popis vývoje aktivizace na mezinárodní scéně
Künzel, 2012 Článek Journal of European Social Policy	The local dimension of active inclusion policy	Odhalit místní rozdíly mezi strategiemi aktivního začleňování, které závisí na odlišných opatřeních místní správy ve Francii a Německu
Maciejewska, 2015 Theses	Work activity of the homeless	Identifikovat problematické oblasti při zaměstnávání bezdomovců
Marchal, Mechelen, 2013 GINI Discussion Paper 87	Activation strategies within European minimum income schemes	Porovnání aktivačních strategií zaměřených na příjemce minimálních příjmů
Martin, 2015 Článek Journal of Labor Policy	Activation and active labour market policies in OECD countries: stylised facts and evidence on their effectiveness	Přezkoumat makroekonomické důkazy o dopadu aktivizačních politik na míru zaměstnanosti

Minas, Jakobsen, Kauppinen, 2018 Článek Sage Journals	The governance of poverty: Welfare reform, activation policies, and social assistance benefits and caseloads in Nordic countries	Prozkoumat a identifikovat obtíže aktivizačních a sociálních politik v severských zemích
Modrzewski, 2017 Článek Pedagogika Społeczna	(Des)integrated societies – essence of a phenomenon and a problem in the context of the structural and functional theoretical concept	Provéřít podmínky, které se objevují v kontextech a inspiracích sociologických strukturně-funkčních teorií
Murphy, 2012 Článek Administration	The politics of Irish labour activation: 1980 to 2010	Analyzovat politiku aktivizace a její vývoj ve třech desetiletích
Perkins, 2010 Článek Australian Journal of Social Issues	Activation and social inclusion: Challenges and possibilities	Zkoumat, do jaké míry jsou aktivizační programy klíčové pro přístup k sociálnímu začlenění, a hledat podobnosti a rozdíly mezi těmito přístupy
Pisoni, 2018 Článek International Social Security Review	Activating the most disadvantaged youth in Switzerland: Administratively too risky, politically too costly?	Osvětlit mechanismy a důvody vyvolávající Matoušův efekt u znevýhodněné mládeže
Rice, Fuertes, 2018 Článek International Social Security Review	Does individualized employment support deliver what is promised? Findings from three European cities	Zkoumat, jak místní agentury práce (ve třech evropských městech) přizpůsobují poradenství a služby individuálním potřebám uchazečů o zaměstnání
Skalec, 2012 Článek Social Policy	Underemployment in social enterprises – social cooperatives in a case point	Zkoumat, zda práce vykonávaná v rámci subjektů sociálního hospodářství může vytvářet podzaměstnanost
Solvang, 2016 Článek European Journal of Social Work	Discretionary approaches to social workers' personalisation of activation services for long-term welfare recipients	Zkoumat rozhodování sociálních pracovníků při personalizaci aktivizačních opatření tak, aby vyhovovala každému klientovi

Nejvíce textů vážících se k tématu článku pochází z roku 2018 (10), dále 2012 (7), 2015 (5) a 2016 (5), (graf 1). Přes aktuálnost tématu byl v roce 2019 zaznamenán pouze jeden text, což přičítáme tomu, že tento článek byl sepsán na samém začátku roku.

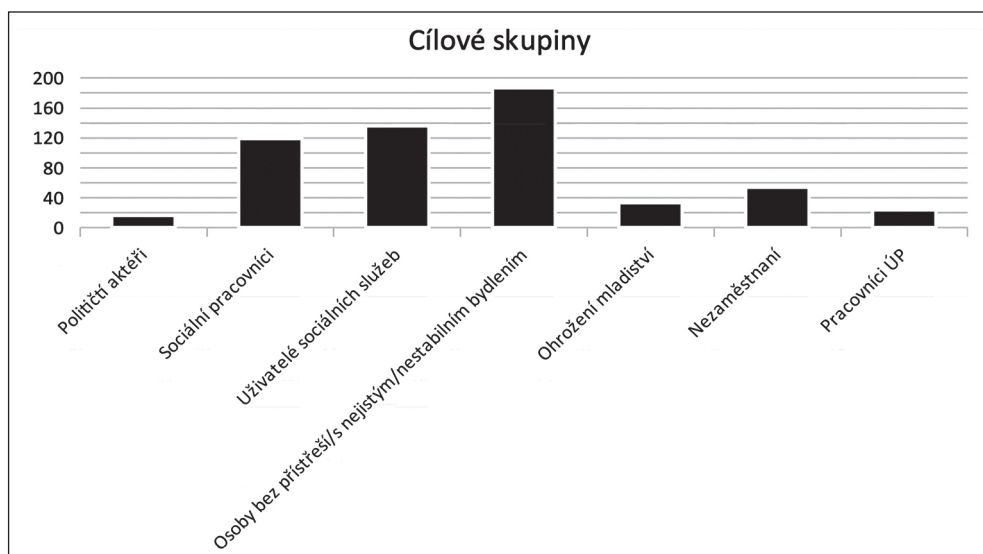
Graf 1: Rok publikování textu

Naprostá většina prací využívala kvalitativní metodologii, pouze dvě ze zahrnutých prací shromažďovaly data získaná kvantitativně.

Cílovou skupinu tvořily v největší míře osoby bez přístřeší a osoby s nejistým a nestabilním bydlením (33 %), uživatelé sociálních služeb (24 %) a sociální pracovníci (21 %), nezaměstnaní (9 %), ohrožení mládež (6 %), pracovníci úřadů práce (4 %) a političtí aktéři (3 %), (graf 2).

Graf 2: Cílové skupiny

Faktory vedoucí k úspěšné aktivizaci a resocializaci

Ve všech zkoumaných textech byla vyhledávána témata, která výzkumníci označili za taková, jež mohou vést k úspěšné aktivizaci a resocializaci. Jednalo se o faktory vycházející z výsledků výzkumu i z popsanych případů dobré praxe (graf 3).

Syntézou textů jsme došli k závěru, že jako nejpodstatnější faktor vedoucí k resocializaci je uváděna dostupnost bydlení. Autoři nejčastěji diskutují možnost zajištění vyššího počtu bytů v obecním vlastnictví (Mikeszová, Lux, 2013; Zatloukalová, 2014; Rálišová, 2015; Janíková, 2016; Horká, 2017), zřízení sociálního bydlení (Zatloukalová, 2014; Müller, 2018) či komunitního bydlení inspirované např. polským modelem Barki (Pouchová, 2012), či jiná forma soběstačné komunity, kde každý najde uplatnění podle svých potřeb a možností (Brabencová, 2012; Tulejová, 2018). Takový druh služeb, které propojují možnost bydlení současně s prací, v ČR chybí. Jinou možností, vedoucí ke stmelení komunity, zlepšení pracovních návyků a úrovně bydlení a v neposlední řadě i ke snížení provozních nákladů, by mohlo být zavedení spoluúčasti na opravách a údržbě přechodné formy bydlení (Maciejewska, 2015; Horká, 2017). Názory, zda budovat tréninkové bydlení (Brabencová, 2012; Klimešová, 2015), či bydlení stavící na konceptech Housing First (Kocman, Klepal, 2015; Müller, 2018), se různí. Většina autorů však dává přednost, a potvrzuje to i roční zhodnocení projektu RRH (Ripka, Černá, Kubala, 2018), dostupnému bydlení pro všechny bez nutnosti procházet víceetapovým modelem bydlení. Velmi důležité je vyvinout takové snahy, které by předcházely opakovaným pobytům, protože ty snižují úspěšnost resocializace (Pouchová, 2012; Glumbíková, Gojová 2016; Hanková, 2016; Froňková, 2018; Heryánová, 2018). Bydlení v komerčním sektoru je pro sociálně ohrožené velmi nákladné a díky společenským stigmatům i obtížně sehnatelné, proto mnohdy zůstávají v nestandardních formách bydlení typu azylové domy, které tak pozbývají svůj prvotní účel a pouze suplují nedostatek bytového fondu (Froňková, 2018). Pokud se podaří vhodný byt sehnat, je mnohdy nepřekonatelnou bariérou kauce na byt.

Druhým nejčastěji zmiňovaným faktorem je zaměstnání. V této souvislosti jsme zaznamenali nejen potřebu samostatného získání zaměstnání (Künzel, 2012; Marchal, Mechelen, 2013; Düll, Kureková, 2014; Klimešová, 2015; Maciejewska, 2015; Aguilera, 2017; van Berkel, Larsen, Caswell, 2018), ale i nutnost, aby toto zaměstnání bylo „kvalitní“ a aby se pracující osoba dostala nad hranici chudoby (Horáková, 2010; Perkins, 2010; Bartelheimer, Verd, Litzmann et al., 2012; Horká, 2017). Možností, jak toho dosáhnout, by mohlo být poskytování dotovaných pracovních míst (Dengler et al., 2013), zvýhodnění na daních pro zaměstnavatele zaměstnávající sociálně znevýhodněné či dlouhodobě nezaměstnané, či možnost navázání pracovní smlouvou na místa zřízená v rámci veřejné služby (Zaschkeová, 2011). Stagnace na ÚP a dlouhodobá nezaměstnanost je v České republice velkým problémem. Podobně tomu bylo i v Nevadě, kde byl realizován experiment na náhodném vzorku nových žadatelů o dávky. Spočíval v tom, že se žadatelé měli v prvních třech týdnech své žádosti zúčastnit schůzky typu one-to-one s případovým pracovníkem (Martin, 2015), což bylo stanoveno jako podmínka pro nárok na dávky. Účelem schůzky bylo určit, zda byl žadatel ve skutečnosti způsobilý pro dávky a zda aktivně hledal práci. Žadatelé, kteří se buď neúčastnili pohovoru, nebo neuspěli v testu způsobilosti, byli okamžitě ze schématu dávek vyloučeni. Výsledky ukázaly významný pokles průměrné doby trvání nezaměstnanosti a veřejných výdajů na dávky. Ještě důležitější bylo, že program významně zvýšil návrat do zaměstnání.

Třetím faktorem, o kterém autoři často hovoří, je vzdělání sociálně ohrožených osob. Shodují se, že vyšší míra vzdělanosti pozitivně ovlivňuje resocializaci (Künzel, 2012; Klimešová, 2015; Kocman, Klepal, 2015; Maciejewska, 2015; Horká, 2017; Pisoni, 2018; European Commission, 2018). Více než polovina osob v evidenci úřadů práce projde nějakou formou rekvalifikace, ať už se jedná o jednodenní semináře, či dlouhodobé kurzy, které mají zvýšit míru vzdělání a zajistit tak možnost získání lepšího pracovního místa (Skalec, 2012). Dále by mělo docházet k podpoře vzdělávání sociálně ohrožených osob (Düll, Kureková, 2014). Autoři navrhuji tuto snahu podpořit zavedením dávek poskytovaných osobám v hmotné nouzi, pokud jejich dítě na základní vzdělání naváže dalším studiem.

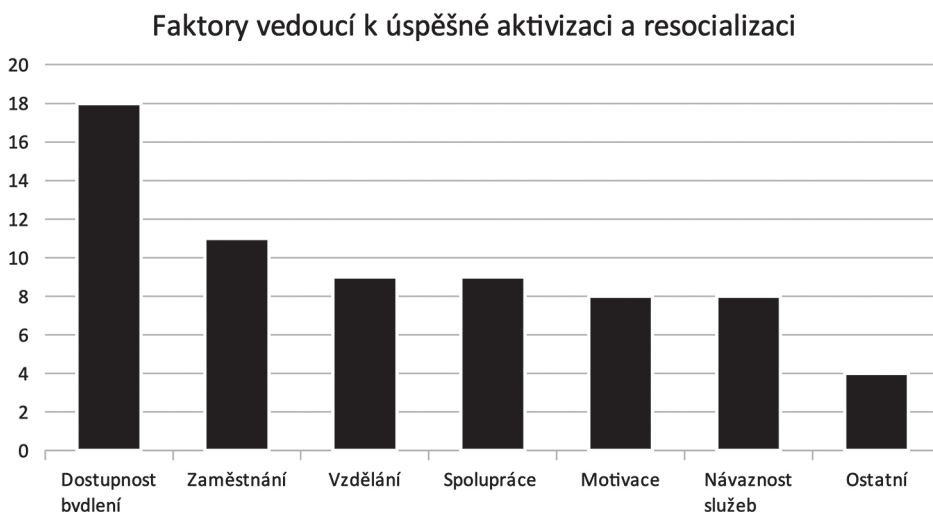
Stejně často jako potřebu dostatečného vzdělání sociálně ohrožených autoři diskutují nezbytnost spolupráce. O spolupráci hovoří nejen v rovině pracovník–klient, ale o potřebě zvýšení spolupráce mezi jednotlivými aktéry sociální práce a politiky (Zaschkeová, 2011; Bartelheimer, Verd, Litzmenn et al., 2012; Brabencová, 2012; Künzel, 2012; Murphy, 2012; Mikeszová, Lux, 2013; Kocman, Klepal, 2015; Froňková, 2018; van Berkel, Larsen, Caswell, 2018; European Commission, 2018). Aby mohl aktivizační a resocializační proces naplno fungovat, musí se aktivně zapojit všechny zúčastněné strany. Např. ve Slovenské republice byl zaveden třízónový systém, který profiluje klienty veřejné služby zaměstnanosti (PES) do tří skupin na základě stupně překážek na trhu práce a úrovně osobní motivace. V rámci tohoto systému jsou nabízeny tři úrovně služeb diferencované podle stupně zapojení zaměstnanců služeb zaměstnanosti a navrhovaných integračních nástrojů (Düll, Kureková, 2014). V Nizozemí se naopak spoléhají na e-sloužby. V současné době je 90 % uchazečů o zaměstnání, kteří pobírají dávky v nezaměstnanosti, evidováno prostřednictvím e-sloužeb a pouze 10 % klientů, kteří jsou profilováni jako ti s nejvyšším rizikem dlouhodobé nezaměstnanosti, intenzivně spolupracují s pracovníky ÚP a sociálním pracovníkem (Martin, 2015). Tyto aktivity staví na nutnosti spolupráce jednotlivých pracovníků a mají za cíl zefektivnění a úsporu v rámci služeb (Hollertz et al., 2018).

Motivace je také jedním z hlavních faktorů, jež aktivizaci a resocializaci významně ovlivňuje (Mikeszová, Lux, 2013; Klimešová, 2015; Glumbíková, Gojová, 2016; Hanková, 2016; Froňková, 2018). Motivace se snižuje, čím déle se osoba v tíživé životní situaci nachází. Například ti, kteří se ocitnou v azylovém domě poprvé, vykazují vyšší snahu svou situaci řešit (Hanková, 2016). Z výsledků vyplývá, že demotivující jsou nejen opakované neúspěšné pokusy o resocializaci, ale i nastavení různých administrativních či zákonných pravidel, jakož i systém sociální podpory sám o sobě, který může určité osoby demotivovat k participaci na trhu práce (Horáková, 2010; Hrubý, 2014; Kocman, Klepal, 2015; Hanková, 2016; Froňková, 2018; van Berkel, Larsen, Caswell, 2018). V textech se podařilo identifikovat i potřebu návazných služeb (Hrubý, 2014; Hanková, 2016), které jsou v současné době považovány autory za nedostatečné. Je poukázáno na fakt, že po opuštění azylového domu, kde měla rodina k dispozici podporu denně, odchází do jiné formy bydlení s podporou téměř nulovou a tento skok může být problematický a pro dlouhodobě sociálně vyloučené i stresující (Brabencová, 2012). Po dlouhodobém pobytu, kdy sdílí jeden prostor s dalšími osobami, může být stresující i samota vyplývající ze samostatného bydlení (Glumbíková, Gojová, Grundělová, 2018). Podpůrné návazné služby by měly předcházet tzv. azylové turistice (Rálišová, 2015). Na Slovensku se osvědčil systém profilování, které je sice o něco méně komplexní než v jiných zemích, ale i tak je pozitivním posunem k diferencované a cílenější práci s uchazeči o zaměstnání (Düll, Kureková, 2014). Profilování představuje nástroj, který se snaží omezit negativní efekt heterogenity tím, že rozdělí uchazeče do užších, homogennějších skupin dle individuálních potřeb.

Autoři zmiňují i další faktory, jež mají na aktivizaci a resocializaci vliv. Patří sem vlastní osobnost jedince (Modrzewski, 2017), zdravotní stav, zodpovědnost, spolupráce s pracovníkem, vztah mezi pracovníkem a klientem, vztah klienta k rodině, přátelům, schopnost využívání a trávení volného času (Mikeszová, Lux, 2013) a v neposlední řadě také nároky a vyčerpání klíčového pracovníka (Minas, Jakobsen, Kauppinen, 2018), jeho vlastní osobnost (Solvang, 2016), nastavení pomáhající organizace (Jones, 2012; Dengler et al., 2013), či poskytnuté dotace (Mikeszová, Lux, 2013).

Graf 3: Faktory považované za nejpodstatnější, které vedou k úspěšné aktivizaci a resocializaci

Faktory bránící úspěšné aktivizaci a resocializaci

Podobně jako byly identifikovány faktory směřující k aktivizaci a resocializaci, byly identifikovány i faktory, které tomu zabráňují a činí resocializaci ještě problematictější. Vycházejí nejčastěji z praktických zkušeností a úzce souvisí s aktivizační snahou.

Autoři nejčastěji zmiňují nezaměstnanost (Horáková, 2010; Perkins, 2010; Bartelheimer, Verd, Litzmenn et al., 2012; Glumbíková, Gojová, 2016; Hanková, 2016; Müller, 2018) či nízké příjmy (Mikeszová, Lux, 2013; Kocman, Klepal, 2015), v návaznosti hovoří o dlužích (Mikeszová, Lux, 2013; Heryánová, 2018) a závislosti na dávkách (Skalec, 2012; Dengler et al., 2013; Horká, 2017), kterým se stát snaží zamezit např. veřejnou službou (Zaschkeová, 2011). I zde autoři naráží na bariéry zahrnující administrativní náročnost, problematickou evidenci docházek, nespolehlivost pracovníků, nutnost kontroly kvality odvedené práce a také fakt, že veřejná služba není brána jako zaměstnání a nejsou z ní odváděny žádné odvody státu. Zatímco cílem malých obecních prací je udržet pracovní návyky příjemců dávek, opatření významně nezvyšují jejich zaměstnatelnost. Velmi nízkému podílu pouze 4,4 % účastníků se podařilo najít zaměstnání do 6 měsíců po ukončení veřejné služby (Düll, Kureková, 2014). Pro stát by bylo vhodnější, kdyby každý pracoval alespoň za minimální mzdu, to se ne vždy vyplácí. Někteří jedinci si nástupem do zaměstnání mohou pohoršit, pokud dojde ke ztrátě nároku na dávky hmotné nouze a plat, který za odvedenou práci dostanou, jim nestačí na pokrytí jejich potřeb (Dengler et al., 2013; Kocman, Klepal, 2015; Pisoni, 2018). S tímto úzce souvisí i nízké vzdělání, díky kterému ohrožení jedinci dosahují pouze na nízkokvalifikované pozice za minimální mzdu (Marchal, Mechelen, 2013; Maciejewska, 2015). S minimálním příjmem je složité splácet pohledávky. Možným řešením může být insolvence, kdy jedinec splatí 30 % svého dluhu v rozmezí pěti let. Jedná se o příležitost, jak se zbavit vysokých pohledávek. Jednou z několika podmínek však je, aby příjem jednotlivce dosahoval takové výše, která by v období pěti let pokryla zmíněných 30 % dlužné částky. Tato antecedence je však často nepřekonatelná, právě kvůli podprůměrným mzdám a vysokým dluhům jedinců. Zmíněné proměnné jsme souhrnně označili za finanční problémy (graf 4).

Dále se ve zkoumané literatuře často objevuje apelování na nedostatek bytů (Mikeszová, Lux, 2013; Zatloukalová, 2014; Rálišová, 2015; Ripka, Černá, Kubala, 2018). Bezmyšlenkovitá výstavba však není řešením. O tom se přesvědčili v Mexiku, kde proběhla masová výstavba bytových domů v odlehlých částech. Samotná výstavba poskytla práci, ale následně se lidé ocitli v místě bez možnosti pracovního uplatnění, bez zázemí a s absencí zdravotnických služeb, sportovních zařízení a vzdělávacích institucí.

Takové bydlení nájemníci opět opouštěli. Mexiko se tak ocitlo v tíživé situaci s odhadovanou poptávkou po 9 milionech bytů a s 5 miliony opuštěných. Neosvědčilo se ani poskytování hypoték bez úvěrových záruk, které vedlo k dalšímu zadlužování obyvatel, neschopných pohledávky splácet (Aguilera, 2016). V České republice je poukazováno na paradox, že obce či městské části se častěji svého nemovitého majetku zbavují, než aby zažádaly o dotace na jeho rekonstrukci (Brabencová, 2012). Nedostatek bytů tak mnohdy supluje azylové domy, kde se nachází mnoho klientů, kteří jsou zatíženi především nepřítomností bydlení, a ne vždy vyžadují další návazné doprovodné služby zaměřené na řešení komplexních potřeb (Zatloukalová, 2014; Froňková, 2018), přičemž dlouhodobost pobytu v azylovém domě je vnímána jako jedna z podstatných překážek úspěšné reintegrace (Glumbíková, Gojová, 2016; Hanková, 2016). Hrozí, že čím déle žije jednotlivec či rodina v nestandardní formě bydlení, tím složitější je takové bydlení opustit (Heryánová, 2018). Takové bydlení je zároveň pro dlouhodobý pobyt nevhodné. Klienti ubytovny ji označili za místo, kde hluk zabraňuje naplňování potřeby klidu, nepořádek a nečistoty hyzdí okolí i interiér a jsou předmětem hádek obyvatel (Horká, 2017). Bytová diskriminace, kdy záleží čistě na pronajímateli, komu svůj byt pronajme, je dalším tématem, stejně jako nutnost kauce na byt (Glumbíková, Gojová, 2016). Mnohopočetné rodiny potřebují velké byty, které jsou pro ně finančně nedostupné (Kocman, Klepal, 2015).

Přechod mezi různými formami ubytování (např. z azylového domu do nájemního bydlení) považují autoři za poměrně ostrý. Poukazují na nedostatečnou provázanost a návaznost služeb (Brabencová, 2012; Minas et al., 2018), která plyne z nedostatečné spolupráce zúčastněných stran (Hrubý, 2014). Někteří autoři hovoří o potřebě vybudovat následné pobytové služby pro klienty, kteří opustí azylový dům (Brabencová, 2012; Horká 2017), s čímž nesouhlasí propagátoři přístupu Housing First a podkládají to výsledky pilotního projektu v Brně (Ripka, Černá, Kubala, 2018). Jiní poukazují na fakt, že efektivní podpora je také meziřesortní a kromě bydlení zahrnuje koordinaci se službami podpory zaměstnanosti, školství, zdravotnictví, sociálně-právní ochrany dětí nebo probace (Kocman, Klepal, 2015). Objevují se názory, že aktivizační politika je řízena převážně z politických křesel a nereaguje na potřeby plynoucí z praxe. Resocializace je následně bržděna systémovými nedostatky, mezi které patří například nastavení dávkového systému (Froňková, 2018). Elektronické služby, které by mohly ušetřit čas pracovníků, jsou kritizovány jako nedostatečná forma interakce mezi pracovníkem a klientem (Martin, 2015; Hollertz et al., 2018).

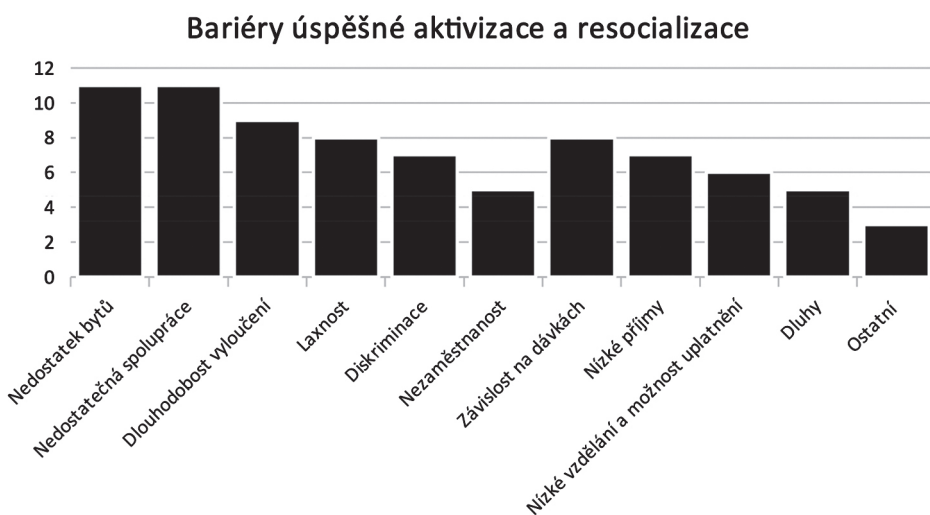
Doba, kterou jedinec prožíval mimo většinovou společnost, je dalším faktorem, který resocializaci ovlivňuje, čím déle je osoba nějakou formou vyloučena ze společnosti, tím náročnější je následný návrat (Glumbíková, Gojová, 2016; Hanková, 2016; Heryánová, 2018). Dochází k zpětrhání sociálních vazeb a navazování nových ve stejné životní situaci, které klienta nikam neposouvá. Autoři uvádějí, že problematické rodinné zázemí a kontakty s okolím silně ovlivňují sociální fungování jedince (Pouchová, 2012; Šulcová, 2014). Laxnost ke změně opět souvisí s motivací jedince, která je ovlivněna předchozími nezdary (Klimešová, 2015; Maciejewska, 2015; Hanková, 2016). Obranným mechanismem se pak může stát smíření se se svou situací a ztráta zájmu něco měnit (Heryánová, 2018). V dlouhodobém měřítku dochází k tomu, že jedinci, kteří mimo většinovou společnost dospívají, se přizpůsobí negativním vzorcům chování a současná situace jim připadá normální a jediná možná (Horká, 2017; Pisoni, 2018). Podobně tomu je i u klientů, kteří opouští ústavní výchovu. Z výzkumu vyplývá, že příprava na život mimo zařízení je minimální a naprosto nedostatečná (Hrubý, 2014; Klimešová, 2015).

Diskriminace je diskutována jak pracovní, tak bytová (Glumbíková, Gojová, 2016; Froňková, 2018). Je zmíněn i fakt, že sociální pracovníci přispívají k marginalizaci svých klientů především neznalostí širších strukturálních kontextů a psychologizací (individualizací) strukturálně zapříčiněných problémů a svými nerefektovanými stereotypy a předsudky (Janíková, 2016; Pisoni, 2018).

Ostatní faktory zahrnují zdravotní stav, osobnostní nastavení, věk (Perkins, 2010; Modrzewski, 2017), malý počet pracovníků, kdy množství klientů připadajících na jednoho pomáhajícího pracovníka přesahuje jeho možnosti se každému jedinci plně věnovat (Horáková, 2010; European Union, 2018; Rice, Fuertes, 2018) a patologické jevy (Glumbíková, Gojová, Gründelová, 2019).

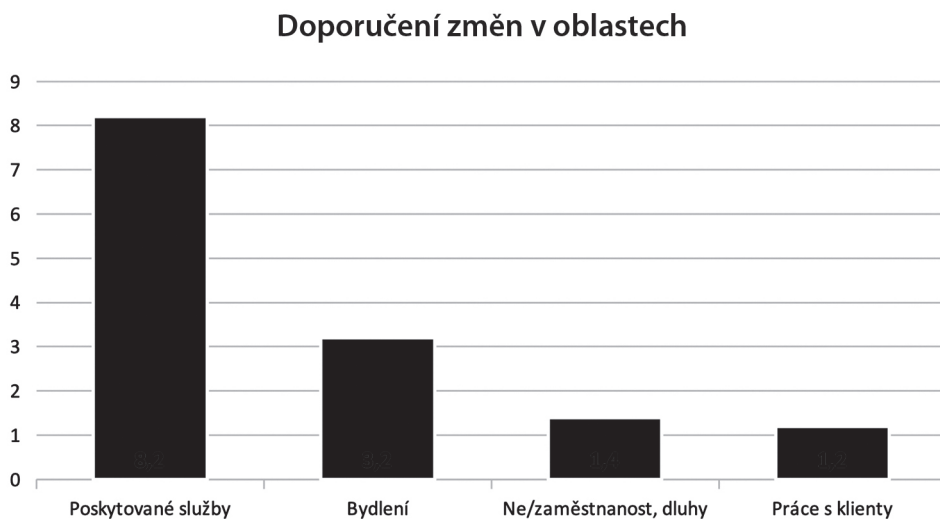
Graf 4: Bariéry úspěšné aktivizace a resocializace

POZNATKY A DOPORUČENÍ PRO PRAXI

Řada autorů ve zkoumaných textech vyvodila doporučení pro praxi. V následující kapitole tyto poznatky shrnujeme. Pro lepší orientaci jsme vytvořili několik kategorií, ke kterým se budeme blíže vyjadřovat. Jedná se o okruh doporučení korespondující s tématem služeb, bydlení, zaměstnání a pracovníků v přímé péči (graf 5).

Graf 5: Doporučení změn v oblastech

Autoři nejčastěji doporučují reformy v oblasti poskytovaných služeb. Apelují na potřebu omezení administrativy (Brabencová, 2012; Šulcová, 2014), která zatěžuje pracovníky v přímé péči, jejichž počet je navíc nedostatečný (Künzel, 2012; Rice, Fuertes, 2018). Doporučují, aby byla zřízena diverzifikovaná síť podpůrných institucí a došlo k reformě současných služeb a zajištění větší spolupráce mezi aktéry sociální práce a politiky (Kocman, Klepal, 2015; Maciejewska, 2015). Tu by mohlo zabezpečit zřízení sofistikovaného elektronického systému (Martin, 2015). Z výzkumů dále vyplývá, že je potřeba se zaměřit na vyšší informovanost jak klientů (Bartelheimer, Verd, Litzmenn et al., 2012), tak široké veřejnosti (Zaschkeová, 2011; Hrubý, 2014) a tím snížit míru diskriminace a pozitivně tak působit na motivaci ohrožených skupin lidí (Perkins, 2010; Klimešová, 2015). Možností je zvýšení počtu besed otevřených veřejnosti, propojení volnočasových aktivit veřejnosti a ohrožených skupin klientů (Glumbíková, Gojová, 2016). Hovoří také o možnosti vytvoření nových pracovních míst, kdy by náplní práce byla komunikace mezi klienty, kterým se podaří získat po nestandardní formě ubytování vhodný byt, a pronajímateli, případně vlastníky bytů (Brabencová, 2012). V podstatě by se jednalo o jistou formu case managementu (Zatloukalová, 2014).

Druhým nejčastěji zmiňovaným tématem je problematika bydlení. Z doporučení autorů se dá vyvodit potřeba vybudování sítě bytů dostupných osobám s nízkým sociálním statutem, problematickou minulostí a nízkými příjmy, které ženou do nestandardních forem ubytování i ty, kteří intenzivní sociální pomoc nepotřebují, ale jsou ze společnosti vyloučeni z důvodů nízkých příjmů (Kocman, Klepal, 2015; Froňková, 2018). V přesném popisu bytů se však autoři různí. Z většiny doporučují byty stavící na koncepci Housing First, jehož pilotní zhodnocení přineslo zajímavé výsledky a v letech 2019–2021 by jeho pomocí mohlo najít nový domov dalších 500 až 700 domácností (Ripka, Černá, Kubala, 2018). Jedná se o sociální byty (Mikeszová, Lux, 2013; Zatloukalová, 2014; Froňková, 2018) a podporované bydlení s nižším/dotovaným nájemem (Šulcová, 2014; Zatloukalová, 2014; Rálišová, 2015), případně byty bez kaucí (Glumbíková, Gojová, 2016). Ty by mohla zřizovat instituce, která by měla dostatečný společenský kredit a byla by schopná se za kauci zaručit, popř. která by byla schopná umožnit klientům nastavení splátkového kalendáře na kauci. Tyto byty by měly být ve vlastnictví města či obce, případně by se město či obec měly podílet na financování nájmů. Tyto nízkonákladové byty by však měly být dostatečně velké, aby odpovídaly i potřebám vícepočetných domácností. Jiní autoři zastávají spíše formu prostupného bydlení a doporučují zřízení tréninkových bytů (Brabencová, 2012; Heryánová, 2018) nebo se inspiroují v cizině, kde se osvědčily modely soběstačných komunit (Brabencová, 2012; Tulejová, 2018). Další možností, vedoucí ke stmelení komunity, zlepšení pracovních návyků a úrovně bydlení, v neposlední řadě i snížení provozních nákladů, by mohlo být zavedení spoluúčasti na opravách a údržbě přechodné formy bydlení (Maciejewska, 2015; Horká, 2017). Autoři se shodují v nutnosti předcházet opakovaným pobytům v azylových domech a dlouhodobému ubytování v jiných nestandardních formách ubytování, jako jsou např. komerční ubytovny, a zabránit vyrůstání nových generací v těchto místech. V souvislosti s tím je poukazováno, že pro některé jedince je tento stav vyhovující a nemají potřebu nic měnit. To by mělo být varovným signálem pro sociální pracovníky. Většina sociálně ohrožených osob je nezaměstnaná. Z výzkumů vyplývá, že se situace změnila, je potřeba zvýšit uplatnitelnost klientů na pracovním trhu, např. poskytnutím dávek osobám v hmotné nouzi, pokud si najdou práci (Glumbíková, Gojová, 2016), či když jejich dítě naváže studiem na základní vzdělání, čímž by se předcházelo jeho následné závislosti na dávkách a zvyšovala možnost uplatnění na pracovním trhu a participace na sociálním pojištění (Düll, Kureková, 2014). Snížení dávek se ukázalo jako neefektivní (Bartelheimer, Verd, Litzmenn et al., 2012; Jones, 2012), co by však mohlo situaci změnit, je zvýšení minimálních mezd a vedení klientů ke snaze o získání kvalitního pracovního místa (Horáková, 2010; Martin, 2015), kde bude on sám spokojen, což povede k pravděpodobnosti dlouhodobého udržení. Dluhy se zaměstnaností úzce souvisí, a aby měli dlužníci motivaci ke změně, bylo by vhodné přemýšlet o nových způsobech oddlužení, jelikož v současné podobě nemají tito dlužníci možnost dluhy umořit (Mikeszová, Lux, 2013).

V neposlední řadě mohou aktivizaci a resocializaci ovlivnit pracovníci v přímém kontaktu. Výzkumy potvrdily, že na jednoho pracovníka připadá velké množství klientů a není reálné, aby jim pracovník mohl poskytovat dostatečně individualizovanou podporu (Horáková, 2010; Zashkeová, 2011; Rice, Fuertes, 2018). Současně je na pracovníka vyvíjen tlak ze strany klientů i institucí ve smyslu vykazování odborné práce a výsledků (Perkins, 2010; European Union, 2018). Aby se předcházelo vyhoření pracovníka, je potřeba snížit nároky na pracovníky, což znamená navýšit jejich počet. Následná spolupráce s klientem by měla být individualizovaná (Bartelheimer, Verd, Litzmenn et al., 2012; Rice, Fuertes, 2018) a měla by se zaměřit více na podporu motivace a matching služeb (Pisoni, 2018). V azylových domech by se pracovníci měli zaměřit na intenzivní spolupráci s klienty, a pokud se objeví nezáměr a přílišná spokojenost klienta ve službách, tak snižovat komfort poskytovaných služeb, předcházet vzniku závislosti na službě (Horáková, 2010; Maciejewska, 2015), azylové turistice (Pouchová, 2012) a zajistit tak, aby tato místa sloužila, k čemu mají, tedy jako přechodné krizové ubytování (Hanková, 2016; Heryánová, 2018).

ZÁVĚR

Článek byl sepsán jako podklad pro orientaci dalšího výzkumu v této oblasti. Jeho cílem bylo popsat aktuální situaci v oblasti aktivizace a resocializace sociálně ohrožených osob. V identifikovaných textech se mnohdy objevovala pouze obecná témata a doporučení, i když sami autoři poukazují na nekonkrétnost a s tím spojenou nedostatečnost podobných textů. Z celkového počtu 40 prací jsme shrnuli faktory ovlivňující podle jejich autorů resocializaci, mezi které patří dostupnost bydlení. Z výzkumů vyplývá, že nedostatek vhodného ubytování je suplován pobytem v azylových domech či na ubytovnách. Nedostatek bytů není možné řešit bezmyšlenkovitou masovou výstavbou, nýbrž je doporučováno, aby města a obce revidovaly vlastní nemovitý majetek a případně si zažádaly o dotace na jeho rekonstrukci či výstavbu pro tento účel. Jejich participace je v tomto případě velmi žádoucí. Kromě žádostí o dotace se v cizině osvědčila spoluúčast budoucích nájemníků na opravách bytů, kdy nebylo předem sděleno, komu bude který byt přidělen, a zajistila se tak snaha o co nejvyšší kvalitu práce. Je potřeba předcházet opakovaným pobytem v azylových domech, či v komerčních ubytovnách, které jsou pro dlouhodobý pobyt nevhodné. Výzkumy potvrdily, že dlouhodobost pobytu v azylovém domě či opakované pobyty jsou jednou z podstatných překážek úspěšné reintegrace. V možnostech optimální formy poskytování bytů se autoři různí. Někteří doporučují volit přístup Housing First, například Klepal (2015), Müller (2018), či Ripka, Černá, Kubala (2018), jiní jsou zastánci prostupných forem bydlení, např. Brabencová (2012), Zatloukalová (2014), Heryánová (2018). Novou myšlenkou je forma podpory soběstačné komunity, se kterou se můžeme setkat na Slovensku či v Polsku. Je potřeba hledat nové možnosti, jak by se mohly sociálně ohrožené osoby dostat do vhodných forem ubytování, jelikož v komerčním sektoru kvůli nízkým příjmům nejsou schopny na byt dosáhnout z důvodů nejen potřeby kaucí, ale vysokých nájmů zejména u velkých bytů pro vícečlenné rodiny. Tím se dostáváme k další významné oblasti, a to financí.

Příjmy sociálně ohrožených osob jsou nízké. Často se jedná o osoby nezaměstnané, jejichž jediným příjmem jsou státem poskytované dávky. Na to negativně reaguje většinová společnost, která poukazuje na přílišnou výši dávek. Nicméně z výzkumů vyplývá, že snížení dávek je neefektivní. Problémem jsou spíše nízké mzdy, kdy si jedinci, kteří z dávek přecházejí do zaměstnání, mohou finančně pohoršit, což negativně ovlivňuje jejich motivaci ke změně. Autoři apelují na zvýšení minimálních mezd a zajištění kvalitních pracovních míst. Došli k závěru, že samotné opatření veřejné služby zaměstnanost nezvyšuje, zmiňují také administrativní náročnost, problematickou evidenci docházek, nespolehlivost pracovníků a nutnost kontroly odvedené práce a také fakt, že z veřejné služby nejsou odváděny žádné odvody státu. Řešením by mohlo být navázání pracovní smlouvou pro ty, kteří se ve veřejné službě osvědčí. Zvýšit zaměstnanost by také mohla dotovaná pracovní místa, zvýhodnění na daních pro zaměstnavatele zaměstnávající sociálně znevýhodněné

a dlouhodobě nezaměstnané, či zřízení dávky osobám v hmotné nouzi, pokud jejich dítě naváže na základní vzdělání dalším studiem. Významné snížení doby trvání nezaměstnanosti a veřejných výdajů na dávky zaznamenali v Nevadě při testování projektu, který spočíval ve schůzce žadatelů o dávky v prvních třech týdnech od žádosti s pracovníkem, jejímž cílem bylo ověřit, zda žadatel opravdu potřebuje dávky a zda si aktivně hledá práci. Palčivou otázkou je také hledání nových možností oddlužení.

Resocializaci ovlivňují nejen klienti samotní, ale i nastavení systému. V současné době není zajištěna dostatečná spolupráce mezi aktéry sociální práce a politiky. Poukazuje se na nedostatek sociálních pracovníků, jejich zatížení administrativou na úkor práce s klienty. Úlevu by mohlo přinést zřízení sofistikovaného elektronického systému, díky kterému by se předcházelo dublování poskytnutých služeb a ulehčovalo by se komunikaci mezi sociálními, probačními pracovníky, pracovníky na úřadech práce, sociálních odborech, zdravotnictvím či ve školství.

Dále je potřeba zvýšit míru informovanosti klientů, potenciálních klientů i široké veřejnosti o problémech, ve kterých se může kdokoliv ocitnout, a o možnostech řešení krizových situací a snižovat tak míru diskriminace a pozitivně působit na motivaci ohrožených osob, která se jeví jako jeden z hlavních faktorů úspěšné aktivizace a následné resocializace stejně jako doba strávená mimo většinovou společnost.

Podněty vedoucí k aktivizaci a resocializaci jsou velmi individuální, ve většině se jedná o soubor několika zdrojů motivace, kdy vše se všim souvisí a není možné uvést jednoduchý návod fungující pro všechny. Je proto důležité dbát na vysokou míru individualizace. Výše v textu byly zmíněny hlavní faktory, nicméně existuje další nepřehledné množství osobních faktorů, které je vždy potřeba brát v potaz a se kterými se musí odborně pracovat. Proto je velmi důležité dbát na kvalifikovanost pracovníků, jejich duševní zdraví a podporovat snahy, které vůči klientům vynaloží.

Z našeho článku si na závěr dovoluji vyvodit několik otázek k zamyšlení či dalšímu bádání:

1. Mají obce zájem participovat na budování bytů pro sociálně ohrožené skupiny obyvatel? Pokud ano, proč tak nečiní?
2. Je možné v českých podmínkách vybudovat svépomocnou komunitu inspirovanou zahraničím? Jak by vypadala její modifikace pro ČR?
3. Jak zabránit azylové turistice a nezhoršovat ještě více už tak krizovou situaci klientů? Jak předcházet vyrůstání nových generací v azylových domech a na ubytovnách? Jak se liší vnímání světa osobami, které vyrůstají v nestandardní formě ubytování? Stačí ke změně pro tuto generaci pouze poskytnutí bydlení? Jak by měly ideální doprovodné služby vypadat?
4. Jak by stát reagoval na zřízení různých typů motivačních dávek a na zvýšení počtu státních zaměstnanců? Přineslo by toto navýšení ve výsledku úspory ve státní kase?
5. Je reálné vytvořit elektronický systém propojující zmíněné odborné pracovníky (a měli by o to doopravdy zájem)? Šlo by „jen“ o rozšíření již existujícího OK Nouze softwaru? Co by to reálně pro pracovníky a klienty znamenalo?

POUŽITÉ ZDROJE

- AGUILERA, A. V. 2016. Failed Markets: The Crisis in the Private Production of Social Housing in Mexico. *Latin American Perspectives*, 44(2), 38–51. DOI: 10.1177/0094582X16682782.
- BARTELHEIMER, P., VERD, J. M., LITZMENN, R. L. et al. 2012. Unemployment, Intervention and Capabilities. A Comparative Study of Germany and Spain. *European Review of Labour and Research*, 18(1), 31–44. DOI: 10.1177/1024258911431199.
- BRABENCOVÁ, E. 2012. *Možnosti osamostatňování a reintegrace klientů dlouhodobého azylového ubytování pro osoby bez přístřeší – se zaměřením na hlavní město Prahu* [online]. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova. Vedoucí práce PhDr. Pavla Kodymová, Ph.D. [1. 2. 2019]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/46090>

- ČADA, K., BÜCHLEROVÁ, D., KOPECKÁ, Z. et al. 2015. *Analýza sociálně vyloučených lokalit v ČR* [online]. Praha: GAC, s. r. o. [30. 4. 2019]. Dostupné z: https://www.esfcr.cz/mapa-sv1-2015/www/analyza_socialne_vyloucenych_lokalit_gac.pdf
- DENGLER, K., HOHMEYR, K., MOZCALL, A. et al. 2013. Intensified Activation for Disadvantaged Welfare Recipients in Germany: Does It Work? *International Journal of Sociology and Social Policy*, 33(5/6), 289–308. DOI: 10.1108/IJSSP-07-2012-0062.
- DÜLL, N., KUREKOVA, L. 2014. *Activating Benefit in Material Need Recipients in the Slovak Republic* [online]. Bratislava: Central European Labour Studies Institute. [1. 2. 2019]. Dostupné z: <https://papers.ssrn.com/abstract=2405811>
- EUROPEAN COMMISSION. 2018. *Study on Integrated Delivery of Social Services Aiming at the Activation of Minimum Income Recipients in the Labour Market – Success Factors and Reform Pathways* [online]. Luxembourg: Publications Office of the European Union. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8148&furtherPubs=yes>
- FROŇKOVÁ, V. 2018. Azylové domy pro matky s dětmi v České republice a potřeby cílové skupiny, které naplňují. *Fórum Sociální Práce* [online], 18(2), 75–81. [13. 1. 2019]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/103331>.
- GLUMBIKOVÁ, K., GOJOVÁ, A. 2016. Vnímané potřeby klientek azylových domů pro ženy a matky s dětmi. *Sociální práce / Sociálna práca*, 16(3), 31–38.
- GLUMBIKOVA, K., GOJOVA, A., GRÜNDELOVA, B. 2018. Critical Reflection of the Reintegration Process through the Lens of Gender Oppression: The Case of Social Work with Mothers in Shelters. *European Journal of Social Work*, 22(4), 575–586. [13. 1. 2019]. DOI: 10.1080/13691457.2018.1441132.
- HANKOVÁ, A. 2016. *Azylový dům jakožto nástroj sociálního začleňování z perspektivy bydlení* [online]. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova. Vedoucí práce Ing. Libor Prudký, Ph.D. [1. 2. 2019]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/74277>
- HERYÁNOVÁ, S. 2018. *The Process of Resocialization of Homeless People from a Point of View of Asylum Social Workers* [online]. Diplomová práce. Zlín: Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně. Vedoucí práce Mgr. Zuzana Truhlářová, Ph.D. [13. 1. 2019]. Dostupné z: <http://hdl.handle.net/10563/43097>
- HOLLERTZ, K., JACOBSSON, K., SEING, I. 2018. Organizational Governance of Activation Policy: Transparency as an Organizational Ideal in a Swedish Welfare Agency. *International Social Security Review*, 71(4), 71–89. DOI: 10.1111/issr.12190.
- HORÁKOVÁ, P. 2010. *Sociální začlenění bezdomovců jako sociálně pedagogický problém* [online]. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova. Vedoucí práce doc. PhDr. Věra Poláčková, CSc. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/33451?locale-attribute=cs>
- HORKÁ, A. 2017. *Specifika dospívání u lidí žijících v sociálně vyloučených lokalitách* [online]. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita. Vedoucí práce Mgr. Lenka Gulová, Ph.D. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/ktnum/>
- HRADECKÝ, I. et al., 2012. *Souhrnný materiál pro tvorbu koncepce práce s bezdomovci v ČR na období do roku 2020* [online]. Praha: HSP, o. s. [30. 4. 2019]. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/files/clanky/33905/Souhrnny_material_pro_tvorbu_Koncepce_prace_s_bezdomovci_v_CR_na_obdobi_do_roku_2020.pdf
- HRUBÝ, K. 2014. *Bezdomovectví a prevence bezdomovectví u dětí s nařízenou ústavní výchovou* [online]. Rigorózní práce. Praha: Univerzita Karlova. Vedoucí práce doc. PaedDr. Eva Šotolová, Ph.D. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/96739/>
- JANÍKOVÁ, M. 2016. Sociální exkluze jako multidimenzionální jev v kontextu České republiky a Ostravy [online]. In: *Jarní škola sociální práce 2016. Sborník příspěvků z mezinárodní konference v rámci udržitelnosti projektu, konané ve dnech 12.–15. 4. 2016 v Ostravě*. Ostrava: Ostravská univerzita, 30–36. [25. 2. 2019]. Dostupné z: http://projekty.osu.cz/vedtym/dok/publikace/sbornik_js_2016.pdf#page=30

- JONES, A. 2012. Welfare Reform and Labour Market Activation. *Local Economy*, 27(5/6), 431až 448. DOI: 10.1177/0269094212454408.
- KELLER, J. 2010. *Tri sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: SLON.
- KLIMEŠOVÁ, B. 2015. *Vliv intervencí pomáhajících pracovníků na sociální fungování klientů Domu na půl cesty* [online]. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita. Vedoucí práce prof. PhDr. Libor Musil, CSc. [1. 2. 2019]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/uahb5/?fakulta=1423;lang=en>
- KOCMAN, D., KLEPAL, J. 2015. *Bydlení a sociální začleňování: kvalitativní analýza trajektorií uživatelů propustného bydlení*. Praha: Agentura pro sociální začleňování.
- KÜNZEL, S. 2012. The Local Dimension of Active Inclusion Policy. *Journal of European Social Policy*, 22(1), 3–16. DOI: 10.1177/0958928711425270.
- MACIEJEWSKA, R. 2015. *Work Activity of the Homeless* [online]. Thesis. Sumy: Sumy State University. [11. 2. 2019]. Dostupné z: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/41658>
- MARCHAL, S., MECHELEN, N. 2013. *GINI DP 87: Activation Strategies within European Minimum Income Schemes* [online]. Amsterdam: Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://ideas.repec.org/p/aia/ginidp/87.html>
- MARTIN, J. P. 2015. *Activation and Active Labour Market Policies in OECD Countries: Stylized Facts and Evidence on Their Effectiveness* [online]. Working Paper. IZA Policy Paper. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://www.econstor.eu/handle/10419/104985>
- MEDLÍKOVÁ, J., 2011. Aktivizace všedního dne: několik myšlenek k aktivizaci. *Sociální služby* [online]. 13(8–9), 43. [30. 4. 2019]. Dostupné z: <https://www.prohuman.sk/socialna-praca/aktivizace-vsedniho-dne-nekolik-myslenek-k-aktivizaci-1-cast>
- MIKESZOVÁ, M., LUX, M. 2013. Faktory úspěšné reintegrace bezdomovců a nástroje bytové politiky pro řešení bezdomovství v ČR. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 49(1), 29–52.
- MINAS, R., JAKOBSEN, V., KAUPPINEN T. et al. 2018. The Governance of Poverty: Welfare Reform, Activation Policies, and Social Assistance Benefits and Caseloads in Nordic Countries. *Journal of European Social Policy*, 28(5), 487–500. DOI: 10.1177/0958928717753591.
- MODRZEWSKI, J. 2017. (Des)Integrated Societis – Essence of a Phenomenon and a Problem in the Context of the Structural and Functional Theoretical [online]. *Pedagogika Społeczna* [online]. 66(4), 5–24. [1. 2. 2019]. Dostupné z: <http://pedagogikaspoleczna.com/wp-content/uploads/2018/01/SP420175-24.pdf>
- MÜLLER, E. 2018. *Problematika sociálního bydlení* [online]. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova. Vedoucí práce PhDr. Michal Hlaváček, Ph.D. [13. 1. 2019]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/102436>
- MURPHY, M. 2012. The Politics of Irish Labour Activation: 1980 to 2010. *Administration* [online]. 60(2), 27–49. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://pdfs.semanticscholar.org/d1b1/2c68d151d9807aa299a13de0f92e87a4e892.pdf>
- PERKINS, D. 2010. Activation and Social Inclusion: Challenges and Possibilities. *Australian Journal of Social Issues*, 45(2), 267–87. DOI: 10.1002/j.1839-4655.2010.tb00178.x.
- PISONI, D. 2018. Activating the Most Disadvantaged Youth in Switzerland: Administratively Too Risky, Politically Too Costly? *International Social Security Review*, 71(4), 51–70. DOI: 10.1111/issr.12189.
- POUCHOVÁ, L. 2012. *Osoby bez přístřeší s opakovaným návratem do sociálních služeb* [online]. Praha: Univerzita Karlova. Vedoucí práce PhDr. Jaroslava Šťastná, Ph.D. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/42238>
- RÁLIŠOVÁ, I. 2015. *Opakovaný pobyt klienta azylových domů pohledem jejich sociálních pracovníků* [online]. Absolventská práce. Olomouc: Vyšší odborná škola sociální Olomouc. Vedoucí práce Mgr. Daniela Ochmannová. [1. 2. 2019]. Dostupné z: <https://is.caritas-vos.cz/th/jyegs/?so=na>
- RICE, D., FUERTES, V., MONTICELLI, L. 2018. Does Individualized Employment Support Deliver What Is Promised? Findings from Three European Cities. *International Social Security Review*, 71(4), 91–109. DOI: 10.1111/issr.12191.

- RICHTEROVÁ, O. 2019. *Vláda dlouhodobě zanedbává sociální politiku. Kontrolní závěry NKÚ o sociálním bydlení jsou alarmující* [online]. Praha: Pirátská strana. [30. 4. 2019]. Dostupné z: <https://www.pirati.cz/tiskove-zpravy/vlada-zanedbava-socialni-politiku-nku-varuje.html>
- RIPKA, Š., ČERNÁ, E., KÚBALA, P. 2018. *RRH – Závěrečná evaluační zpráva* [online]. Ostrava: Ostravská univerzita. [13. 3. 2019]. Dostupné z: https://drive.google.com/file/d/1B8WJuQ1PG5k7J6V_EAuU8SQgQhFDY2t5/view?usp=drive_open&usp=embed_facebook
- SKALEC, A. 2012. Underemployment in Social Enterprises – Social Cooperatives in a Case Point. *Polityka Společná*, 39(8), 26–31.
- SOLVANG, I. 2016. Discretionary Approaches to Social Workers' Personalisation of Activation Services for Long-term Welfare Recipients. *European Journal of Social Work*, 20(4), 536–547. DOI: 10.1080/13691457.2016.1188777.
- ŠULCOVÁ, J. 2014. *Integrace bezdomovců v české společnosti* [online]. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova. Vedoucí práce doc. PaedDr. Eva Šotolová, Ph.D. [1. 2. 2019]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/122410/>
- TULEJOVÁ, I. 2018. *Marián Kuffa a jeho přístup k lidem v nouzi* [online]. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova. Vedoucí práce Mgr. Michael Martinek, Th.D. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/97552>
- VAN BERKEL, R., LARSEN, F., CASWELL, D. 2018. Introduction: Frontline Delivery of Welfare-to-Work in Different European Contexts. *International Social Security Review*, 71(4), 3–11. DOI: 10.1111/issr.12186.
- ZASCHKEOVÁ, S. 2011. *Věřejná služba jako nástroj aktivizace osob dlouhodobě pobírajících dávky pomoci v hmotné nouzi* [online]. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova. Vedoucí práce Mgr. Miriam Kotrusová, Ph.D. [25. 2. 2019]. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/34080>
- ZATLOUKALOVÁ, I. 2014. *Potřeby klientek po odchodu z AD z hlediska jejich sociálního fungování* [online]. Bakalářská práce. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. Vedoucí práce Mgr. Daniela Růžičková. [1. 2. 2019]. Dostupné z: https://theses.cz/id/3bfciw/bakalsk_prce.pdf

Multidisciplinární pohled na proces přípravy reintegrace odsouzených ve výstupních oddílech v českém penitenciárním prostředí

Multidisciplinary View of the Preparation Process of Prisoner Reintegration in Leaving Units in the Czech Penitentiary Environment

Petr Novák, Tereza Raszková, Petra Zhřivalová

PhDr. Bc. Petr Novák, Ph.D.,¹ je psycholog a psychoterapeut. Pracuje jako psycholog oddělení výkonu trestu ve Věznici Jiřice. Spolupracuje s Institutem pro kriminologii a sociální prevenci. Externě přednáší na Husitské teologické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Dlouhodobě se odborně zabývá tématy sociální psychologie, adiktologie a epistemologie.

Mgr. et Mgr. Tereza Raszková² je absolventkou Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové. V letech 2006 až 2019 pracovala jako zaměstnanec Vězeňské služby České republiky (pozice vychovatel a speciální pedagog). Působila jako akademický pracovník na Pedagogické fakultě Univerzity Hradec Králové, kde se věnovala pedagogické a publikační činnosti v oblasti penologie a postpenitenciární péče. V Institutu pro kriminologii a sociální prevenci působí od roku 2018, kde se věnuje penologickému výzkumu.

Mgr. Petra Zhřivalová, Ph.D.,³ je absolventka Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, doktorát získala v oboru Veřejná a sociální politika na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. V Institutu pro kriminologii a sociální prevenci se zabývá penologickým výzkumem.

Abstrakt

CÍLE: Text popisuje proces přípravy odsouzených na propuštění z výkonu trestu odnětí svobody a následnou reintegraci do společnosti ve výstupních oddílech věznic. Zaměřuje se zejména na psychologické, sociálně pedagogické a právní aspekty uvedené přípravy. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Mnoho pachatelů trestné činnosti vykazuje deficitní či deviantní socializaci. Aby s nimi mohla Vězeňská služba České republiky efektivně pracovat, potřebuje znát jejich kriminologický profil. Za uvedeným účelem používá nástroj zvaný SARPO (prediktivní

¹ Kontakt: PhDr. Bc. Petr Novák, Ph.D., Institut pro kriminologii a sociální prevenci, náměstí 14. října 12, 150 00 Praha 5 – Smíchov; PNovak@vez.jir.justice.cz

² Kontakt: Mgr. et Mgr. Tereza Raszková, Institut pro kriminologii a sociální prevenci, náměstí 14. října 12, 150 00 Praha 5 – Smíchov; TRaszkova@iksp.justice.cz

³ Kontakt: Mgr. Petra Zhřivalová, Ph.D., Institut pro kriminologii a sociální prevenci, náměstí 14. října 12, 150 00 Praha 5 – Smíchov; PZhřivalova@iksp.justice.cz

behaviorální nástroj na hodnocení rizik a kriminogenních potřeb odsouzených). Na základě hodnocení pak dochází ke stanovení obsahu programu zacházení, a to následně i pro pobyt ve výstupním oddíle. Jeho rámec je pak upraven právními předpisy různé právní síly (zákon, vyhláška, nařízení atd.) a počítá s variací přístupů a metod pedagogických, sociálně-právních a psychologických, se zřetelem ke konkrétně zjištěným rizikovým kriminogenním faktorům a potřebám každého jednotlivého odsouzeného. **METODY:** Autorský tým (s penitenciární praxí) používá metodu deskriptivní analýzy recentních dat z věznic a vazebních věznic v České republice. **VÝSLEDKY:** Text předkládá strukturovaný rozbor nejdůležitějších aspektů práce s odsouzenými ve výstupních oddílech. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Poznatky lze vzhledem k transdisciplinárnímu charakteru oboru využít jak ke zvyšování efektivity sociální práce v penitenciálním prostředí, tak v navazující postpenitenciární péči o osoby ohrožené sníženou schopností reintegrace.

Klíčová slova

multidisciplinární přístup, osoby ohrožené sníženou schopností reintegrace, risk & needs assessment, výkon trestu odnětí svobody, výstupní oddíl

Abstract

OBJECTIVES: The text describes the process of preparing prisoners for release in so-called “leaving units” in prisons. It focuses mainly on the psychological, socio-pedagogical and legal aspects of the preparation. **THEORETICAL BASE:** Many offenders show deficient or deviant socialization. The Prison Service needs to know their risks to be able to work effectively with them. For this purpose, Prison Service uses a tool called SARPO (a predictive tool for assessing risks and criminogenic needs of prisoners). On the basis of this assessment, the content of the treatment program is then created. Its framework is further regulated by various legal standards (law, decree, regulation, etc.) and envisages a variation of pedagogical, social-legal and psychological approaches and methods. **METHODS:** The method of descriptive analysis of recent data from prisons and custody prisons in the Czech Republic is used. **OUTCOMES:** The text presents a summary and structured analysis of the most important aspects of working with prisoners in the leaving units. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** Given the transdisciplinary nature of the discipline, knowledge can be used to increase the effectiveness of social work in the penitentiary environment and in the post-penitentiary care of those with risky of reduced reintegration.

Keywords

multidisciplinary approach, persons with risk of reduced reintegration, risk & needs assessment, imprisonment, leaving units

ÚVOD

V současném kriminologickém diskurzu se lze frekventovaně setkat s konceptem „nové penologie“, který, oproti „staré penologii“ aplikované ještě v devadesátých letech minulého století, vychází z toho, že sociální deviace v podobě páchání trestného činu je ve společnosti rozšířená, a klade si za hlavní cíl nikoli napravit pachatele (jak bylo zakotveno v principech „staré penologie“), ale vhodným způsobem dostat rizika nebezpečí uvedené deviantní části populace pod kontrolu (Scott, Marshall, 2009). S tím úzce souvisí otázka tzv. řízení rizik, které dobře známe i z ostatních oblastí lidské společnosti, kdy platí, že při jakékoli lidské činnosti vzniká riziko a nelze docílit snížení zmíněného rizika na úplnou nulu. Za použití vhodně zvolených metod a technik však lze stanovit pravděpodobnost výskytu rizik jakožto i faktorů, které jejich dopady zvýší či sníží. Pak můžeme

činit zamýšlené kroky, abychom eliminovali výskyt rizik či tlumili jejich dopady, což nazýváme řízením rizik.

Česká společnost, stejně jako jakákoli jiná, má zájem na snižování recidivy pachatelů trestných činů a jejich zařazení do společnosti, v níž budou bez konfliktu se zákonem fungovat. V právním řádu můžeme popsaný zájem vyčíst například v zákoně o výkonu trestu odnětí svobody (zák. č. 169/1999 Sb., ve znění pozdějších zákonů, dále jen zákon o výkonu trestu; ZVTOS), konkrétně hned v ustanovení § 1 odst. 2: „Účelem výkonu trestu odnětí svobody je prostředky stanovenými tímto zákonem působit na odsouzené tak, aby snižovali nebezpečí recidivy svého kriminálního chování a vedli po propuštění soběstačný život v souladu se zákonem, chránit společnost před pachateli trestných činů a zabránit jim v dalším páčání trestné činnosti.“ V realizaci tohoto společensky velmi významného úkolu hraje nezastupitelnou roli sociální práce (viz např. Lulei, 2012; Martinek, 2012; Lukáš et al., 2018; Kujevska, Dundrová, 2019).

V článku se snažíme čtenáři přiblížit proces působení na odsouzeného ve výkonu trestu odnětí svobody, aby bylo sníženo riziko jeho opětovného kriminálního chování a on se po propuštění zařadil zpět do společnosti. Příprava na propuštění je vlastně realizována po celou dobu výkonu trestu (viz citovaný text ZVTOS), a jejím vyvrcholením je pak práce s odsouzeným v tzv. výstupním oddílu (VO; dříve výstupní oddělení), kterému věnujeme v textu zvláštní pozornost. Za účelem zajištění logické posloupnosti vedoucí čtenáře myšlenkovou linií autorů textu je článek strukturován od deskripce hodnocení rizik a potřeb v českém penitenciárním prostředí, přes stručně popsanou kapitolu sloužící k hrubé orientaci v situaci současného vězeňství včetně bazálního epistemologického ukotvení, k analýze práce sociálního pracovníka v multidisciplinárním týmu až k definici základních problematických okruhů výstupního zacházení s odsouzenými v českém vězeňském systému.

RISK AND NEEDS ASSESSMENT V ČESKÉM PENITENCIÁRNÍM PROSTŘEDÍ

Aby Vězeňská služba České republiky (dále VS ČR; Vězeňská služba) mohla pracovat s odsouzenými efektivně ve smyslu snižování případné budoucí recidivy, potřebuje znát rizika odsouzeného (Drahý, Hůrka, Petras, 2018). Již během prvních čtrnácti dnů pobytu odsouzeného ve věznici dochází k hodnocení uvedených rizik, a to nástrojem zvaným SARPO – souhrnná analýza rizik a potřeb odsouzených (prediktivní behaviorální nástroj na hodnocení rizik a kriminogenních potřeb odsouzených v podobě elektronického programu; více dále v textu).

Prostá detence osoby v „bezpečné“ vzdálenosti od společnosti je vzhledem k riziku recidivy málo efektivní a je (především v porovnání s dosažením žádoucích změn v osobnostní struktuře a vzhledm k budoucímu behaviorálnímu projevu pachatele) finančně velmi nákladná (Lata, 2007; Kujevska, Dundrová, 2012). Odsouzením pachatele trestného činu a jeho umístěním do věznice z našeho multidisciplinárně zaměřeného penitenciárního pohledu teprve vše začíná. Uvěznění a samotný výkon trestu odnětí svobody (dále VTOS či výkon trestu) nemá mít pouze represivně-eliminační úlohu, ale má sledovat i korektivní re/socializační cíle (Fischer et al., 2008). Na účel výkonu trestu se svým obecně definovaným cílem, jímž je snižování rizika recidivy a vedení soběstačného života po propuštění, je efektivně nahlížet jako na proces minimalizace rizikových kriminogenních faktorů, které jsou prokazatelně v příčinné souvislosti s kriminálním chováním odsouzeného (Ministerstvo spravedlnosti České republiky, 2016).

V rámci Vězeňské služby se jedná o interní metodologicko-epistemologickou změnu paradigmatu již při zpracovávání vstupního analyticko-diagnostického hodnocení (Petras et al., 2006; Petras, Hůrka, 2006), kterou charakterizuje reflektované zaměření na vyhodnocování kriminogenních rizik a potřeb odsouzených (*risk and needs assessment*, více např. James, 2018) s ohledem na jejich vztah k trestné činnosti. Celkové riziko se u každého jednotlivce skládá z různých vysokých a z kriminologického hlediska různě závažných komponent (faktorů). Ze statických faktorů, které jsou již jednou provždy dané či zpětně neovlivnitelné, lze jmenovat například věk, biologické pohlaví, iniciaci kriminální kariéry, aktuální počet předchozích odsouzení. Z hlediska

ovlivnitelnosti a perspektivy odborné multidisciplinární penitenciární práce je možné přesvědčivě považovat dynamické faktory, jejichž výše a závažnost je moderovatelná kvalitně a adekvátně zvolenou intervencí (bydlení, vztahy s rodinou, sociální opora, dluhová problematika, finanční gramotnost, úroveň vzdělání a pracovní kvalifikace, schopnost získat a udržet zaměstnání, návyky včetně závislostního chování, postoje apod.), za cíl efektivní penitenciární práce. Nedílnou součástí celkového rizika jsou rovněž tzv. vnitřní rizika (např. míra nebezpečnosti, tendence vyvolávat konflikty či být pachatelem/obětí šikany, zneužívání návykových látek ve výkonu trestu, adherence/kompliance při léčbě/terapii), která přípravu na propuštění ovlivňují zcela zásadní měrou (Jiříčka, Kejřová, 2015; Drahý et al., 2018; James, 2018). Od detekce a analýzy kriminogenních rizik pak vede logický krok ke snaze o jejich redukci a minimalizaci odborným pedagogickým a terapeutickým působením (Jiříčka et al., 2013). Z popsanych identifikovaných kriminogenních faktorů a rizik pak analogicky vyplývají individuální potřeby každého jednotlivého odsouzeného k jejich eliminaci a nezbytná snaha o jejich naplnění za účelem snížení rizika recidivy v postpenitenciární perspektivě. Při hodnocení odsouzených vstupujících do výkonu trestu je nezbytné vidět delikventní chování každého jednotlivého člověka v jeho vývoji, tzn. podle časového hlediska na ose od minulosti, přes současný stav, až k budoucímu životu na svobodě. Analýza statických kriminogenních faktorů (např. trestní minulost nebo kriminální anamnéza) odhaluje neměnná rizika vyplývající z minulosti. Dynamické kriminogenní faktory naopak detekují a predikují rizika, která aktuálně hrozí či přetrvávají a jsou intervencí ovlivnitelná. Z analýzy lze validně usuzovat na potenciální riziko v budoucnosti; hovoříme o kontinuální ose analýza–diagnóza–prognóza vývoje rizikových faktorů (Petras et al., 2006; Jiříčka et al., 2014). Z výše uvedeného tedy jasně vyplývá, že heterogenita současně kriminální subpopulace vyžaduje pečlivé zhodnocení všech specificky individuálních kriminogenních rizik, k jejichž snižování je nezbytná konkrétní a přesná znalost ve vztahu k charakteru spáchané trestné činnosti.

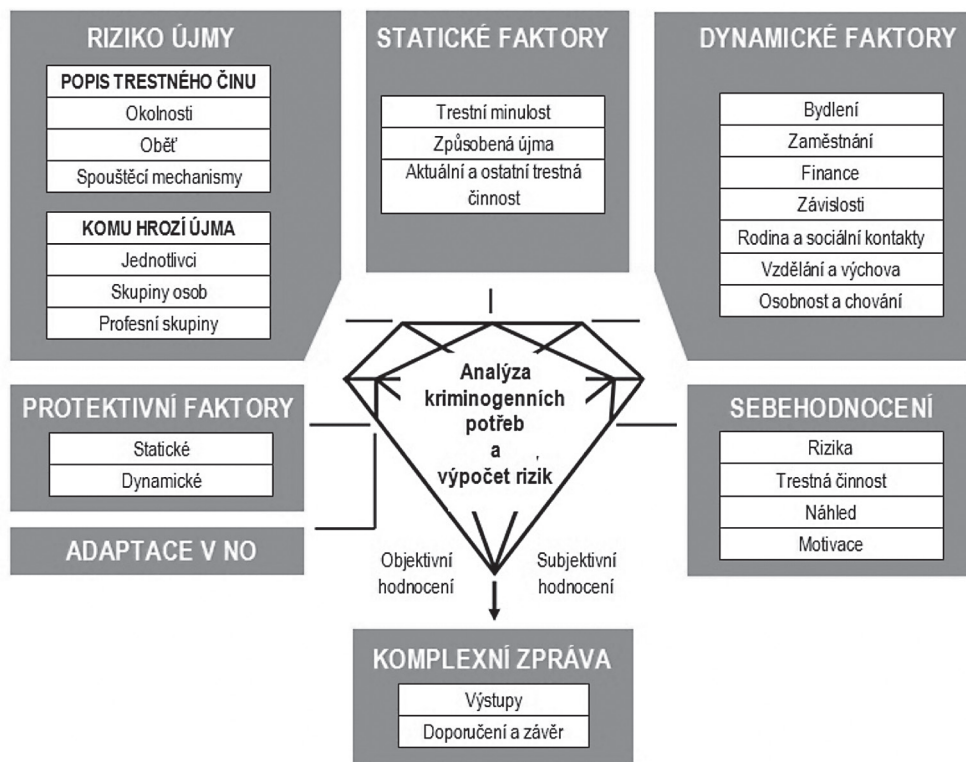
Nepřesné zhodnocení rizik může kauzálně vést k tzv. falešně pozitivní predikci (zbytečné nadhodnocení rizik, příliš intenzivní intervence a nedůvodné omezování vězněné osoby z hlediska bezpečnosti), anebo k tzv. falešně negativní predikci (podcenění rizik, nezacílené zacházení, následné ohrožení společnosti).

ZÁKLADNÍ POPIS SOUČASNÉ ČESKÉ PENITENCIÁRNÍ SITUACE

Vhodným instrumentem k odhadu budoucího kriminálního chování a validnímu posouzení rizik a potřeb odsouzených se od listopadu 2012 ukazuje být hodnoticí nástroj SARPO (Souhrnná analýza rizik a potřeb odsouzených), který se obligatorně využívá ve všech českých věznicích v rámci generování komplexní zprávy, z níž následně vychází individualizovaný program zacházení. Do tohoto procesu je zapojen proškolený tým sestávající ze sociálního pracovníka, psychologa, speciálního pedagoga a vychovatele nástupního oddílu (jedná se o základní penitenciární diagnostiku). U každého odsouzeného, který nastupuje výkon trestu odnětí svobody, je posuzována pravděpodobnost opětovného selhání na základě výpočtu statického rizika z anamnestických údajů, výpočtu dynamického rizika vyhodnocujícího celkem 48 rizik v 7 základních kriminogenních faktorech, odhadu újmy způsobené oběti na základě analýzy trestného činu, vyhodnocení motivace a míry compliance s přihlédnutím k protektivním faktorům. Nástroj pracuje s responzivitou každého odsouzeného; to znamená, že je intervence v rámci programu zacházení vždy navrhována tak, aby odpovídala míře rizikovitosti, stupni mentální úrovně, motivace a ovlivnitelnosti posuzovaného odsouzeného (Jiříčka, Kejřová, 2015; Drahý et al., 2018). Toto souhrnné a vysoce komplexní multidisciplinární hodnocení může být v průběhu výkonu trestu dle potřeby opakovaně aktualizováno a zpřesňováno.

Výše představený nástroj SARPO se snaží identifikovat rizika v sedmi vybraných dynamických faktorech (viz obrázek 1), jimiž jsou: Bydlení; Zaměstnávání; Finance; Závislosti; Rodina a sociální kontakty; Vzdělání a výchova; Osobnost a chování.

Obrázek 1: Struktura nástroje SARPO

Zdroj: Drahý et al., 2018:17

Speciální pedagog, který je metodickým garantem výsledného programu zacházení reagujícího vhodně a přiměřeně na zjištěná rizika a potřeby, je též hlavním zpracovatelem faktoru Vzdělání a výchova. Za snižování rizik v oblasti penitenciární edukace a vzdělávání nese společně s vychovatelem největší díl odpovědnosti. Psycholog zpracovává oblasti Osobnost a chování a širokou adiktologickou oblast faktoru Závislosti. Rizika plynoucí z osobnostní struktury, naučených behaviorálních vzorců a specifické psychopatologie pak svými intervencemi (včetně individuální a skupinové psychoterapie) pokrývá. Dlouhodobě se ukazuje, že užívání návykových látek, a tedy i samotná drogová závislost, je jedním z nejsilnějších kriminogenních faktorů (Dietze et al., 2013; Lammers et al., 2014; Sutherland et al., 2015, a další). Adiktologická rizika z oblasti závislosti a návykového chování diagnosticky identifikovaná psychologem jsou pak efektivně redukována nejen psychologickými intervencemi a adiktologickým poradenstvím, ale též činností sociálního pracovníka zajišťujícího edukaci v oblasti harm reduction či například zajištěním návaznosti adiktologické a terapeutické péče (zajištění vstupu do terapeutické komunity, dojednání přijetí k protialkoholní či protitoxikomanické léčbě atp.). Dynamické faktory identifikované instrumentem SARPO Bydlení, Zaměstnávání, Finance a Rodina a sociální kontakty jsou pak výsostným polem působení sociálního pracovníka. Každá proměnná, respektive každý dynamický faktor, pak nabývá různých hodnot, tzn. stupně rizika (nízké, střední, vysoké a velmi vysoké riziko). Celkové riziko, tedy jeho stupeň, slouží i k vhodnému stanovení programu zacházení (viz ustanovení § 36a vyhlášky č. 345/1999 Sb., ve znění pozdějších předpisů, dále jen řád výkonu trestu; ŘVTOS), s odpovídající mírou intervence odborných zaměstnanců.

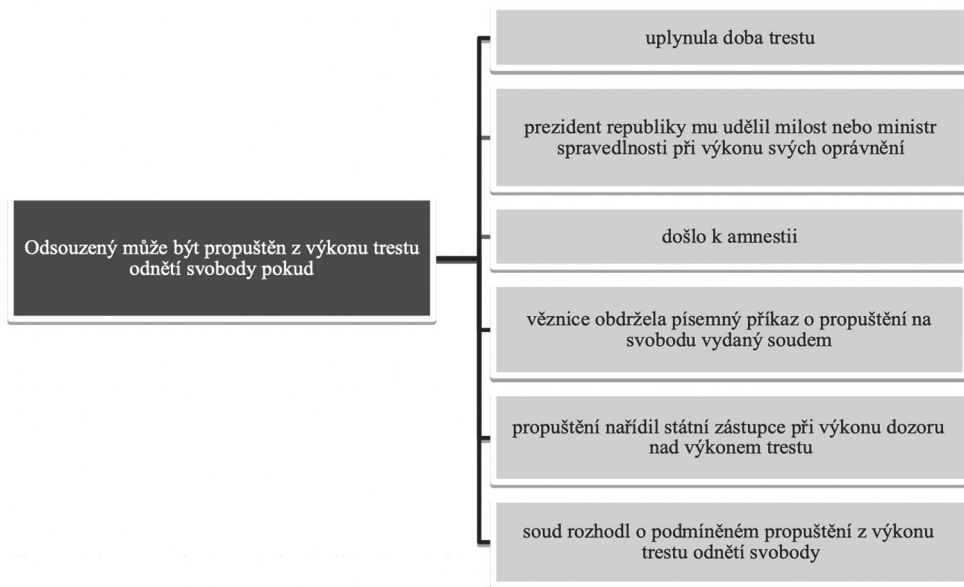
Zajímavý obraz o stavu vězeňské populace ohledně dynamických faktorů popisuje deskriptivní studie SARPO – charakteristiky odsouzených v českých věznicích, od autorů Drahý, Hůrka a Petras (2018).⁴ Uvedená studie vychází z poznatků zaznamenaných a vyhodnocených v rámci užívání nástroje SARPO, kde celkový soubor činil 27 880 odsouzených, u kterých byla zpracována komplexní zpráva v období let 2012 až 2017. V následujícím textu upozorníme na zajímavé poznatky ze závěrů studie, týkající se vybraných dynamických faktorů (Bydlení, Zaměstnání, Finance a Rodina a sociální kontakty), které mají bezprostřední vztah k nezbytné činnosti sociálního pracovníka ve výstupním odděle:

- „59,7 % odsouzených má nestabilní nebo žádné bydlení;
- 18,1 % odsouzených se někdy ocitlo bez bydlení ani nevyužívají žádné možnosti neformálního standardního bydlení;
- alarmující je skutečnost, že necelých 44,7 % odsouzených má za adresu trvalého pobytu uvedenou adresu sídla ohlašovny;
- 26,4 % odsouzených nemá žádnou zkušenost z legálního zaměstnání;
- minimálně v průběhu tří let před výkonem trestu se 53,1 % odsouzených ocitlo bez zaměstnání a 46,1 % má zkušenost s nedoložitelnou pracovní činností;
- přestože 48,7 % odsouzených uvedlo zkušenost s legálním zaměstnáváním, tak po celou dobu tří let před aktuálním výkonem trestu mělo zaměstnání pouze 21 % z nich;
- dlouhodobou nezaměstnanost (6 měsíců kontinuálně za poslední tři roky před aktuálním výkonem trestu) zažilo celkem 44,7 % odsouzených;
- 47,7 % odsouzených se v průběhu minimálně tří let před aktuálním výkonem trestu ocitlo zcela bez legálních zdrojů příjmu;
- celkem 89,4 % odsouzených přiznává nějakou formu finančních závazků, z toho 73,2 % odsouzených uvádí dluhy, které jsou nad rámec jejich možností plnit je, nebo je dokonce odmítají plnit z principu;
- téměř polovina odsouzených (48,2 %) čelí nedostatečným legálním příjmům, ať již z důvodu, že žádný příjem nemají, nebo jen z důvodu, že jediný zdroj jejich legálních příjmů tvoří sociální politika státu;
- bez jakéhokoli sociálního zázemí nebo aktuálních kontaktů se ocitlo necelých 10 % odsouzených;
- každý druhý odsouzený je rodičem (52,2 %), necelá třetina má děti ve vlastní péči“ (Drahý, Hůrka, Petras, 2018:138–139).

Dle současné právní úpravy může být odsouzený propuštěn z výkonu trestu odnětí svobody v jasné daných případech, které jsou znázorněny ve schématu 1.

⁴ Zde prezentovaná data (dostupná čtenáři online) jsou výběrem z rozsáhlejší monografie, která vznikla za účelem extenze informací shromažďovaných v databázi SARPO mezi odbornou obec, a v našem případě slouží pouze k ilustraci a preciznějšímu epistemologickému ukotvení předkládaného tématu. Na nezbytnosti propracovanější analýzy či alespoň hlubšího promyšlení každé jednotlivé informace se autoři tohoto textu bezesporu shodli i s editory monografie a do budoucna je plánováno konkrétnější analytické uchopení, které však nyní přesahuje zamýšlený rozsah a zaměření článku.

Schéma 1: Možnosti propuštění odsouzeného trestu odnětí svobody

Zdroj: Zákon č. 169/1999 Sb.; upraveno autory

Skoro polovina odsouzených z celkového počtu je každý rok propuštěna. Ve statistických ročenkách Vězeňské služby nenalezneme zpřesňující údaje vážící se ke schématu 1. Informace z veřejně dostupných zdrojů máme pouze o tom, kolik odsouzených nastoupí do výkonu trestu odnětí svobody (viz tabulka 1), či je podmíněně propuštěno (viz tabulka 2), případně jsou známy podrobnější informace z odborných analýz k amnestii (např. Statistická ročenka Vězeňské služby České republiky za rok 2013).

Tabulka 1: Počty nástupů odsouzených do VTOS v letech 2010 až 2018

	DRUH NÁSTUPU		
	převod z vazby	nástup (z občanského života, dodání do VTOS, po přerušení apod.)	celkem
2010	3 847	10 360	14 207
2011	3 778	10 405	14 183
2012	3 738	8 869	12 607
2013	3 131	3 877	7 008
2014	3 535	5 696	9 231
2015	2 967	3 879	6 846
2016	2 775	7 182	9 957
2017	2 644	6 872	9 516
2018	2 444	6 638	9 082

Zdroj: Statistické ročenky VS ČR v letech 2010 až 2018, upraveno autory

Tabulka 2: Počty podmíněných propuštění v letech 2010 až 2018

	PODMÍNĚNÉ PROPUŠTĚNÍ		
	dospělí	mladiství	celkem
2010	4 294	81	4 375
2011	4 050	59	4 109
2012	4 616	42	4 658
2013	2 822	13	2 835
2014	2 316	10	2 326
2015	2 361	–	2 361
2016	2 411	–	2 411
2017	2 862	–	2 862
2018	2 795	–	2 795

Zdroj: Statistické ročenky VS ČR v letech 2010 až 2018, upraveno autory

Situací, kdy může být odsouzený propuštěn z výkonu trestu odnětí svobody, je dle schématu několik. Nejčastější variantou je uplynutí doby trestu – jeho vykonání. Je zcela zásadní brát v potaz délku trestu, tedy dobu, kterou odsouzený ve výkonu trestu stráví. Je zřejmé, že záleží na okolnostech a osobních dispozicích daného jedince, jak se s náročnou životní situací, kterou bezesporu výkon trestu je, vyrovná a bude ji zvládat. V dalším textu bychom se chtěli věnovat problematice výstupních oddílů, jež by měly komplexně připravovat odsouzené na propuštění z výkonu trestu odnětí svobody a jejich (znovu)začlenění do společnosti.

VÝSTUPNÍ ODDÍLY

Vězeňská služba dlouhodobě explicitně deklaruje záměr vhodně diferencovat mezi jednotlivými odsouzenými dle specifických rizik, včetně proměnných, které popsaná rizika amplifikují (zde například dlouhodobý pobyt ve vězeňském systému s vysokým rizikem internalizace kriminálních norem, znesamostatňující přivyknutí režimovým opatřením vězeňského systému či riziko prizonizace), a na jejich základě vytvořit co nejefektivnější a co nejindividualizovanější program výstupního zacházení. V rámci výběru by měli dostat přednost ti odsouzení, jejichž společenská rizikovost je vysoká a zároveň jejich kriminogenní faktory a osobnostní předpoklady lze považovat za úspěšně ovlivnitelné (blíže např. Ministerstvo spravedlnosti České republiky, 2016).

Proces výběru, umísťování a multidisciplinární penitenciární práce ve výstupních oddílech

Odsouzení jsou do výstupních oddílů jednotlivých věznic zařazováni v souladu s ustanovením § 6 Nařízení generálního ředitele Vězeňské služby České republiky č. 68/2013, o činnosti výstupních oddělení, ve znění pozdějších předpisů. V každé věznici by měl být vytvořen strukturovaný systém výběru vhodných odsouzených k umístění do výstupního oddílu s předem přesně vydefinovanými požadavky a kritérii k výběru. Zákonná kritéria zařazení, uvozená v ustanovení § 74 zákona č. 169/1999 Sb. slovem „zpravidla“, jsou délka trestu přesahující 3 roky a potřeba pomoci při vytváření příznivých podmínek pro samostatný způsob života. V praxi to pak může znamenat výběr odsouzených, kterým byl uložen trest delší než 3 roky, přetrvávající u nich nedořešené problémy spojené s propuštěním a v důsledku přizpůsobení se podmínkám věznění u nich došlo ke ztrátě samostatnosti a soběstačnosti (vznikla zde tedy potřeba zajištění adekvátní sociální

pomoci či potřeba pomoci při postupném snižování závislosti na poskytovaných službách), nebo odsouzení s krátkodobým trestem (například jen několik měsíců), kterým je však potřeba vzhledem ke konkrétní osobě odsouzeného nebo aktuální nutnosti řešení závažných problémů spojených s propuštěním věnovat pozornost v rámci programu výstupního zacházení ve výstupním oddílu. Další fakultativní kritéria, která si může každá věznice nastavit sama, pak mohou být stanovena dle indikace ke konkrétnímu programu výstupního zacházení, který se může napříč věznicemi mírně lišit. V rámci evidence-based přístupu by pak měly být respektovány principy „Risk-need-responsivity“ modelu, ze kterého vychází v českém penitenciárním prostředí i prediktivní behaviorální nástroj na hodnocení kriminogenních rizik a potřeb odsouzených SARPO (Drahý, Hürka, Petras, 2018), popř. reflektovány pozitivní snahy o posilování faktorů desistence. Program výstupního zacházení ve výstupním oddílu by však měl obligatorně cílit právě na potřeby odsouzeného spojené s neproblematickým přechodem do běžného života po propuštění z VTOS. Mezi konkrétní oblasti potřeb odsouzených vycházející z potenciálně nejzávažnějších kriminogenních rizik v rámci dynamických faktorů je možné bezesporu zařadit okruhy potřeb souvisejících s neodpovídajícím bydlením, absencí zaměstnání, dluhy, exekucemi a neuspokojivou finanční situací po propuštění, narušenými rodinnými a sociálními kontakty, nízkým vzděláním a kvalifikací, možnými maladaptivními vzorci myšlení a chování či v neposlední řadě problematikou závislostního chování, která se ukazuje jako jeden z nejvýznamnějších a z prognostického hlediska jedním z nejsilnějších kriminogenních faktorů. Tento závažný kriminogenní faktor však může být za optimálních podmínek zdařilé terapeutické intervence ve výstupním oddíle redukován společně s rizikem kauzálně související recidivy (např. Mulder et al., 2015, nebo Werb et al., 2016). V rámci výše uvedených oblastí můžeme hovořit o faktorech negativně ovlivňujících desistenci. Oproti tomu jsou u každého odsouzeného člověka přítomny i faktory, které naopak desistenci podporují (Tomášek et al., 2017). V odborné penitenciární praxi se lze setkat se způsoby terapeutické práce, které cílí právě na popsané faktory desistence a obecně lidské charakteristiky/náklonnosti, jež jsou např. v rámci tzv. „Good lives modelu“ pojmenovány jako „primární lidské potřeby“ (Ward et al., 2007) a jejichž dostatečným syćením bude v budoucnosti snáze umožněna nedelikventní postpenitenciární perspektiva. Hovoříme např. o obecně sdílené potřebě žít, být zdravý a plnohodnotně fungovat; být orientovaný ve svém prostředí a být pravdivě informován o věcech, které jsou pro mě důležité; zažívat úspěch, radost a uvolnění; být součástí širší skupiny, někam patřit, být milován a mít uspokojivé vztahy; prožívat smysl a naplnění v rámci své unikátní spirituální cesty nebo mít možnost být kreativní či si jednoduše jen hrát. Toto jsou potřeby obecně vlastní všem lidem, jejichž saturací a kompetencí (které je v rámci výstupních oddílů mnohdy nezbytné odsouzené naučit!) k jejich realizaci sociálně žádoucím způsobem (např. schopnost být kreativní v tvůrčí práci x saturovat si potřebu jedinečného sebevyjádření vandalstvím a sprejováním po cizím majetku) v prostředí mimo výkon trestu bude sníženo i riziko budoucí kriminální recidivy. Proces výběru vhodného odsouzeného pak může být, např. pokud jde o práci na spirituálních potřebách, ovlivněn realitou ne/přítomnosti kaplana či pastoračního asistenta v týmu výstupního oddílu. Za limit a slabší místo výstupního zacházení lze však považovat časté přecenění penitenciární práce na snižování rizikových faktorů vycházející z obligatorního používání nástroje SARPO oproti posilování těch protektivních. Za příklady dobré praxe je pak paradoxně možné považovat právě flexibilní zacílení na faktory desistence.

Souhlas odsouzeného s umístěním do výstupního oddílu není dle stávajících platných norem vyžadován. V současnosti však poptávka po umístění na výstupní oddíl výrazně převyšuje ubytovací kapacitní možnosti, takže se lze s nedobrovolným umístěním setkat jen zcela zřídka. Ke zpracování návrhu využívá věznice mandatorně formulář „Návrh na zařazení odsouzeného do výstupního oddílu“, který se po realizaci návrhu založí do osobního spisu odsouzeného. O umístění odsouzeného do výstupního oddílu vždy rozhoduje ředitel věznice na návrh odborné komise, jejímž členem je vedoucí oddělení výkonu trestu, psycholog, speciální pedagog, sociální pracovník a vychovatel. Ředitel věznice může podle potřeby určit do odborné komise i další zaměstnance.

Přiměřená doba zařazení odsouzeného do výstupního oddílu vychází z ustanovení § 12 ŘVTOS, kde se hovoří zpravidla o 6 měsících před očekávaným skončením výkonu trestu (minimálně však 3 měsíce před koncem výkonu trestu).

Bez ohledu na konkrétní program výstupního zacházení u jednotlivých odsouzených věznice zajišťuje, aby byli odsouzení propouštěni s platnými doklady totožnosti. Sociální pracovníci či vychovatelé poučí odsouzené o právech a povinnostech uchazečů o zaměstnání, jakož i všem doporučí kontaktovat do tří dnů sociálního kurátora podle místa bydliště, případně též kontaktovat bývalého zaměstnavatele. Věznice také bezodkladně odesílá hlášení o propuštění odsouzeného, a to opatrovníkovi, pokud je odsouzený omezen ve svéprávnosti, v případě, že odsouzený souhlasí, i sociálnímu kurátorovi podle místa bydliště, a u mladistvého jeho zákonnému zástupci nebo opatrovníkovi a příslušnému orgánu sociálně-právní ochrany dětí.

Zmíněné nařízení Vězeňské služby je nejpodrobnější. Definuje, co se vlastně výstupním oddílem rozumí. Má jít o samostatný oddíl v rámci věznice, kde jsou ložnice nebo cely určené pro odsouzené připravující se na propuštění na svobodu. Zakotvuje i složení týmu, který zajišťuje práci s odsouzeným ve výstupním oddíle a skládá se z vychovatele, speciálního pedagoga, sociální pracovníce, psychologa, případně vychovatele terapeuta.

Sebeobslužnou činností, jež je součástí práce s odsouzenými bez ohledu na jejich individuální program zacházení, se rozumí aktivní podíl odsouzených zejména na úklidu, přípravě stravy, praní a žehlení prádla, na estetické úpravě ložnic a společných prostor výstupního oddílu, včetně realizace zmíněné úpravy. Všichni odsouzení umístění ve výstupním oddíle by si měli připravovat stravu, čímž se rozumí jídlo odpovídající stravovacím hodnotám, a to snídaně, obědy a večeře. Avšak četnost a rozsah přípravy stravy se může mezi věznicemi lišit (je upravena v řádu konkrétního výstupního oddílu). Pro všechny odsouzené na výstupním oddíle jsou také určeny extramurální aktivity, kterými se rozumí aktivity v režimu přerušení výkonu trestu, opuštění věznice v souvislosti s návštěvou nebo plněním programu zacházení a povolených aktivit konaných mimo věznici.

Výstupní oddíl pak podle citovaného nařízení tvoří ložnice, kulturní místnost, kuchyňka, sociální zařízení, prostor pro odpovídající kulturní stolování a zpravidla vymezený prostor pro kouření. Prostory pro praní, žehlení a sušení osobního prádla a pro zájmovou činnost mohou být výjimečně společné i pro ostatní odsouzené a jejich využívání musí být řešeno časovým rozvrhem dne. V případě výstupních ložnic jsou výše uvedené prostory společné pro oddíl.

Interní nařízení stanovuje zřizování výstupních oddílů, kdy se přihlíží k ubytovací kapacitě pro příslušný typ věznice, ke stavebně technickým možnostem a k možnostem efektivního využití programů zacházení zaměřených na přípravu odsouzeného pro soběstačný život v souladu se zákonem o výkonu trestu.

Situace k 31. 5. 2019 je taková, že z 35 českých věznic má výstupní oddíl 30 z nich. Výstupní oddíly nejsou zřízeny ve Vazební věznici a ústavu pro výkon zabezpečovací detence Brno, Vazební věznici Hradec Králové, Vazební věznici Litoměřice, Vazební věznici Olomouc a ve Vazební věznici Teplice. Celkovou kapacitu jednotlivých výstupních oddílů uvádíme v tabulce 3. Největší kapacita i počet odsouzených umístěných ve výstupních oddílech byly v roce 2012. Po amnestii prezidenta republiky v roce 2013 se již na tuto úroveň kapacit výstupní oddělení/oddíly nikdy nevrátily, ačkoli celkové počty vězněných osob během několika let stouply na srovnatelnou úroveň.

Tabulka 3: Souhrnná kapacita všech výstupních oddílů, včetně celkového počtu odsouzených, kteří v daném roce výstupním oddílem prošli

	kapacita VO	celkem umístěno ve VO odsouzených za daný rok
2010	675	1 299
2011	783	1 376
2012	791	1 482
2013	682	1 278
2014	487	1 073
2015	491	1 069
2016	487	1 113
2017	582	1 014
2018	582	1 113

Zdroj: Interní materiály poskytnuté GŘ VS ČR, upraveno autory

V tabulce 4 jsou uvedeny kapacity v jednotlivých stupních zabezpečení věznice s ostrahou (dříve dohled, dozor a ostraha) a věznice se zvýšenou ostrahou. Z tabulky je patrné, že nejvíce kapacit pro výstupní oddíl je ve vysokém stupni zabezpečení věznice s ostrahou (dříve typ věznice s ostrahou) a nejméně ve věznici se zvýšenou ostrahou.

Tabulka 4: Kapacity v jednotlivých typech/stupních věznic v letech 2010 až 2018

KAPACITY V JEDNOTLIVÝCH TYPECH/STUPNÍCH							celkový počet odsouzených umístěných ve VO za daný rok
	dohled / oddělení s nízkým stupněm zabezpeč.	dozor / oddělení se středním stupněm zabezpeč.	ostraha / oddělení s vysokým stupněm zabezpeč.	zvýšená ostraha	mladiství	kapacita VO	
2010	26	248	351	30	20	675	1 299
2011	38	306	389	30	20	783	1 376
2012	26	329	394	30	12	791	1 482
2013	26	242	372	30	12	682	1 278
2014	18	136	300	30	3	487	1 073
2015	18	136	300	30	7	491	1 069
2016	18	136	300	30	3	487	1 113
2017	44	191	310	30	7	582	1 014
2018	47	209	282	37	7	582	1 113

Zdroj: Interní materiály poskytnuté GŘ VS ČR, upraveno autory

Tabulka 5: Počty odsouzených s délkou trestu nad 3 roky odnětí svobody v letech 2010 až 2018

délka trestu	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
3–5 let	2 056	2 236	2 411	2 704	2 476	2 615	3 542	2 802	2 747
5–7 let	1 057	1 093	1 123	2 476	1 203	1 281	1 762	1 379	1 390
7–10 let	1 246	1 223	1 197	1 203	1 195	1 208	1 295	1 250	1 236
10–15 let	1 014	998	944	1 195	863	839	1 041	788	749
nad 15 let	226	259	280	863	328	366	478	406	416
doživotí	37	40	44	48	48	48	48	49	48
celkem	5 636	5 849	5 999	8 489	6 113	6 357	8 166	6 674	6 586
%	29 %	28 %	29 %	52 %	37 %	34 %	40 %	33 %	33 %
celkem ods.	19 449	20 541	20 429	16 433	16 433	18 850	20 501	20 271	19 677

Zdroj: Statistické ročenky VS ČR v letech 2010 až 2018, upraveno autory

Z tabulky 5 je patrné, že počty odsouzených s trestem nad tři roky jsou vysoké. Pokud porovnáme kapacitu výstupních oddílů s počty odsouzených s délkou trestu odnětí svobody nad tři roky, tedy s počty těch, jejichž umístění do výstupního oddílu zákon předpokládá, je evidentní, že kapacitou nedostačuje.

Co se týče výběru odsouzených do VO, kritériální výběr dle rizik a potřeb se stává metodou první volby a je z něj základní instrument profesionálního výběru odsouzeného do výstupního oddílu. V praxi by tedy kolektivy odsouzených výstupních oddílů měly být tvořeny odsouzenými s vysokými riziky identifikovanými v rámci dynamických faktorů (zvláště v oblastech sociálních a psychologických rizik). Věznice volí odlišné způsoby výběru. Někde si odsouzené vytipovávají sami zaměstnanci věznice (často kmenový vychovatel, jemuž je odsouzený do té doby svěřen do péče; vychovatel výstupního oddílu; speciální pedagog; psycholog či sociální pracovníce), v jiných věznicích se odsouzení do VO hlásí sami a z vlastní iniciativy. Odborná komise vybírá odsouzené dle kritérií stanovených v interních předpisech (vhodnost i potřebnost) a osobnostních dispozic daných jedinců. O uvedeném si vede nejčastěji speciální pedagog či vychovatel výstupního oddílu statistiku.

Pravidelný chod výstupních oddílů zajišťuje pečlivě vybraný multidisciplinární tým odborných zaměstnanců, který sestává ze speciálního pedagoga, který garantuje u odsouzených zařazených do výstupního oddílu odbornou úroveň realizace programu výstupního zacházení a metodicky usměrňuje výchovnou a vzdělávací činnosti vychovatelů, psychologa, jehož činnost je zaměřena zejména na oblast psychologických aspektů výkonu trestu (psychodiagnostika, psychologické poradenství, individuální a skupinová psychoterapie, krizová intervence atd.) a v neposlední řadě též sociálního pracovníka, jehož činnost ve výstupním oddíle bude rozebrána níže. Multidisciplinaritu odborného týmu může doplnit, dle personálních možností konkrétních věznic, ještě vychovatel terapeut, pedagog volného času, kaplan nebo adiktolog.

Sociální pracovník a jeho možnosti intervence při přípravě odsouzených na propuštění

Strategický dokument Koncepce vězeňství do roku 2025 (Ministerstvo spravedlnosti České republiky, 2016) považuje sociální práci s odsouzenými, zejména v rámci multidisciplinárního týmu výstupního oddílu, za jednu z priorit resocializačního procesu. V rámci konceptu práce s riziky a potřebami odsouzených osob se zároveň jedná o jeden z neúčinnějších prostředků prevence budoucí kriminální recidivy. Individualizované programy zacházení mají, na základě

rychlé a odborně erudované detekce penitenciárních rizik a potřeb, sloužit k dosažení stavu, kdy jednotlivé vězňice přiřazují k odsouzeným co nejefektivnější intervence. Uvedené intervence by pak měly co nejlépe korespondovat s mírou psychopatologické (resp. kriminální) deprivace osobnosti a potřeby pomoci při osamostatňování, podmiňující jejich následné ne/problematické začlenění do společnosti po výstupu z výkonu trestu odnětí svobody. Jelikož velké množství odsouzených vykazuje znaky deficitní či deviantní socializace, nelze u nich hovořit pouze o resocializaci a reintegraci (někdy možná až nepřilíš adekvátní akcentace uvedených termínů ve výše zmíněném dokumentu), ale o integraci prvotní, popř. korektivní socializaci (viz již starší publikace k vývoji teoretického uvažování o zmíněných procesech, např. Čepelák, 1982; Novák, Štrunc, 1988). Korektivní socializaci, na rozdíl od nepřilíš vhodného pojmu resocializace, který předponou re může navodit dojem, že lze socializační proces hypoteticky zastavit a jednoduše jej upravit, je následně možné chápat jako nápravu a překonávání negativních vlivů deviantní socializace. Zdůrazněno je především doplnění kompetencí nezískaných dosavadní deficitní socializací a podpora a rozvoj vlivů veskrze kladných a žádoucích.

Popsaný proces je saturován a facilitován sociálně rehabilitačním, psychologickým a pedagogickým působením multidisciplinárního týmu. Sociální pracovník pak v rámci širokého pole odborných činností (návlek dovedností pro zvládání péče o vlastní osobu a sociální začlenění, zprostředkování kontaktu se společenským prostředím a množstvím dalších *výchovně-vzdělávacích* a aktivizačních činností *v rámci skupinových i individuálních aktivit* programu výstupního zacházení) profesionálně zajišťuje dosažení vyšší míry samostatnosti, soběstačnosti, sociálních kompetencí, a tudíž eliminaci vlivů, které v minulosti vedly k protisociálnímu a delikventnímu jednání.

Sociální pracovník je ve výstupním oddíle odborným zaměstnancem oddělení výkonu trestu, který zajišťuje samostatnou sociální práci, zahrnující pomoc a podporu v plynulém přechodu odsouzených do řádného občanského života a získání kompetencí k samostatnému způsobu života v rozsahu stanoveném zákonem. Při její realizaci dbá na zajištění a dodržení standardů kvality poskytování sociálních služeb a profesní etiky. Samostatná činnost sociálního pracovníka zahrnuje v této finální fázi výkonu trestu především: sociálně-právní poradenství, které obsahuje zprostředkování kontaktu s dalšími státními i nestátními institucemi (např. sociálními kurátory, kontaktními pracovišti úřadu práce, potenciálními zaměstnavateli, místně příslušným střediskem Probační a mediační služby, orgány sociálního zabezpečení), sociálně-terapeutické (např. bezpečné rozvíjení potenciálu a informovanosti v pracovní oblasti, finanční gramotnosti či dluhové problematice), sociálně-rehabilitační činnosti a pomoc při uplatňování práv, oprávněných zájmů a při obstarávání osobních záležitostí (podpora při jednání s úřady, především pak předání informací sloužící k lepší orientaci v systému sociálního zabezpečení, evidence uchazečů o zaměstnání, čerpání dávek pomoci v hmotné nouzi, zajišťování formálních kroků týkajících se následné lékařské, především psychiatrické a adiktologické, péče, obnovení nebo upevňování kontaktu s rodinou a dětmi, podpora při dalších aktivitách umožňující další rozšíření možností sociálního začlenění atp.), zpracovávání (společně s ostatními odbornými zaměstnanci) konkrétních programů výstupního zacházení, vyhodnocení jejich účinnosti v oblasti své působnosti a návrh jejich změn, pomoc odsouzeným v případě potřeby s obstaráváním nových osobních dokladů (zejména občanský průkaz, průkaz pojištěnce zdravotní pojišťovny, řidičský průkaz, oddací list, rodný list) a podání, v souladu s příslušnými předpisy, návrhu výše sociální výpomoci při propuštění z výkonu trestu (vše v souladu s NGR č. 5/2016 vycházejícího ze zákona č. 108/2006 Sb.).

Z výše uvedeného je zřejmé, že v rámci výstupního zacházení musí konkrétní kroky sociálního pracovníka směřovat především k eliminaci vnějších rizik (tzn. těch, která by byla potenciálními zdroji recidivy) oproti redukci rizik vnitřních (tedy těch, která mohou způsobit odsouzenému problémy v průběhu výkonu trestu). Obě oblasti jsou samozřejmě úzce provázané a z pohledu komplexní sociální práce pouze ryze teoreticky striktně oddělitelné. Jako konkrétní příklad lze však uvést facilitaci komunikace s ošetřujícím lékařem v místě bydliště odsouzeného, který může vystavit duplikát ztraceného zdravotního průkazu. Ten pak rozšíří možnosti odsouzeného být

pracovně zařazen i do vězeňských pracovních provozů, kde je obligatorně vyžadován (kuchyně, ošetrovna, vězeňská kantýna atp.).

Sociální pracovníci jsou většinou jediní, kteří komunikují s ostatními subjekty mimo věznic, je tedy velmi důležité, aby se vzdělávali v rámci dalšího profesního vzdělávání. V rámci Norských fondů proběhly například kurzy „Práce se zadluženým klientem“ či „Finanční gramotnost a dluhová problematika“. Vězeňská služba tak reagovala na zvyšující se zadluženost vězňů osob a špatnou finanční gramotnost, vše s cílem snížit recidivu kriminálního jednání (Raszková, 2017).

Bez jakéhokoli sporu lze říci, že je sociální pracovník v závěrečné fázi výkonu trestu zcela zásadním a nezastupitelným členem multidisciplinárního týmu zajišťujícího nezbytnou kontinuitu další postpenitenciární životní perspektivy, bez kterého si lze neproblematický přechod do řádného občanského života představit jen velmi obtížně. Navíc jsou na něho kladeny vysoké nároky, co do odbornosti, komunikačních dovedností i orientaci v problematice týkající se například práva, sociální práce, ekonomie a systému zdravotnických služeb.

V posledních letech se sociální pracovníci setkávají často i s multirecidivisty, osobami s poruchami osobnosti či mnohoh problémovými klienty. Sama o sobě je práce s pachateli trestných činů velmi specifická a klade na sociální pracovníky vysoké nároky.

PROBLEMATICKÉ ASPEKTY PRÁCE S PROPUŠTĚNÝMI

Zákon stanovuje určité standardy, které by měly být v rámci výstupních oddílů odsouzeným zajištěny. V praxi se však úroveň a vybavení jednotlivých výstupních oddílů liší. Odsouzený, který prošel výstupním oddílem, pak bude připravován na život po propuštění v různých podmínkách dle možností věznice, kde trest vykonává. Faktické podmínky výstupního oddílu determinuje samozřejmě i míra stavebně technického zabezpečení a sřežení – lišit se tedy bude prostředí výstupního oddílu zřízeného ve věznici s ostrahou v nízkém stupni zabezpečení ve srovnání s výstupním oddílem ve věznici se zvýšenou ostrahou. Je velmi problematické pracovat s odsouzenými s dlouhodobými tresty odpykávanými ve věznici se zvýšenou ostrahou, neboť vzhledem k bezpečnostním opatřením v uvedeném typu věznice se prakticky vylučují některé z extramurálních aktivit. I když v tomto případě došlo k tomu, že odsouzený byl v souladu s právní úpravou umístěn na výstupní oddíl šest měsíců před předpokládaným skončením trestu, nelze za krátkou dobu dohnat fakt, že např. více než deset let o něj bylo po všech stránkách postaráno a nemusel si zařizovat věci běžného života sám.

Umístít odsouzeného na výstupní oddíl dříve než šest měsíců před skončením trestu je sice teoreticky možné, těžko si však lze vzhledem ke kapacitám výstupních oddílů představit zařazování odsouzených do výstupních oddílů dle jejich skutečné míry sociální dezintegrace např. rok a půl před očekávaným skončením trestu. Ačkoli teoreticky příprava na propuštění začíná hned po nástupu do výkonu trestu (právní řád zmíněný princip zakotvuje v hlavních zásadách výkonu trestu v ustanovení § 2 odst. 2 zák. č. 169/1999 Sb.: „S odsouzenými ve výkonu trestu se musí jednat tak, aby bylo zachováno jejich zdraví, a pokud to doba výkonu trestu umožní, podporovaly se takové postoje a dovednosti, které odsouzeným pomohou k návratu do společnosti a umožní vést po propuštění soběstačný život v souladu se zákonem.“), realita je jiná. V podmínkách českého vězeňství, charakterizovaného vícelůžkovými ložnicemi v často historických objektech, kapacitní přeplněností a nedostatkem odborného personálu, zůstává podpora soběstačných postojů a dovedností teoretickým konceptem. Aby Vězeňská služba vzhledem k uvedenému vůbec mohla zajistit své základní úkoly (viz ustanovení § 2 zákona č. 555/1992 Sb., o Vězeňské službě a justiční strážích České republiky), musela v existujících podmínkách vytvořit takový systém, který v prvé řadě zajistí bezpečnost všech osob pohybujících se uvnitř věznic (odsouzených i personálu). Ochrana života a zdraví je totiž prioritou nejen ve vězeňském prostředí, ale v celé společnosti, a je nadřazena ostatním zájmům.

Proto se v prvních týdnech pobytu ve vězeňském zařízení společnost pomocí Vězeňské služby snaží odsouzeného adaptovat (prostřednictvím nástupního oddílu a navazujících aktivit) na pobyt ve věznici. V nových návycích je po celou dobu svého pobytu ve věznici utvrzován, až jim zcela přivykne („institucionalizuje se“). Pokud by byl odsouzený vůči osvojování si nových návyků rezistentní, bude jeho chování jako nežádoucí korigováno, v krajním případě hodnoceno jako kázeňský přestupek. Zde se střetává bezpečnostní zájem se zájmem na reintegraci odsouzených, neboť samozřejmě všechny návyky vedoucí k soběstačnosti, které odsouzené „odnaučíme“, jim musíme před skončením trestu zase vštípit, a adaptace odsouzeného na institucionální způsob života je silně kontraproduktivní vzhledem k budoucímu pobytu na svobodě. Jistě bychom si všichni uměli představit vězeňský systém (v českém kontextu např. otevřená věznice), který by dokázal zajistit bezpečnost a zároveň zachovával či učil postoje a dovednosti, na základě kterých by se odsouzený po propuštění začlenil do společnosti a nepotřeboval její další pomoc z důvodu nesoběstačnosti.

Je totiž logické, že návrat uvedených odsouzených zpátky do „normálního“ života je plynulejší ve srovnání s odsouzenými, kteří si jídlo i čisté oblečení „fasují“ a ve volných chvílích chodí po přísně strážném vycházkovém dvoře. A životu na svobodě se učí ve výstupním oddíle tvořeném ložnicí a kuchyňkou, kde je k dispozici pouze rychlovarná konvice.

Otevřené věznice jsou samozřejmě určeny jen pro určité typy pachatelů a nemohou být standardním vězeňským zařízením. Nicméně kvalita prostředí ubytovacího zařízení a důraz na soběstačnost by naopak mohly být standardem i ve věznicích se zvýšenou ostrahou. Zásadní překážkou, která tomu brání, přestože penologické teorie již dávno vědí, že kolektivní ubytování a minimum sebeobslužných činností nepodporuje plynulý přechod do života po propuštění, jsou finance, které by byly zapotřebí k přestavbám a úpravám stávajících vězeňských objektů, o finančních nákladech na odborný personál nemluvě.

V současné době se Vězeňská služba České republiky potýká s problémem, jak se co nejlépe vypořádat s omezenými finančními a personálními prostředky a zdroji. V českém vězeňském prostředí lze pozorovat nejen neblahý trend úbytku příslušníků, ale především zkušených odborných pracovníků (speciální pedagogové, psychologové, sociální pracovníci, lékaři), kteří často z Vězeňské služby odcházejí za lukrativnějšími nabídkami v soukromém sektoru či za jinou, psychicky méně náročnou prací. Důkazem náročnosti práce v zátěžovém prostředí je i enormní fluktuace personálu. Nedostatek zkušených a erudovaných penitenciaristů a časté odchody zaměstnanců společně s omezenými finančními zdroji pak následně evidentně přímo úměrně ovlivňují i kvalitu odborné péče nejen ve výstupních oddílech, jejichž neveliká kapacita výrazně nedostačuje velkému zájmu odsouzených. Omezený počet tabulkových míst v souvislosti s časovou náročností práce neumožňuje přílišné navyšování potřebných ubytovacích kapacit. Počet míst ve výstupních oddílech, který po amnestii prezidenta republiky v lednu roku 2013 logicky (v souvislosti s výrazným snížením celkového počtu odsouzených ve výkonu trestu) zaznamenal úbytek, nebyl nikdy doplněn na předamnestijní stav, ačkoli je již několik let v řadě celkový počet odsouzených plně srovnatelný se stavem na konci roku 2012. Jelikož je bezpochyby nezbytné počítat s negativně působícími důsledky pobytu ve výkonu trestu, s tzv. procesem prizonizace (Bosworth, 2004), který může u odsouzených podporovat zachování dosavadních vzorců delikventního chování, či dokonce přechod k ještě rizikovějším vzorcům, je nízký počet míst ve výstupních oddílech závažným problémem. Na základě našich kvalifikovaných odhadů jsme došli k závěru, že za ideálních podmínek by bylo pro zajištění odpovídajícího výstupního zacházení všem potřebným osobám nezbytné navýšení kapacit výstupních oddílů nejméně na trojnásobek.

Dalším okruhem problémů identifikovatelných v prostředí českých věznic je absence jednotného terapeutického projektu a jednotné metodologie terapeutické práce výstupních oddílů jednotlivých věznic. Bylo by velmi pravděpodobně možné pozorovat odlišný dopad a efektivitu předvýstupních intervencí poskytovaných různým odsouzeným dle věznice, kam byli k výkonu trestu umístěni. K výše uvedeným rezervám v přípravě odsouzených na propuštění lze zároveň připočítat i fakt

naprosté absence evaluační kultury a profesionálního měření efektivity každého jednotlivého projektu výstupního oddílu, která by měla být samozřejmou součástí každého racionálně reflektovaného kroku při práci s veřejnými finančními zdroji (UNODC, 2017). Jako velmi důležitý desistenční faktor je v uvedeném kontextu obecně vnímána i kvalita a úroveň propojenosti a návaznosti penitenciární a postpenitenciární péče (RAN P&P, 2016; Stöver, Weilandt, 2007 a mnozí další), která má v rámci výstupního zacházení s vězňnými osobami v českém vězeňském prostředí ještě velký potenciál ke zlepšení.

Z výzkumů IKSP vyplývá (Tomášek et al., 2016), že k posílení desistenčního potenciálu osob opouštějících brány věznice je zapotřebí zajistit jim ubytování a legální zdroj příjmů ve výši umožňující důstojné přežití okamžitě po propuštění. Ačkoli můžeme hovořit o systémovém selhání, neboť praxe se v jednotlivých regionech České republiky liší a chybí jak příslušné sjednocující metodiky, tak i dostupné azylové domy a sociální bydlení, je jistě potěšující zprávou, že existují funkční sítě tvořené sociálními kurátory, sociálními pracovníky ve vězeňství a neziskovými organizacemi. Jedná se o výsledky osobního nasazení jednotlivých pracovníků, díky kterému dokázali vytvořit skutečně efektivní lokální systém postpenitenciární péče.

Zároveň si uvědomme, že přirozeným integračním prostředím je rodina, a pokud zůstává i přes dlouhodobý trest funkční, můžeme hovořit o základním předpokladu úspěšného návratu do společnosti (více o problematice rodiny v resocializačním kontextu např. Šándorová, Sychrová, 2017).

V závěru článku je potřebné uvést i časté mýty o resocializaci, které například zmiňuje Mühlpachr a Horák (2017). Prvním z nich je víra v resocializační roli trestního práva, kdy „existuje velmi hluboce zakořeněné tvrzení mající sociální kontext, že ztrestání a větší surovost právních předpisů přináší snížení počtu pachatelů trestných činů“ (Mühlpachr, Horák, 2017:14). Druhým mýtem dle autorů je, že terapie rovná se resocializace a jedná se o medicínskou záležitost (trestná činnost je, jako další patologické jevy, vnímána jako něco, co musí být podřízeno terapii a léčení). Posledním mýtem je, že resocializační instituce změní pachatele v lepšího člověka.

„Stává-li se v moderní době ideálem plnoprávného občana společnosti člověk – pracovník, socializovaný především s ohledem na efektivitu společnosti a na přínos jednotlivce pro tuto efektivitu, dominuje ve vnímání hodnoty jednotlivce pro společnost jeho schopnost ekonomické aktivity a jisté nezávislosti na okolí“ (Votoupal, Smutek, 2013:35). V tomto ohledu se pak vězeňská zařízení stávají znesnadňujícím činitelem, neboť vytvářejí institucionalizaci a umělé prostředí, které se v žádném případě nepodobá podmínkám života po propuštění. Navíc se v rámci vězeňské subkultury jednotliví odsouzení mezi sebou výrazně ovlivňují, což může vést k internalizaci dalších deviantních norem a vést až k ideologizaci s vězeňskou subkulturou (přijímání hodnot a norem kriminálně jednajících jedinců). „Tradiční trest odnětí svobody sice chrání společnost před přímým působením pachatele v době, kdy je vězněn, zároveň však pachatele vtlačuje hlouběji do kriminogenní subkultury a může ho dále „odpojovat“ od společnosti“ (Matoušek, 2007:103).

S ohledem na historický vývoj (viz absolutní teorie či pensylvánský a auburnský systém) jsme si již vyzkoušeli, že prostá detence osob či jejich izolace od sebe navzájem nepřináší kýžené výsledky. „Problém spočívá v tom, že dříve či později se izolovaný jedinec vrátí do otevřeného sociálního prostředí a zapojí se méně či více do aktivního života. Značná část vědeckých poznatků dost jednoznačně tvrdí, že jedinci déle pobývajících v uzavřených institucích mají mizivou šanci normálního fungování v prostředí po propuštění z vězení. Děje se to i díky tomu, že u těchto jedinců hraje roli sociální stigmatizace a řada s tím spojených sociálních okolností, kdy se na tyto osoby nakládá zodpovědnost, a přitom se jedná o jedince, kteří se dříve pohybovali v uzavřeném vězeňském prostředí“ (Mühlpachr, Horák, 2017:15). Matoušek (2013) zmiňuje, že u skupiny osob, které jsou nositeli vysokých rizik, jak pro sebe, tak i pro ostatní (společnost), je navíc ochota společnosti pomáhat jim při reintegraci spíše deklarovaná, fakticky nedostatečná a snadno ovlivnitelná politickými vlivy.

ZÁVĚR

Dlouhodobě deklarovaný záměr Vězeňské služby České republiky vhodně diferencovat mezi jednotlivými odsouzenými dle jejich specifických kriminogenních rizik je naplnitelný pouze vytvořením co nejefektivnějšího a co nejindividualizovanějšího programu zacházení. Tento reflektovaný a plně individualizovaný program zacházení má pak ústít a zintenzivňovat svůj dopad v klíčových momentech závěru výkonu trestu v rámci programu výstupního zacházení v prostředí výstupních oddílů. Na široké spektrum rizik dané heterogenitou české vězeňské populace je nutné reagovat vhodnými intervencemi realizovanými multidisciplinárním týmem penitenciárních odborníků. Naprosto nezastupitelnou úlohu má v uvedené etapě profesionální práce s odsouzenými, kteří se připravují na propuštění z výkonu trestu, sociální pracovník. Řadou významných úkolů, jejichž kvalitní splnění bezprostředně podmiňuje úspěšnost snižování rizika následné potenciální recidivy, leží v rámci multidisciplinárního týmu právě na něm. Bez adekvátní odborné a profesionálně zvládnuté podpory v oblastech týkajících se budoucí práce, bydlení, financí nebo sociálních vztahů lze neproblematický přechod do řádného občanského života zabezpečit jen s velmi nízkou mírou pravděpodobnosti.

POUŽITÉ ZDROJE

- BOSWORTH, M. 2005. *Encyclopedia of Prisons and Correctional Facilities*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- ČEPELÁK, J. 1982. *Penitenciární psychologie*. Praha: VŠ SNB.
- DIETZE, P., JENKINSON, R., AITKEN, C. et al. 2013. The Relationship between Alcohol Use and Injecting Drug Use: Impacts on Health, Crime and Wellbeing. *Drug and Alcohol Dependence*, 128(1–2), 111–115.
- DRAHÝ, F., HŮRKA, J., PETRAS, M. 2018. *SARPO. Charakteristiky odsouzených v českých věznicích. Deskriptivní studie*. Praha: VS ČR.
- FISCHER, S., RABOCH, J., ŽUKOV, I. 2008. Analýza struktury hodnot a potřeb odsouzených v průběhu uvěznění. *Československá psychologie*, 52(4), 338–396.
- Interní materiály poskytnuté Generálním ředitelstvím Vězeňské služby České republiky v rámci mimořádného výzkumného úkolu Institutu pro kriminologii a sociální prevenci „Vstupní analýza vybraných aspektů přípravy odsouzených na propuštění ve výstupních oddílech“.*
- JAMES, N. 2018. *Risk and Needs Assessment in the Federal Prison System*. Congressional Research Service. National Institute of Corrections [online]. [30. 4. 2019]. Dostupné z <https://fas.org/sgp/crs/misc/R44087.pdf>
- JIRIČKA, V., KEJŘOVÁ, K. 2015. Úvod do zkoumání efektivity intervenčních programů v českých věznicích II. *Sborník příspěvků z praxe specializovaných oddělení a terapeutických programů*. Praha: Vězeňská služba České republiky.
- JIRIČKA, V., PETRAS, M., HŮRKA, J. et al. 2013. Hodnocení kriminogenních rizik a potřeb odsouzených nástrojem SARPO. *Soudce*, 10, 5–10.
- JIRIČKA, V., PODANÁ, Z., PETRAS, M. et al. 2014. Prediction of Offending: SARPO – The Czech Tool for Assessment of Offenders' Criminogenic Risk and Needs. *Journal of Criminology*, 14, 1–8. DOI: 10.1155/2014/592341.
- KUJEVSKÁ, L., DUNDROVÁ, M. 2012. Penitenciární sociální práce před propuštěním odsouzeného na svobodu. *Sociální práce / Sociálna práca*, 12(2), 13–15.
- LAMMERS, S. M., SOE-AGNIE, S. E., de HAAN, H. A. et al. 2014. Substance Use and Criminality: A Review. *Tijdschrift voor psychiatrie*, 56(1), 32–39.
- LATA, J. 2007. Účel a smysl trestu. Praha: Lexis Nexis CZ.

- LUKÁŠ, D. et al. 2018. *Sociální práce s osobami, které spáchaly trestný čin*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- LULEI, M. 2012. Paradigma rizikových faktorů v praxi sociální práce v trestné justicii – praktické implikace. *Sociální práce / Sociální práce*, 12(2), 70–74.
- MARTINEK, M. 2012. Role sociálního pracovníka a duchovního ve věznici. *Sociální práce / Sociální práce*, 12(2), 29–31.
- MATOUŠEK, O. 2007. *Sociální služby: legislativa, ekonomika, plánování, hodnocení*. Praha: Portál.
- MATOUŠEK, O. 2013. Podpora odpovědnosti a reintegrace. In: MATOUŠEK, O. et al. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál, 116–118.
- MINISTERSTVO SPRÁVEDLNOSTI ČESKÉ REPUBLIKY. 2016. *Koncepce vězeňství do roku 2025* [online]. Praha: VS ČR. [30. 4. 2019]. Dostupné z: <https://www.justice.cz/web/msp/koncepce-vezensvti>
- MÜHLPACHR, P., HORÁK, P. 2017. Moderní koncepce resocializační pedagogiky jako sociální nutnost. In: ŠÁNDOROVÁ, Z., SYCHROVÁ, A. *Problematika rodiny v resocializačním kontextu*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 11–24.
- MULDER, E., BRAND, E., BULLENS, R., et al. 2010. A Classification of Risk Factors in Serious Juvenile Offenders and the Relation between Patterns of Risk Factors and Recidivism. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 20(1), 23–38.
- Nářízení generálního ředitele Vězeňské služby České republiky (NGŘ) č. 5/2016, o zaměstnancích a příslušnících Vězeňské služby České republiky zabezpečujících výkon vazby, výkon trestu odnětí svobody a výkon zabezpečovací detence, ve znění pozdějších předpisů.
- Nářízení generálního ředitele Vězeňské služby České republiky (NGŘ) č. 68/2013, o činnosti výstupních oddělení, ve znění pozdějších předpisů.
- NOVÁK, K., ŠTRUNC, P. 1988. Penitenciární pedagogika jako odvětví speciální pedagogiky. *Pedagogika*, 5, 542–553.
- PETRAS, M., BIEDERMANNOVÁ, E., HŮRKA, J. 2006. Risk/Needs Assessment – Nový metodologický nástroj? *České vězeňství*, 14(5), 11–13.
- PETRAS, M., HŮRKA, J. 2006. Hodnocení odsouzených. *České vězeňství*, 14(6), 13–14.
- RADICALISATION AWARENESS NETWORK – PRISON AND PROBATION WORKING GROUP. 2016. *Exit Programmes and Interventions in Prison and Probation (Ex post paper)*. Brussels: European Commission.
- RASZKOVÁ, T. 2017. Možnosti a limity postpenitenciární péče v České republice. In: *Medzinárodná vedecká konferencia SOCLALIA 2017 konaná 5. 10. 2017 v Banské Bystrici*. Banská Bystrica: Belianum, 306–311.
- SCOTT, J., MARSHALL, G. 2009. *A Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- SUTHERLAND, R., SINDICICH, N., BARRETT, E. et al. 2015. Motivations, Substance Use and Other Correlates amongst Property and Violent Offenders Who Regularly Inject Drugs. *Addictive Behaviors*, 45, 207–213. DOI: 0.1016/j.addbeh.2015.01.034.
- STÖVER, H., WEILANDT, C. 2007. Drug Use and Drug Services in Prison. In: MOLLER, R., STÖVER, H., JUNGENS, R. et al. *Health in Prisons. A WHO Guide to the Essentials in Prison Health* [online]. Copenhagen: WHO. [12. 5. 2019]. Dostupné z: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0009/99018/E90174.pdf
- VĚZEŇSKÁ SLUŽBA ČESKÉ REPUBLIKY. 2019. *Statistické ročenky Vězeňské služby České republiky v letech 2009 až 2018* [online]. Praha: VS ČR. [12. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.vscr.cz/informacni-servis/statistiky/statisticke-rocenky-vezenske-sluzby/>
- ŠÁNDOROVÁ, Z., SYCHROVÁ, A. 2017. *Problematika rodiny v resocializačním kontextu*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- TOMÁŠEK, J., FARIDOVÁ, P., KOSTELNÍKOVÁ, Z. et al. 2017. *Zaměstnání jako faktor desistence*. Praha: IKSP.

UNODC. 2017. *Evaluation Handbook. Guidance for Designing, Conducting and Using Independent Evaluation at UNODC*. Vienna: United Nations.

VOTOUPAL, M., SMUTEK, M. 2013. Strukturálně funkcionalistické teorie. MATOUŠEK, O. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál, 33–36.

Vyhláška č. 345/1999 Sb., kterou se vydává řád výkonu trestu odnětí svobody, v platném znění.

WARD, T., GANNON, T., MANN, R. 2007. The Good Lives Model of Offender Rehabilitation: Clinical Implications. *Aggression and Violent Behaviour*, 12, 87–107.

WERB, D., KAMARULZAMAN, A., MEACHAM, M. C. et al. 2016. The Effectiveness of Compulsory Drug Treatment: A Systematic Review. *International Journal of Drug Policy*, 28, 1–9.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, v platném znění.

Zákon č. 169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody a o změně některých souvisejících zákonů, v platném znění.

Zákon č. 555/1992 Sb., o vězeňské službě a justiční strážní České republiky, v platném znění.

Ontologická jistota u dětí „bez domova“¹

Ontological Certainty in Homeless Children

Soňa Vávrová, Alice Gojová, Kateřina Glumbíková

Doc. Mgr. Soňa Vávrová, Ph.D.,² je docentkou sociální práce na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity. Odborně se zaměřuje na kvalitativní přístupy ve výzkumu v sociální práci. Výzkumně se zabývá úlohou sociální práce a postavením sociálních pracovníků v sociálních službách, kvalitou sociálních služeb a procesem jejich transformace, kdy se zaměřuje především na cílovou skupinu ohrožených dětí, seniorů a osob se zdravotním znevýhodněním.

Doc. PhDr. Alice Gojová, Ph.D.,³ je docentkou sociální práce na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity. Ve svém výzkumu se zaměřuje především na problematiku rozvoje nástrojů sociálního začleňování, a to především prostřednictvím podpory rodin a intervencí komunitní práce.

Mgr. et Mgr. Kateřina Glumbíková, Ph.D.,⁴ je odbornou asistentkou na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity. Ve svém výzkumu se zabývá zejména reflexivitou v praxi sociální práce s ohroženými dětmi a bezdomovstvím žen, matek a dětí.

Abstrakt

CÍLE: Cílem článku je popsat projevy chování související s ontologickou (ne)jistotou u dětí „bez domova“ žijících v azylových domech anebo na ubytovnách a analyzovat jejich aktivity podporující (znovu)získávání ontologické jistoty. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Lidé bez domova ztrácí v kontextu kultury odsunutí nejen svůj domov, ale i své místo ve většinové společnosti, a tím také zdroje ontologické jistoty. **METODY:** Data získaná v rámci setů hloubkových interview s devatenácti dětmi ve věku 8 až 15 let, (jejich) devíti rodiči a klíčovými sociálními pracovníky daných rodin byla analyzována pomocí konstruktivistické zakotvené teorie. **VÝSLEDKY:** Výsledky výzkumu ukazují, že se děti setkávají se dvěma hlavními vzájemně se ovlivňujícími složkami přispívajícími k vytváření ontologické nejistoty: (1) složkou obsahující elementy vnitřního rodinného prostředí a (2) složkou obsahující elementy vnějšího prostředí. V tomto systému děti uplatňují vlastní praxi vedoucí k získávání přístupu ke zdrojům ontologické jistoty naplňující jejich potřeby „mít svůj klid“, „mít svoje místo“, „mít svoje tajemství“, „někam patřit“ a „mít svého člověka“. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Poznání mechanismů (znovu)získávání ontologické jistoty u dětí „bez domova“ se jeví být nezbytným pro holistické vyhodnocování míry ohrožení těchto dětí a pro stanovování cílů v průběhu individuálního plánování.

¹ Příspěvek vznikl v rámci druhé fáze řešení projektu GAČR 18-10233S *Sociální přizpůsobení dětí bez domova se zkušeností domáctvího násilí na území města Ostravy*.

² Kontakt: Doc. Mgr. Soňa Vávrová, Ph.D., Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, Československá 16, 702 00 Ostrava; sona.vavrova@osu.cz

³ Kontakt: Doc. PhDr. Alice Gojová, Ph.D., Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, Československá 16, 702 00 Ostrava; alice.gojova@osu.cz

⁴ Kontakt: Mgr. Kateřina Glumbíková, Ph.D., Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, Československá 16, 702 00 Ostrava; katerina.glumbikova@osu.cz

Klíčová slova

rodiny bez domova, nezletilé děti, ontologická jistota

Abstract

OBJECTIVES: The aim of the article is to describe the behaviour connected with the ontological (un)certainly of “homeless” children living in shelters or in dormitories, and to analyze their activities supporting their (re-)acquisition of ontological certainty. **THEORETICAL BASE:** In the situation of displacement, homeless people lose not only their home, but also their place in the majority society, thus the sources of their ontological certainty. **METHODS:** Data obtained from in-depth interview sets with nineteen children aged 8 to 15, (their) nine parents, and key social workers dealing with the given families were analyzed using constructivist grounded theory. **OUTCOMES:** Research results show that children encounter two major interacting components contributing to the sense of ontological uncertainty: (1) a component containing elements of the inner family environment and (2) a component containing elements of the external environment. In this system, children apply their own practice of gaining access to sources of ontological certainty that meet their needs of “having their own peace”, “having their own place”, “having their own secrets”, “belonging somewhere” and “having their own person”. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** Getting to know the mechanisms of (re-)acquiring ontological certainty in “homeless” children appears to be necessary for the holistic assessment of the threat to these children and for setting goals during individual planning.

Keywords

homeless families, underage children, ontological certainty

ÚVOD

Počet rodin bez domova v současné společnosti, která je na jedné straně charakteristická nadbytkem a blahobytem (Galbraith, 1998) a na straně druhé vzrůstající nejistotou v souvislosti s vyvstávajícími riziky (Beck, 2004), je alarmující. Podle The U. S. Conference of Mayors' Report on Hunger and Homelessness (2016) tvoří 35,5 % lidí bez domova rodiny (podobně viz i Cooper, Walsh, Smith, 2009). Zastoupení rodin s dětmi v populaci osob bez domova v českém prostředí popisuje Armáda spásy ve svém šetření z roku 2015 (Oroszy, 2016), z něhož je patrné, že z celkového počtu 532 uživatelů sociálních služeb zaměřených na danou cílovou skupinu tvořily 38,5 % ženy (205 žen), které měly dohromady 156 dětí. V roce 2016 existovalo v České republice 211 azylových domů s celkovou kapacitou 7111 lůžek, kdy v daném roce tuto službu využilo 5355 klientů (z toho 1777 dětí, 1691 žen a 1887 mužů; MPSV, 2016). Ze zprávy GAC (Čada a kol., 2015) vyplývá, že počty osob žijících na ubytovnách narůstají, přičemž v roce 2008 žilo v jiné formě bydlení (kam jsou řazeny i ubytovny) 7115 dospělých osob a 3912 dětí. Konkrétní údaje o počtu rodin s dětmi žijících vyhradně na ubytovnách na celorepublikové úrovni absentují. Výzkum Median (2017) uvádí, že celkově 37 % dětí žije v domácnostech, které trpí nějakým problémem v oblasti bydlení (nedostatečné vytápění, nedostatek místa, vlhkost a zatékání, hluk, špína a vandalismus v okolí apod.). Skutečnost o negativním vlivu bezdomovectví na psychické zdraví dětí a jejich sociální fungování akcentuje řada zahraničních autorů (viz např. Anooshian, 2005; Obradovic a kol., 2009; Masten, 2012; Hinton, Cassel, 2013; Chow, Mistry, Melchor, 2015). Negativní dopady „bezdomovectví“ na životy dětí dokládají i studie realizované v České republice (viz např. Median a kol., 2016, 2017).

Ve vztahu k dětem vyrůstajícím v nevhodných bytových podmínkách je důležité v rámci plánování intervencí sociální práce soustředit pozornost na podporu jejich příznivého vývoje souvisejícího s jejich ontologickou jistotou vycházející z předpokladu, že svět, který je obklopuje, je bezpečným místem k bytí (viz Dupuis, Thorns, 1998). Giddens (1990) popisuje ontologickou jistotu jako

přesvědčení většiny lidí o tom, že jejich vlastní identita bude mít pokračování, stejně jako že jejich materiální a sociální prostředí bude konstantní. Na základě prožívání ontologické jistoty pak podle něj vzniká pocit důvěry v osoby a věci. Ontologická jistota má tak co do činění s bytím (ve fenomenologické terminologii s bytím ve světě), přičemž se však jedná spíše o emocionální než kognitivní fenomén, který vyrůstá také z nevědomí. Aby mohla být podpora sociální práce směřující k ohroženým dětem žijícím „bez domova“ vhodně zacílena a prováděna citlivě a zároveň efektivně, je důležité porozumět významu ontologické jistoty u těchto dětí a jejich aktivitám vedoucím k jejím (znovu)získávání.

DOMOV JAKO MÍSTO ONTOLOGICKÉ (NE)JISTOTY

Ontologickou jistotu lze charakterizovat jako stabilní duševní stav vyplývající z pocitu trvalosti a pořádku událostí v životě jednotlivce, tedy ze spolehlivosti osob a věcí v prostředí člověka. Ontologickou jistotu lze tedy chápat také jako: a) jistotu bytí, b) formu pocitu bezpečí, c) důvěru v trvalost své vlastní identity a ve stálost sociálního a materiálního prostředí (Giddens, 1990). Giddens (1991) považuje ontologickou jistotu za stav vznikající na emocionálním základě spíše než na základě kognitivním, přičemž bazální pocit emocionální jistoty vzniká právě v dětství.

Domov můžeme definovat pomocí jeho tří funkcí, jedná se o (1) poskytnutí pocitu identity, (2) zajištění pocitu bezpečí a (3) poskytnutí stimulace (respektive i příležitosti pro zpracovávání podnětů; Keller, 2013). Podobně Krebs (2015) hovoří v souvislosti s domovem o charakteristikách, jako jsou nedotknutelnost, nezávislost a oddělenost. Domov tedy není jen pouhým místem určitého „fyzického soukromí“ (Marek, Strnad, Hotovcová, 2012), ale především místem spoluutvářejícím osobnost jedince. I mezinárodně využívaná typologie ETHOS vychází ze tří oblastí pojetí domova. Jedná se o oblast (1) fyzickou (přiměřené bydlení a právo výlučně jej obývat), (2) sociální (prostor pro soukromí a sociální vztahy) a (3) právní (právně podložené užívání).

Domov je faktorem, který přispívá k pocitu ontologické jistoty (Giddens, 1984; Saunders, 1986), ale není integrální součástí její definice (Hawkins, Maurer, 2011). Domov podle Dupuis a Thorns (1998) přispívá k budování ontologické jistoty, pokud dochází k naplnění 4 základních podmínek, a to:

1. domov je konstanta v sociálním a materiálním prostředí,
2. domov je prostorový kontext, v němž se odehrávají každodenní rutiny lidské existence,
3. domov je místo, kde lidé cítí, že mají největší kontrolu nad svými životy, protože jsou osvobozeni od tlaku a dohledu současného (vnějšího) světa,
4. domov je bezpečným základem, kolem něhož jsou konstruovány identity.

Z výše uvedeného vyplývá, že pocit ontologického bezpečí je silně vázán k materiálnímu prostředí a denní rutinám a rituálům, ale také stabilitě, předvídatelnosti a trvalosti sociálních vazeb, jejichž zdrojem je také vlastnictví domova, a podílí se na tvorbě identity (Giddens, 1991).

Lidé bez stabilního/stálějšího domova jsou v důsledku jeho absence/ztráty „odsouváni“/vylučováni z většinové společnosti, čímž se utváří určitá kultura odsunutí (*culture of displacement*). Tito lidé pak nepřicházejí jen o svůj domov, ale také o „místo“ ve většinové společnosti, a to ekonomické, sociální, psychologické, geografické i legální. Může proto u nich docházet k pocitům ztráty sounáležitosti, identity, vztahů, statusu, orientačního bodu, a potažmo vzniku pocitu nestálosti (placelessness; Bouma-Prediger, Walsh, 2008; Hawkins, Maurer, 2011). Marek, Strnad, Hotovcová (2012) či Glumbíková (2017) hovoří navíc v souvislosti se ztrátou domova také o ztrátě ochrany před útlakem, diskriminací či stigmatizací.

Děti „bez domova“ se setkávají s mnoha dalšími negativními vlivy, které můžeme označit za rizikové faktory v dosahování ontologické jistoty. Jedná se především o ekonomickou chudobu (Nebbitt a kol., 2012); nestálou životní situaci spojenou s častým stěhování (Swick, 2008); nutnost socializace ve specifickém prostředí; (často) špatné nebo neexistující vztahy s rodinou (Nebbitt a kol., 2012); neexistující možnost rozvíjet vztahové sítě mimo prostředí nejistých forem bydlení (Swick, Williams, 2010; Hinton, Cassel, 2013); distres matky (Swick, Williams, 2010); ostrakizaci,

stigmatizaci, negativní interakce a nedůvěru ze strany okolí plynoucí ze stávající životní situace (Anooshian, 2005; Swick, Williams, 2010).

Bassuk (2010) uvádí, že vystavení traumatu a specifickému stresu spojenému s bezdomovectvím nezávisle na sobě vede k signifikantnímu množství různých symptomů, jako je např. deprese, úzkost, agrese a posttraumatický stres. Podobně i Obradovic a kol. (2009) uvádí, že děti žijící v nejistém bydlení a v chudobě mohou být vývojově opožděny v několika oblastech adaptivního fungování včetně sociálního. Masten (2012) navrhuje tím, že signifikantně vyšší procento dětí bez domova (v porovnání s národními normami) má zvýšenou úroveň externalizovaných i internalizovaných výchovných problémů, které se vyskytují za klinickou hranicí. Rovněž Hinton a Cassel (2013) a Chow, Mistry a Melchor (2015) popisují instabilitu dětí bez domova v jejich přizpůsobení v oblasti chování, v oblasti sociální a v oblasti emocí a dále poukazují na obtíže při navazování vrstevnických vztahů a izolované chování (podobně viz Anooshian, 2005). McDonald, Jouriles, Skopp (2006) zmiňují, že 53 % dětí žijících dlouhodobě (více než 2 roky) v azylovém domě má potíže v navazování a udržení sociálních vztahů a je u nich větší procento výskytu vysokého počtu internalizovaných problémů (úzkost a stažení se). Výše zmíněné skutečnosti se odrážejí i v sociálním fungování dětí bez domova ve školním prostředí. V tomto kontextu výzkumy dále dokládají nižší zapojení dětí bez domova ve školní třídě (Chow, Mistry, Melchor, 2015). Obradovic a kol. (2009) upozorňuje navíc na skutečnost, že řada zmíněných potíží může u dětí bez domova přetrvávat až do dospělosti.

Výše uvedená zjištění potvrzují i výzkumy realizované v České republice. Median (2017) uvádí, že kvalita bydlení významně souvisí se zásadními problémy ve zdraví, v komunikaci a ve škole u dětí ve věku 7–12 let. Nejvíce jsou přitom zasaženy děti, které žijí ve velmi malém/nekvalitním bydlení, v bydlení, které lze charakterizovat jako nestabilní (časté stěhování) a v bydlení, které extrémně finančně zatěžuje domácnost. U dětí žijících v nekvalitním bydlení je oproti ostatním dětem 1,87krát vyšší pravděpodobnost vyskytnutí se problémů ve škole (zejména opakování ročníku a špatný školní prospěch), 1,7krát vyšší pravděpodobnost problémů se zdravím a 1,58krát vyšší šance na problémy v komunikaci. Median (2017) rovněž uvádí, že nekvalitní bydlení (v dětství do 15 let) snižuje šanci dětí dostat se na preferovanou střední školu a zvyšuje šanci na nezaměstnanost během dvou let po ukončení studia. Podobně také z výzkumu, který provedla společnost Median a kol. (2016) a jehož se zúčastnilo 6423 rodin s dětmi (5002 z kontrolní skupiny, tzn. z běžné populace, a 1421 v „péči“ neziskové organizace), lze usuzovat, že se u dětí žijících v nekvalitním bydlení⁵ vyskytují častěji následující kategorie problémů: problémy v komunikaci (např. nekomunikace s dospělým, vážné spory), výchovné problémy (např. neplnění domácích povinností, neposlušnosti, útoky z domova, špatné vztahy se sourozenci, sebevražedné tendence), problémy ve škole (např. šikana, nedostatek kamarádů, prospěchové problémy, kázeňské problémy, záškoláctví), problémy se závislostmi (např. alkohol, drogy, cigarety), zdravotní problémy, výskyt násilí vůči dítěti a kriminalita (např. fyzické a psychické násilí vůči dítěti, problémy dítěte se zákonem).

METODOLOGIE VÝZKUMU

Cílem předkládaného výzkumu bylo zjistit a popsat projevy chování související s ontologickou (ne)jistotou u dětí „bez domova“ (ve věkové kohortě 8 až 15 let) žijících v azylových domech a na ubytovnách na území města Ostravy a popsat aktivity dětí vedoucí k (znovu)získávání jejich ontologické jistoty.

Hlavní výzkumná otázka byla: *Jak se v chování dětí ve věku 8 až 15 let žijících se svým rodičem / svými rodiči v azylových domech a na ubytovnách projevuje ontologická (ne)jistota / ontologické (ne)bezpečí?*

⁵ Nekvalitní bydlení je zde spojováno s počtem místností a velikostí obytné plochy, počtem stěhování v rodině, nestabilním a nevyhovujícím bydlením z hlediska právní normy (ubytovny, hostely apod. a velmi vysokým podílem příjmů vydaných na bydlení).

Vzhledem k uvedenému cíli a hlavní výzkumné otázce jsme zvolili kvalitativní výzkumnou strategii a techniku sběru dat za využití polostrukturovaných rozhovorů. Data byla získána prostřednictvím setů hloubkových interview s devatenácti dětmi ve věku 8 až 15 let, (jejich) devíti rodiči (sedmi matkami a dvěma otci) a klíčovými sociálními pracovníky daných rodin (v návaznosti na místo bydlení se jednalo o sociální pracovníky azylových domů nebo v případě bydlení rodiny na ubytovně o sociální pracovníky sociálně aktivizačních služeb pro rodiny s dětmi poskytovaných podle § 65 zákona č. 108/20016 Sb., o sociálních službách). Pro výběr komunikačních partnerů zařazených do výzkumného šetření byla stanovena následující kritéria: a) situace „bez bytu“ (viz ETHOS), b) délka bezdomovectví (zkušenost s pobyty v azylových domech či na ubytovnách) minimálně jeden rok, c) spolupráce rodiny se sociálními pracovníky a d) souhlas se zařazením do výzkumu. Výběr komunikačních partnerů byl svou povahou záměrným výběrem přes instituce (azylových domů a sociálně aktivizačních služeb pro rodiny s dětmi). Přehled komunikačních partnerů – rodičů a jejich dětí (ve věku 8 až 15 let) zapojených do výzkumu zachycuje tabulka 1. Z důvodu známosti lokality (město Ostrava), na jejímž území výzkum probíhal, předkládáme redukované sociodemografické charakteristiky osob zapojených do výzkumu tak, aby byla co nejvíce chráněna jejich identita.

Tabulka 1: Redukované sociodemografické charakteristiky komunikačních partnerů z rodin zapojených do výzkumu

Komunikační partneri – rodiče (zkratka)	Celkový počet nezletilých dětí v rodině	1. dítě zařazené do výzkumu	2. dítě zařazené do výzkumu	3. dítě zařazené do výzkumu	Místo pobytu
		Pohlaví/Věk	Pohlaví/Věk	Pohlaví/Věk	
Matka (KPM1)	3	Dívka / 11 let	Dívka / 9 let	Chlapec / 8 let	Ubytovna
Matka (KPM2)	2	Dívka / 10 let	Dívka / 9 let	–	Ubytovna
Matka (KPM3)	2	Dívka / 13 let	Dívka / 11 let	–	Ubytovna
Matka (KPM4)	2	Dívka / 12 let	Dívka / 11 let	–	Azylový dům
Matka (KPM5)	4	Dívka / 12 let	Chlapec / 11 let	Chlapec / 8 let	Ubytovna
Matka (KPM6)	4	Dívka / 11 let	Dívka / 8 let	–	Azylový dům
Matka (KPM7)	7	Chlapec / 11 let	Chlapec / 9 let	Chlapec / 9 let	Ubytovna
Otec (KPO1)	2	Chlapec / 13 let	–	–	Ubytovna
Otec (KPO2)	2	Dívka / 14 let	–	–	Azylový dům

Jádro interview tvořily otázky zaměřující se na místo života, dynamiku sociálních vztahů dětí v různých prostředích a emoční prožívání těchto vztahů jednotlivými dětmi. Realizace výzkumu se řídila Etickými principy při výzkumu s lidmi (APA, 2017) a platnou legislativou České republiky. Všichni komunikační partneri byli informováni o cílech a povaze výzkumu. Zákonní zástupci dětí podepsali informovaný souhlas: a) se zapojením jich a jejich nezletilých dětí do výzkumu; b) s rozhovorem s klíčovým sociálním pracovníkem. Účast na výzkumu byla dobrovolná, jak u rodičů, tak u dětí (i u sociálních pracovníků). S dětmi jsme hovořili samostatně, ale vždy byla rodičům nabídnuta možnost, že u rozhovoru s jejich dítětem mohou být přítomni. Data byla nahrávána na diktafon, doslovně transkribována a kódována. Zvuková nahrávka byla následně smazána. Již při rozhovorech byli komunikační partneri požádáni, aby (pokud možno) nepoužívali vlastní jména osob či zařízení. Data byla v rámci přepisu dále anonymizována. Zvláštní důraz jsme v průběhu interview kladli na senzitivní přístup k dětem. Před realizací samotného interview jsme se s dětmi seznámili a začínali rozhovor úvodní neformální konverzací, kdy měly i ony samy možnost se doptávat: a) na výzkum; b) na osobu výzkumníka (kde pracuje, proč ho výzkum zajímá atd.). U mladších dětí nebo u dětí, které jevíly známky úzkosti, začínalo interview společnou kresbou či hrou.

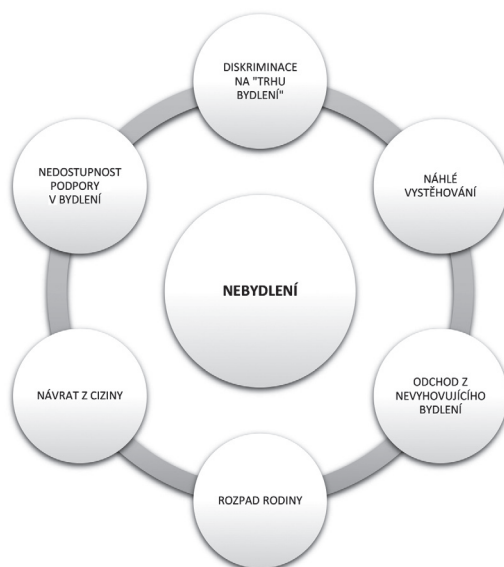
Ve vztahu k limitům výzkumu je nutné uvést, že jsme se již při samotném oslovování komunikačních partnerů setkali s určitou obavou z tématu výzkumu, která pramenila: a) z obavy z citlivosti tématu vztahového k cílové skupině dětí, b) z obav komunikačních partnerů o zachování mlčenlivosti výzkumníků v rámci výzkumu. Ve vztahu k b) měli komunikační partneři obavu zejména, zda nemůže mít výzkum, resp. případná kritika vztahující se k situaci bydlení, vliv na jejich aktuální ubytování (jeho podmínky nebo jeho ztrátu).

ANALÝZA A INTERPRETACE DAT

Protože jsme vycházeli ze skutečnosti, že nelze zkoumat izolované chování a jednání lidí, ale musíme se zaměřit na celou neredukovanou situaci, která toto chování a jednání produkuje, byla data analyzována pomocí vybraných postupů situační analýzy (Clarke, 2005) a konstruktivistické zakotvené teorie (Charmaz, 2006). V rámci analýzy dat jsme nejprve transkribovaný materiál podrobili otevřenému kódování doplněnému o poznámky, díky čemuž jsme určili všechny klíčové elementy nacházející se v situaci dětí „bez domova“ (ve věkové kohortě 8 až 15 let) žijících v azylových domech a na ubytovnách na území města Ostravy, ze kterých jsme vytvořili tzv. neuspořádanou mapu. V dalším analytickém kroku jsme tyto elementy utřídili do složek tzv. uspořádané mapy, přičemž níže předkládáme čtyři pro cíl výzkumu relevantní složky s jejich elementy.

Abychom získali kontinuální vhled do situace dětí žijících se svým rodičem / svými rodiči v nestandardních formách bydlení, nejprve popíšeme složku **(1) nebydlení**. Tato v sobě obsahuje elementy zahrnující interpretace komunikačních partnerů vztahující se ke vzniku stávající situace tzv. nestandardního bydlení (na ubytovně nebo v azylovém domě). Jak bylo zachyceno ve výpovědích komunikačních partnerů, rodiny s dětmi žijící v azylových domech nebo na ubytovnách se do této životní situace dostávají z různých důvodů (viz obrázek 1), přičemž k nabourání ontologické jistoty u dětí dochází již v průběhu procesu „ztracení“ bydlení vyúsťujícího v situaci „nebydlení“. Již uvedený proces je doprovázen obavami vztahujícími se k budoucnosti spojené se ztrátou materiální a sociální jistoty v návaznosti na změnu prostředí.

Obrázek 1: Důvody nebydlení identifikované ve výpovědích komunikačních partnerů

Následně se budeme zabývat dvěma složkami, jejichž elementy se zásadním způsobem podílejí na utváření ontologické (ne)jistoty u dětí, a to složkou **(2) vnitřní (rodinné) prostředí** a složkou **(3) vnější prostředí**. Poslední složkou zahrnutou do předkládané analýzy je složka **(4) emoce** spojené s utvářením ontologické (ne)jistoty u dětí žijících „bez domova“. Výstupem analytické části bude popis **aktivit dětí vedoucích k (znovu)získávání ontologické jistoty**.

Elementy složky nebydlení

Složka nebydlení obsahuje šest elementů prezentovaných následujícími výroky komunikačních partnerů: **1. diskriminace na trhu s bydlením** (např. v případě romských rodin): *„My sme hledali byt, ale jak slyší, že sme Romové, tak je po všem, oni se dycky ptají: ste Romové? ... ale sme Romové ... to pak nestačí peníze...“* (KPM1⁶); **2. náhlé vystěhování z bytu**: *„Majitel jim dal náhlé vystěhování z bytu. Dal jim na to dva týdny. Důvodem bylo to, že někteří příbuzní, kteří tam chodili za nima, tam nedodržovali pravidla toho soužití. Byli konfliktní, rozbíjeli tam nějaké věci, takže to spadlo na ně, jako, že oni je tam přivedli a dostali vystěhování do dvou týdnů.“* (KPM1SP); **3. pobyt v** nevyhovujícím bydlení: *„Z bytu sme se stěhovali, protože byl poškozený, netekla voda, zima tam byla, jenom jedny kamna v kuchyni, plíseň...“* (KPM3); **4. rozpad rodiny**: *„A ten kluk žil po roce a půl u mamky. On přišel za mnou tady na návštěvu, pak jsem ho šel zaneš zpátky, ale ona ho nechce zpátky.“* (KPO1); **5. návrat ze zahraničí**: *„... ten mladší, onemocněl. On je epileptik a ještě tam onemocněl na ledviny, takže začaly tam být komplikace, protože odpadával ve škole. Takže jsem s ním musela být věčně v nemocnici. Jenže tam se strašně dlouho čeká na jedno vyšetření. Tam třeba čekáte i měsíc. Tím pádem jsem ztratila i práci... dávky jsem tam žádné vyřízení neměla, takže nezbylo než se vrátit“* (KPM5). Často opakovaným důvodem pobytu rodin s dětmi na ubytovně byla nedostupnost azylových domů pro vícečetné rodiny. Komunikační partneři často uváděli, že pokud chce v azylovém domě bydlet rodič s více než třemi dětmi, není to z důvodu kapacity zařízení reálné. Stejný problém nastává v nedostupnosti tzv. sociálního bydlení pro vícečetné rodiny, kde z důvodu velikosti bytu a stanovených hygienických norem nelze umístit takto početnou rodinu. *„Pak sme neměli kam jít, se sedmi děckama nic neseženete, toto byla jediná možnost nebo na ulici“* (KPM1). Uvedenou skutečnost jsme označili jako **6. nedostupnost podpory v bydlení**.

Elementy složky vnitřního (rodinného) prostředí formující ontologickou (ne)jistotu u dětí

Jedním z nejdůležitějších elementů zahrnutých do složky vnitřního (rodinného) prostředí podílejících se na vytváření ontologické nejistoty u dětí je **1. redukce rodičovství** na zajištění základních potřeb rodiny, k němuž dochází v důsledku interakce s vnějším prostředím, kdy se rodiče snaží o „*přežití rodiny*“ a vynakládají značnou energii na zajištění jejího bezpečí. Sami rodiče přitom nemají prostor pro sebe, své věci či své pocity. Dochází proto k něčemu, co komunikační partneři pojmenovávali jako „*vyhoření z mateřství*“. *„Furt po nich někdo něco chce, nemají žádné jistoty, ani bydlení, co budou vařit, peníze. Kolikrát partner nefunguje, takže ta nervozita se na tom projevuje. Tak u těch mamek se už projevuje to, že jsou vyhořelé z mateřství. Ten vztah k těm dalším dětem už není takový vřelý, protože už ty potřeby vypotřebovaly a je na nich vidět nervozita“* (KPM1SP). Rodiče také často popisovali nekvalitní bydlení (zejména nedostatek prostoru a z něj plynoucí stres) jako eskalátor hádek v rodině, tzn. **2. destabilizátor vnitřního sociálního prostředí**. *„Máme tu takou Itálii trochu, ale to je tím, že druh přijde z práce po noční a nemá se tu kde vyspat jo... děcka ho nenechají, tak pak na ně je hnusný, ale to je nevyspatý... to pak občas dojde i na facku“* (KPM1). Výše uvedené se děje v kontextu **3. absence vztahů s širší rodinou**, která je rodiči často vnímána jako absence podpory rodiny v péči o děti. *„A s rodinou od druhu se nestýkáme... sme rozhádání“* (KPM1). Veškerá

⁶ KPM – komunikační partnerka matka, KPO – komunikační partner otec, KP(MX/OX)SP – komunikační partner/ka sociální pracovník/pracovnice referující k rodině označeného rodiče, KP(MX/OX)DX – komunikační partner/ka dítě náležející k rodině označeného rodiče, a to v pořadí uvedeném v tabulce výše.

zbyvajících **4. energie** je rodiči často **vynakládána na zisk bydlení**. „Navíc jsou na druhé straně města, to furt někde lítáme, já furt někde lítám... to je sociálka a to, řešit to bydlení a furt někde, mám dojem, že furt někde lítám, furt zařizuju a nemám na děcka čas...“ (KPM4). V případě pobytu v azylovém domě dochází také často k **5. rozdělení rodiny**: „Dříve jsme bydleli všichni v bytě, ale teď jsme na azylácích, moje mamka s klukama, jako s vnukama a já jsem tu s holkama, s dcerama...“ (KPM4). Obava z rozdělení rodiny je přitom častým důvodem pro preferenci pobytu na ubytovně před pobytem v azylovém domě.

Elementy složky vnějšího prostředí formující ontologickou (ne)jistotu u dětí

Podmínky nejistého bydlení byly významně rozdílné na ubytovnách a v azylových domech. Z uvedeného důvodu byly vytvořeny uvnitř složky vnějšího prostředí dvě podsložky.

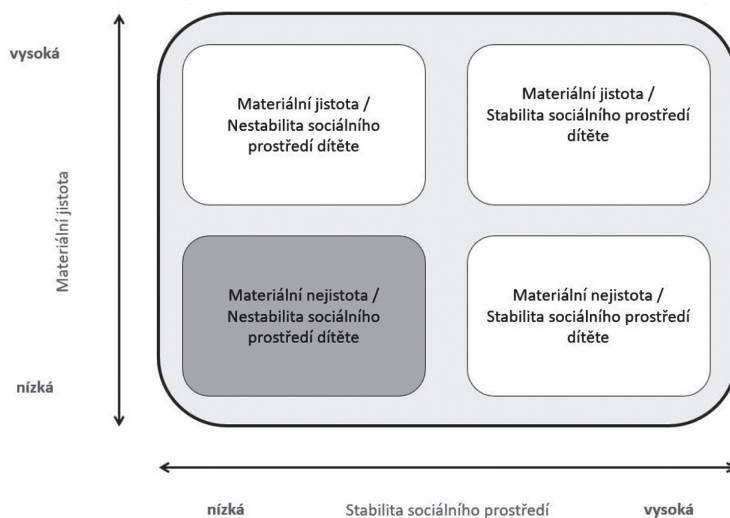
Situace bydlení **na ubytovnách** byla často spojována s **1. chybějícím vybavením** (např. na vaření, praní či chybějícím úložným prostorem): „Není tu plyn, nic, vaříš. Já jsem zvyklá péct, všechno... Takže, když perete, tak to musíte v jeden den. Ale zas je to na..., protože jak mám malé děcka, můžou rychle jít, teď nestačím...“ (KPM7); „Jídlo tu máme poházené... ani si nemáme kam dát věci, všechno tu má malá v postýlce na bromadě...“ (KPM1); **2. předražností** (např. sedmičlenná rodina platila za pokoj velikosti šestkrát šest metrů 17 000 Kč a z důvodu nevyhovujícího smluvního vztahu na ubytovně – ubytovna nebyla zkolaudovaná jako byty – přišla o možnost dostávat příspěvek na bydlení); **3. přelidněností**; **4. nevhodnými hygienickými podmínkami v bytech** (plíseň, paraziti): „Druzí je jako nos, třeba my se staráme, abychom měli čisto... kde si mají hrát, mezi těmi plotvicemi?... No ale zase ti druzí.“ (KPM7); „Žádné zdraví tam nebylo. Jaké zdraví tam bylo, když tam byly plísně, samé stěnice. Jsem celé noci nespala a dívala se, aby to nelezlo po dětech.“ (KPM2); **5. nebezpečím** spojeným konkrétně s kriminalitou, užíváním drog či s okolním prostředím domu: „Máš sklo, huliš, fetuješ, my to máme na patře, aby nám vyrazili dveře. V noci jsme spali a vyrazili nám dveře, jsem měla v lince peníze a ráno jsem vstala a peníze tam nebyly, tři tisíce korun.“ (KPM2); „... někdy uklízíme se sousedkou stríkačky, ať si to děcka něma nezapáchají, huli se tady tráva normálně.“ (KPM1); „Ne, já je nepouštím (děti, pozn. autorek). Tam jsou skla a myši mrtvé.“ (KPM6) a obavami z **6. nevhodného chování spolubydlících**: „Lidi su tu, jak zvířata, uklízíme tu jenom já a tu vzadu jedna ... tady někteří normálně dospěli du a plivou na chodbě, pak tu jedna má psa, ten tu čůrá po chodbách a ona, že prej to néééé... to nebyl její pes... vím, že to tu není pro děcka dobrý“ (KPM1). Specifické obavy se na ubytovně pojí i s **7. osobou „majitele“**: „Majitel nás dycky seřve akorát... ostatní se ho bojí... nedá se tu dělat nic...“ (KPM1D3); „A on hned začal: ty spíno jedna, co ty mi to tu budeš povídat...“ (KPM2). Z výroků komunikačních partnerů vyplývá, že v obou prostředích dochází k **8. narušení denního režimu rodiny**: „Tady na pokoji si ani v klidu neuvaříš, vaříme na chodbě, su tady tři plotýnky na 18 domácností... někdy jíme až mezi pátu šestu odpoledne, protože nebudu ustávat ve tři ráno, abych se tam dostala k temu sporáku...“ (KPM1). Pocit **9. nedostatku (vlastního) prostoru** souvisel s přelidněností prostředí, kde děti nemají svoje místo (často ani svou postel) a nemají možnost „být sami“ a s absencí prostoru, kde mohou děti trávit volný čas a vybit svou energii. **V ubytovnách** nejsou (pokud je v určitých případech nezřídí neziskové organizace) herny či hřiště a děti si často nemohou hrát ani v okolí ubytovny. Ilustračním příkladem může být ubytovna, jejíž sousedé nechali na přílehlý trávník (jediné místo, kde by si mohly děti z ubytovny hrát) dát cedule „soukromý pozemek, zákaz vstupu“. Děti proto tráví většinu času „zavřené“ na pokoji s rodiči (jehož rozměry jsou pro takový počet osob stísněné). „Budou zavřené v tom malém kamrlíku, že si tu nemůžou hrát, tak oni to vnímají jako velkou křivdu. Ty děcka to moc nechápou, oni potřebují nějaké vyžití a je jim to sprostě zakazováno. Je vidět, že se jich to dotýká“ (KPM1SP). „A taky majitel nedovolil děckám si tu hrát na chodbě třeba, běhat nebo tak... to musí venku, ale to pak zase sousedi volají policii a tak, že tu děcka dělaj bordel... přitom oni si normálně hrajou venku... to ale nesmí, z trávníku se udělal soukromý pozemek, nemají tu kam jít ty děcka vůbec... akorát nahoře jim zřídila jedna církev takovou klubovnu, ale tam taky můžou být jen občas... jinak tu nic není...“ (KPM1). Nedostatek osobního prostoru je vnímán i **v azylových domech**. „Starší z toho ale není nadšená, furt nadává, nelíbí se jí tu, je tu málo

*místa, tam měla aspoň nějaké svoje místo, tady nemá, pokoj máme spolu a ona už je velká, chce svoje místo“ (KPM4). Pocit nedostatku vlastního prostoru souvisí i s pociťovaným **10. nedostatkem autonomie**. „Aby se děcka měly dobře, aby měly zahradu, aby jich nikdo nedirigoval. Když platím nájem, tak ať je nediriguje ten člověk“ (KPM6).*

V souvislosti s prostředím (ať už vnitřním rodinným či vnějším) jsme za využití poziční analýzy sestavili obrázek zachycující úroveň materiální jistoty a sociální stability v návaznosti na nestabilní formu bydlení. Alarmující je skutečnost, že všechny rodiny zařazené do výzkumu se na základě analýzy získaných výpovědí nacházejí v situaci materiální nejistoty a současně nestabilního sociálního prostředí (viz levá dolní část obrázku 2). Uvedené skutečnosti přispívají k utváření ontologické nejistoty u dětí.

Obrázek 2: Poziční analýza zaměřená na sociální a materiální podmínky prostředí u dětí „bez domova“

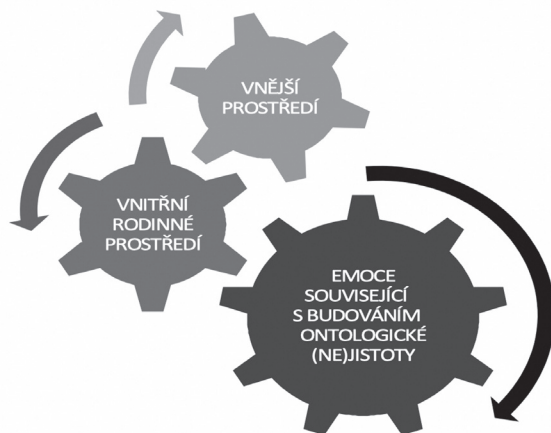
Elementy složky emoce podléající se na budování ontologické (ne)jistoty u dětí „bez domova“

Do složky emoce⁷ jsme zahrnuli komunikačními partnery akcentované projevy související s pocity doprovázejícími danou životní situaci dětí. Děti popisovaly, že rodiče vnímají prostředí nejistého bydlení jako nebezpečné, a proto mají **1. obavy/strach** a snaží se děti co nejvíce chránit, „držet u sebe“ a „nikam nepouštět“, což ilustruje výrok jedné komunikační partnerky: „Tam byli taková ti... s téma sem nechtěla, ať se děcka baví... oni byli takové špíny... nemyli se, dělali bordel a tak, tak to sem nechtěla, ať s nima děcka su, oni su ještě malé, jo... to nejde s takyma malýma – to je musíš mít u sebe... Já jim moc nedovolím se seznamovat... radši je mám u sebe... Kamarády ne, to jsem nedovolila...“ (KPM2); „Hlídám no. Musím řvát. Když jdu spát, tak aj oni musí jít spát“ (KPM6). Vnímání nebezpečnosti nejistého bydlení bylo rodiči spojováno i s obavou, že se děti „chytanou špatné party“. „Nebyli dobří. Tam byli malí kluci, měl osm, deset roků, jedenáct a kouřili a byli sprostí. Takže ne. Jako, když je to

⁷ Emoce chápeme jako stav zvýšené aktivity organismu, která se manifestuje specifickým prožíváním (příjemnost – nepříjemnost), fyziologickými změnami a odpovídajícím chováním. Lidské emoce mají transakční povahu. Člověk neustále usiluje o zachování rovnováhy mezi vnitřním a vnějším světem – pozoruje sebe a také mění se svět a to vše v něm vyvolává napětí a nepříjemné pocity, které rovněž vnímá a prožívá. Základní roli pro vývoj dětských emocí hraje rodinné prostředí (Cakirpaloglu, 2012:204).

naučí, už od mládí, jako že je budou pouštět ven, že v osm, devět nejsou doma, tak ty matky se tam o ně nestaraly“ (KPM2). Komunikační partneři dále ve svých výpovědích zdůrazňovali **2. stud** vážící se (a) ke vzhledu bydlení: „Sem bych si nikoho nepozvala, bych se styděla...“ (KPM1); „... že to je škaredá ubytovna. A je to pravda, jak cimra to je... Však učitel tu byl a já jsem se styděla za toto.“ (KPM6); (b) k lokalitě, kdy se pro sousedství stává nejisté bydlení určitým místem, „kam se nechodí“, protože je považováno za nebezpečné a uzavřené komukoliv zvnějšku (tato uzavřenost souvisela z pohledu komunikačních partnerů i s nastavením návštěvních hodin v azylových domech a existencí recepce na ubytovnách, kde jsou návštěvy rovněž kontrolovány) a (c) k celé životní situaci. Výsledkem je pak pocit izolace dětí z nejistého bydlení spojený s **3. lítostí** a **4. smutkem**, kdy jim chybí kontakt s vrstevníky a s dětmi mimo prostředí nejistého bydlení. V prostředí nejistého bydlení, ať už se v něm rodiny ocitly z jakýchkoliv důvodů, existují dvě oblasti formující ontologickou (ne)jistotu u dětí. Jedná se o širší vnější prostředí a vnitřní (rodinné) prostředí. Obě uvedené oblasti jsou přitom vzájemně propojené a dynamické a navázané na emoce dětí (viz obrázek 3). V kontextu obou výše uvedených prostředí se u dětí často projevuje pocit **5. hněvu** či **6. zoufalství** spojený s nedostatkem. „Vztahuje se to všechno k financím. Protože ony mají minimální finance na to živobytí, takže nemají potom prostor, aby chodily s dětmi na bazén, za kulturou a já nevím někam“ (KPM3SP).

Obrázek 3: Vliv prostředí na budování ontologické (ne)jistoty u dětí „bez domova“

Aktivity dětí vedoucí k (znovu)získávání ontologické jistoty

Podle Dupuis a Thorns (1998) je hledání ontologické jistoty formou sociálního jednání, které je významně podmíněno sociálním kontextem, ve kterém se odehrává. Jak vyplývá z výsledků realizovaného výzkumu, děti žijící „bez domova“ v azylových domech a na ubytovnách uplatňují aktivity vedoucí k získávání přístupu ke zdrojům ontologické jistoty naplňující jejich potřeby. Mezi tyto potřeby patří především: (1) „*mít svůj klid*“, (2) „*mít svoje tajemství*“, (3) „*mít svoje místo*“, (4) „*někam patřit*“ a (5) „*mít svého člověka*“. Přičemž k naplňování uváděných potřeb směřují následující komunikačními partnery uváděné aktivity: „*zlobení*“, „*pohyb od lidí*“, „*pohyb proti lidem*“, „*pohyb k lidem*“, „*vstup do party*“, „*pomáhání*“, „*sociální nápodoba*“ a „*změna náhledu na sebe*“. Aktivity se projevují na škále od pasivního „*stažení se*“ až k aktivnímu „*dobývání*“, přičemž vykazují různou míru „*společenské přijatelnosti*“. Několik komunikačních partnerů přitom zmiňovalo, že pobyt v nejistém bydlení má za následek určité vystupňování: „*A taky mi přišlo, že se tam jako by vystupňovaly ty jejich povahy... E. byla ještě víc uzavřená do sebe a G. byla taková, že se chtěla furt prát... i ve škole se to řešilo, byla taková jak když víc vydrážděná...*“ (KPM2SP).

Častou aktivitou, která byla tematizována komunikačními partnery v souvislosti s popisem pobytu dětí v nejistém bydlení, bylo „zlobení“. „**Zlobení**“ bylo přitom všemi třemi skupinami komunikačních partnerů (dětí, rodiče, sociální pracovníci) spojováno s „nudou“, „*přebytkem energie*“ a nemožností jejího vybití „*To je těžký... jako poslechnout, když musí, někdy musí člověk hodně zařvat a tak... ale jak zařve druh, tak to poslechnou... oni vymyslí, jak sem říkala, se nudí... tak vymyslí*“ (KPM1). Rodiče popisovali, že často jediné, co na „zlobení“ zabírá, je „*tvrdší výchova*“, přičemž verbalizovali nespokojenost s nutností tento výchovný styl využívat: „*Já jsem jak ta čarodějnice s tou metlou. Ježíš, a jak. Oni mají strach, je ani nemusím praštit, to už tak je mám naučené. Tak musím, než aby si ublížily... Každý tak zlobí, ale není to takové strašné... děcka, oni jsou furt takové divoké tady...*“ (KPM7).

(1) **Potřeba „mít svůj klid“** byla rodiči i dětmi hodně spojována s potřebou „*mít svoje místo*“. Děti tuto potřebu často naplňovaly na kontinuu „*pohybu od lidí*“ nebo „*pohybu proti lidem*“. V rámci pohybu od lidí si děti vytvářely svůj vlastní vnitřní svět, do kterého se uzavíraly. Tento svět byl pro ně jediným místem, kde měly možnost být samy. „*Tak E. je taka spíš pro sebe... moc nemluví a tak...*“ (KPM2); „*Já se nebvám s nikým... sou blbí všeci...*“ (KPM3D1). V rámci pohybu proti lidem získávají děti svůj prostor a svůj klid spíše cestou agrese: „*Umím dělat pořádky... a zlobím... tak dělám pořádek, jakože proplesk občas...*“ (KPM1D2); „*Dobře... tu velím, když tu není tata... ségry poslouchaj. Jo, občas dělám pořádek... to se musí...*“ (KPM1D3); „*Tak ve škole zkoušeli, ale já jim dám do zubů a pak dobrý... sem jednomu klukovi dala a pak přestali otravovat... on se posmíval mi i segré... Ne, von si na mě vytlíval nervy a já jsem prostě si to zapamatovala a takhle nějak jsem se naučila bít... jsem si to vzala do života, co jsem prožila... Ale praštit se nenechám, já vždycky uhnu... oni mi řeknou černá hubo a já jim řeknu bílá záchodová desko...*“ (KPM2D2).

Obě výše uvedené aktivity vedoucí k naplnění potřeb jsou využívány i pro (2) **potřebu „mít svoje tajemství“**: „*Tady je to těžký... tu člověk není nikdy sám jakby, ani nemůžeš mít žádné tajemství nebo tak... protože tu furt někdo je, hlavně ty malé děcka za tebou furt loží a otravují... protože se nudí... nenechají nás ani třeba si v klidu povídat nebo tak...*“ (KPM5D2).

Z výsledků výzkumu vyplynulo, že v **prostředí nejistého bydlení** vystupuje významně do popředí (3) **potřeba „mít svoje místo“**: „*Přes ten rok to určitě není ideální, určitě to není pro ty děti standardní bydlení, protože ony potřebují mít pevné místo, svoje místo, svoji postel, svůj nějaký koutek, kam se můžou schovat. A tady třeba u nás konkrétně to nejde, protože pokojíčky jsou malé, ten barák je takový, jaký je, a to dítě si nemá kam zalézt. Takže to je třeba si nějaká otázka do budoucna k rozvoji té služby, to bychom chtěli. Větší prostory, samostatné bytové jednotky, aby mohly být samy*“ (KPM3SP). Aktivity vedoucí k naplnění této potřeby oscilují na kontinuu od pasivního přání: „*Málo místa, chci svoji postel... a není tu kde brát fotbal*“ (KPM1D3) až po určité aktivní dobývání prostorů: „*Tak kamarády... no tak ta starší tu ne, ona je nejstarší, ona těm děckám tu spíš tak velí... no a jinak ve škole... to nevím, to se musíte zeptat jí... ale spíš moc ne, ona je na ně taková jako ostrá, je držka... projevuje se to tak, že si to tu zabírá, to svoje místo... vyhazuje třeba děcka z tý herny, jo... ale ona není špatná, jen chce to svoje místo... řešili sme s paní sociální, že všechny ty děcka sou tu mladší a ona jim jakby rozkazuje... říká jim, ať jdou třeba pryč z herny a tak... že chce mít svůj klid tam*“ (KPM3).

Další z identifikovaných potřeb je (4) **potřeba „někam patřit“**. Ve vztahu k prostředí na ubytovně popisovali komunikační partneři z řad rodičů, že se děti (teenageri) často „*chytnou špatné party*“ a v důsledku kvality bydlení tráví čas mimo ubytovnu. „*No v tom náctiletém věku už děti netráví moc času doma. Může to být tím, že už je ponorka, v tom malém bytě být pořád s rodiči pohromadě taky nikdo moc nechce. Takže ti náctiletí potom utvoří nějakou svoji partu a tráví víc času mimo ubytovnu*“ (KPM1SP).

(5) **Potřeba „mít svého člověka“** není často naplněna v důsledku toho, že pobyt v nejistém bydlení narušuje vztahy mezi rodiči a dětmi. Toto narušení přitom může mít několik podob. Komunikační partneři nejčastěji popisovali narušení komunikačního kanálu mezi rodiči a dětmi. „*Doma o tom nemluvila, co se děje sem se dozvěděla až od učitelky... tak jí říkám, proč mi to neřekla... a ona, že ať se nestarám*“ (KPM3). K jeho narušení dochází především v důsledku vyčerpání rodičů, ale také

z důvodu nedostatku času rodičů, kteří se soustřeďují na zajištění základních potřeb rodiny a na nalezení stabilního bydlení. Někteří komunikační partneři dokonce popisovali, že k narušení vztahů mezi rodiči a dětmi dochází proto, že děti připisují rodičům vinu za vzniklou životní situaci: „Mám dojem, že sou na mě naštvaní, že mi to jako dávají za vinu to s tím bytem, nejstarší ví už o těch drogách i jako... jako ví, já jí to nijak neříkala, ale tak už má i rozum, tak ví...“ (KPM4). Potřeba „mít svého člověka“ je pak často naplňována „**pohybem k lidem**“: „A mladší ta je taková hodná, furt tu tráví čas s miminkama, chová se, nosí je... pomáhá mi vařit, prádlo věší, když peru, ta je taková, že pomáhá všem, i s téma mladšíma se tu učí, hledají spolu věci na počítači do školy... furt chce pomáhat, to je ale asi taková povaha... chodí i na ty kurzy, co tu sou to vaření a tak...“ (KPM3).

S potřebou „mít svého člověka“ se v narácích dětí pojila i obava ze ztráty rodiče: „Mi přijde, že se holky bojí, že zůstanou samy jako, že půjdou do toho děčáku... jako ta starší jednou se ptala, co by se stalo, kdybych ti já nebyla, jako že by se mi něco stalo nebo tak... tak sem říkala, že mají babičku a ona na to, že ta nás nemůže mít všechny jakože ví, že na jeden azyl všichni nemůžou a tak že prý proto se ptá, že nechce zpátky k otci a tak, co by se dělo, nevěděla sem, co říct...“ (KPM4). Samotný vztah s rodiči je pak dětmi často definován prostřednictvím „**pomoci**“: „S mamkou sem furt, pomáhám jí vařit, práť a tak...“ (KPM3D2); „Dcera nejstarší pomáhá hodně, prostřední teš, stará se o ty malé, s vařením a tak...“ (KPM1). V důsledku rostoucích obav dětí o rodiče a posilováním jejich „pomáhajícího přístupu“ dochází v některých případech ke změně rolí v rodině, kdy děti přebírají roli rodičů: „S tatkou dobrý... spíš se starám já o něho a tak, snažím se mu pomáhat... je tu na to sám, i na bráchu, sem rád, že sem mohl za ním“ (KPO1D1).

Potřeba mít svého člověka je často saturována vztahem se sourozenci (v důsledku sociální uzavřenosti prostředí a nedostatku vrstevníků v prostředí nejistého bydlení): „Tak holky... ony hodně drží spolu... tak sou od sebe kousek... no a sou tak samy pro sebe mi přijde, jakože sou furt spolu... moc se s ostatníma nebaví... i ve škole, o přestávkách sou furt spolu a ne s ostatníma děčkama... učitelka u obou říkala, že se moc nezapájují.“ (KPM4); „Nevím... já moc žádně nemám... ségru akorát... ségra je nejlepší kamarád, má mě ráda... hrajeme spolu...“ (KPM2D1). Vztah se sourozenci tak má pro tyto děti zcela unikátní úlohu, protože se sociální okolí dětí v důsledku častého stěhování rodiny nebo sousedů často mění a některé děti uváděly, že již nemají „chuť emočně investovat“. „Je to těžké říct, spíše mi přijde, že na ně mělo dopad to časté stěhování, jedná se o rodinu, která se stěhovala opravdu hodně i v rámci různých měst... nemohli nikde jak se to říká zapustit kořeny, tak jsou hlavně spolu, k dětem ve stejném věku se chovají... jak to říct... odtazítě, vysvětlují si to tak, že si nechťejí na nikoho jiného zvykat, protože ví, že se zase budou stěhovat, nechťejí tolik emočně investovat... a pak o ty kamarády zase přicházet, ale to je jen můj názor...“ (KPM4SP).

Určitou aktivitou směřující k získávání ontologické jistoty skrze saturaci některých výše uvedených potřeb („někam patřit“ či „mít svého člověka“) je i přebírání chování od ostatních dětí v prostředí nejistého bydlení skrze „**sociální nápodobu**“. Hodně rodičů přitom popisovalo, že má přebírání chování od jiných dětí v prostředí nejistého bydlení spíše negativní efekt na chování jejich dětí („děcka tady zvlít“). „Takže jako oni zvlčí, samozřejmě pochytají to, co neznají. Chytají to od sebe. A ti starší naučí ty mladší, tak to je bez diskuze, to si myslím, že jo. Ale zas na druhé straně, to mohou pochytat, i když je dáte do školky a přijdou vám ze školky s různými výrazy, které jste v životě neslyšeli“ (KPM3SP). Řada komunikačních partnerů hovořila také o skutečnosti, kdy se v důsledku pobytu dětí v nejistém bydlení mění jejich „**náhled na sebe**“, a to na škále od sníženého sebevědomí: „Nejde ve škole... všechno... de mi tančení...“ (KPM2D2) až po (kompenzačně) vystupňované sebevědomí: „Co nejde... nevím... všechno mi jde...“ (KPM2D2).

ZÁVĚREČNÁ DISKUSE

Z výsledků výzkumu vyplývá, že životní situace, kdy se nezletilé děti ocitají „bez domova“ v pobytových zařízeních sociálních služeb či na ubytovnách, má na jejich prožívání a chování velký dopad. Děti v kontextu své životní situace **konstruují a uplatňují aktivity vedoucí**

k (znovu)-získávání ontologické jistoty a bezpečí, které se pohybují na kontinuu různé míry adaptivnosti a společenské přijatelnosti.

Situace bezdomovectví má vliv nejen **na utváření jejich identity, vzorů jednání, ale i na zdravotní stav dětí.** Mezi významné elementy související s ontologickou nejistotou u dětí lze zařadit právě i vnímání **zdravotního stavu**, který komunikační partneři popisovali v důsledku pobytu v nejistém bydlení jako zhoršený. Zhoršený zdravotní stav podle nich souvisí s nízkou kvalitou bydlení, sníženou čistotou prostředí ubytoven i hygienickými podmínkami, což společně přispívá k šíření nemocí, např. virového původu. Identifikovaným problémem souvisejícím se zdravím je rovněž narušování spánku dětí způsobené prostředím malých přelidněných prostor nebo ze strany vnějších činitelů. Projevy zhoršeného zdravotního stavu dávali komunikační partneři často do souvislosti s **psychickou situací** dětí. V návaznosti na nabourávání psychické rovnováhy u dětí byly tematizovány jejich nestandardní projevy chování někdy směřující až k projevům sebepoškozování či k poruchám soustředění se vedoucím ke špatným školním výsledkům.

Jak dokládají získaná data, situace bydlení na ubytovně či v azylovém domě je rodinami vnímána jako **dočasná, provizorní.** Většina rodičů v poskytnutých rozhovorech posilovala plánování změny bydlení. Mnoho z nich prožívalo **pocit ztráty a nostalgie.** Zmiňovaná nostalgie spojená s až idealizujícími vzpomínkami na domov, která je spojena s pocitem autonomie, je podle některých autorů (viz Dupuis, Thorns, 1998; Hawkins, Maurer, 2011) častým projevem narušené ontologické jistoty.

Někteří komunikační partneři (ale především děti samy) ale popisovali i to, že děti mohou získat v důsledku pobytu v nejistém bydlení určité kompetence, ke kterým řadili např. sociální dovednost „poradit si“ v životních situacích, které se mohou pro děti daného věku jevit složitými, ale také kompetence kreativní adaptace na (nevyhovující) prostředí, kdy si např. dětské hry přizpůsobují dostupným zdrojům (jako příklad můžeme uvést např. fotbal bez branek).

V návaznosti na zjištění vyplývající z výzkumu **reflektujeme závěrem roli sociální práce.** Corcoran, Nichols-Casebolt (2004) ve své studii doporučují u dětí ohrožených narušením ontologické jistoty mírnit rizika, rozvíjet protektivní faktory a posilovat jejich resilienci. Jejich ekologický model rizik a resilience (*risk and resilience ecological model*) může být využit pro formulování intervencí na všech úrovních (mikro, mezo, makro) praxe sociální práce, což je podle autorů jedním z předpokladů efektivního působení. K protektivním faktorům na mikroúrovni patří vedle osobnostních předpokladů faktory rodiny. Autoři zmiňují především stabilitu rodinných vztahů, pozitivní emocionální vztahy s rodiči, nastavení pravidel a hranic pro děti či zapojení rodičů do spolupráce se školou. Situaci naopak zhoršuje násilí v rodině, zneužívání návykových látek, rodinné konflikty, duševní onemocnění v rodině. Vedle podpory rodin při zvládání obtížné životní situace je v rámci mikroúrovně praxe sociální práce konkrétních pracovníků vhodné ve vztahu ke specifičnosti životní situace dětí bez domova a jejich rodin podporovat reflexivní přístup⁸ sociálních pracovníků k prožívání a chování těchto dětí. Příkladem reflexivního přístupu může být např. kontextuální uchopení fenoménu „zlobení“ dětí bez domova a snahy o jeho ukotvení v životních podmínkách dané cílové skupiny spíše než v rysech individuální patologie daných dětí. V rámci reflexivní sociální práce s dětmi bez domova se jeví jako důležité přistupovat k chování dětí jako k určitému kontinuu, jež je ovlivňováno kontextem, v němž k němu dochází, ne jako k individuální patologii (Levendosky, Graham-Bermann, 2001). V praxi sociálních služeb je důležité, aby sociální pracovníci měli k dispozici relevantní nástroje posouzení životní situace ohrožených dětí a metodické postupy, které sociální práci s ohroženými dětmi a jejich rodinami jasně vymezují (podobně viz Glumbíková, Vávrová, Nedělníková, 2018). K naplnění uvedeného cíle je vhodné realizovat výzkumná šetření ve spolupráci s danou cílovou skupinou (včetně nezletilých dětí), která povedou k hlubšímu porozumění jejich životní situaci a zároveň postihnou nutnost citlivého přístupu k nezletilým dětem žijícím bez domova.

⁸ Reflexivitu můžeme chápat jako proces dívání se zvnějšku na sociální a kulturní artefakty a formy přemýšlení, které saturují praxi pomáhajících profesí a zpochybňování procesů, které dávají smysl světu (Ferguson, 2003).

Na mezoúrovni Corcoran, Nichols-Casebolt (2004) zdůrazňují význam sociálního prostředí v místě bydliště. Zdůrazňují především protektivní či rizikový vliv kvality sousedství, školního prostředí a možností trávit smysluplně volný čas. Aktivita sociálních pracovníků jsou v této oblasti spíše spojeny se zajišťováním volnočasových aktivit pro děti, méně se již pracuje s podporou školního prostředí dětí a se sousedstvím, například prostřednictvím komunitní práce, která může posilovat protektivní faktory (Stanková, Gojová, 2018).

V rámci makroúrovně praxe sociální práce a sociální politiky se jeví jako zcela nezbytné přijetí zákona o sociálním bydlení, který v České republice dosud absentuje a jehož přijetí je aktuálně odloženo na neurčito. Výzkumy evaluující dopady sociálního bydlení na rodiny s dětmi ukazují, že poskytnutí sociálního bydlení má pozitivní dopad na život dětí v mnoha oblastech: a) zvýšení životní spokojenosti (Shinn, Brown, Gubits, 2016); b) zkvalitnění spánku (Bernard, Yuncal, Panadero, 2016); c) zlepšení psychického i fyzického zdravotního stavu (Johnson, Chamberlain, 2013); d) zlepšení školní docházky (Bassuk a kol., 2014; Gubits a kol., 2015); e) snížení počtu dětí v náhradní rodinné péči (Bassuk a kol., 2014; Shinn a kol., 2016). Z hlediska dopadů na rodinu jako celek lze vyzdvihnout také: a) zlepšení podpůrné sociální sítě v rodině (Johnson, Chamberlain, 2013; Bassuk a kol., 2014; Bernard, Yuncal, Panadero, 2016); b) snížení výskytů problémů spojených s nekvalitním bydlením a zvýšení obytné plochy domácnosti; c) snížení počtu stěhování rodin (Gubits a kol., 2015); d) udržení si bydlení u 80–95 % domácností (Johnson, Chamberlain, 2013; Bernard, Yuncal, Panadero, 2016).

Na závěr je třeba podotknout, že autoři ve svém výzkumu nepracovali s etnicitou osob zahrnutých do výzkumu. Komunikační partneři příslušnost k etnické skupině Romů tematizovali především v souvislosti s diskriminací na trhu s bydlením, která je jedním z důvodů nebydlení. Možnou výzvou pro budoucí výzkumy je prozkoumání vnímání ontologické (ne)jistoty v souvislosti s diskriminací a marginalizací na základě etnické odlišnosti.

POUŽITÉ ZDROJE

- ANOOSHIAN, L. J. 2005. Violence and Aggression in the Lives of Homeless Children: A Review. *Aggression and Violent Behavior*, 20(6), 373–387.
- APA. 2017. *Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct* [online]. Washington: American Psychological Association. [10. 12. 2018]. Dostupné z: <http://www.apa.org/ethics/code/>
- BASSUK, E. L. 2010. Ending Child Homelessness in America. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80(4), 496–504.
- BASSUK, E. L., DeCandida, C., J. et al. 2014. The Effectiveness of Housing Interventions and Housing and Service Interventions on Ending Family Homelessness: A Systematic Review. *American Journal of Orthopsychiatry*, 84(5), 457–474.
- BERNARD, R., YUNCAL, R., PANADERO, S. 2016. Introducing the Housing First Model in Spain: First Results of the Habitat Programme. *European Journal of Homelessness*, 10(1), 53–82.
- BOUMA-PREDIGER, S., WALSH, B. J. 2008. *Beyond Homelessness: Christian Faith in a Culture of Displacement*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Pub.
- ČAKIRPALOGLU, P. 2012. *Úvod do psychologie osobnosti*. Praha: Grada.
- CLARKE, A. E. 2005. *Situational Analysis: Grounded Theory After the Postmodern Turn*. Thousand Oaks, California: Sage.
- COOPER, J., WALSH, Ch., A., SMITH, P. 2009. A Part of the Community: Conceptualizing Shelter Design for Young, Pregnant, Homeless Women. *Journal of the Association for Research on Mothering*, 11(2), 122–133.
- CORCORAN, J., NICHOLS-CASEBOLT, A. 2004. Risk and Resilience Ecological Framework for Assessment and Goal Formulation. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 21(3), 211–235.

- ČADA, K. a kol. 2015. *Analýza sociálně vyloučených lokalit v ČR* [online]. Praha: GAC [10. 3. 2018]. Dostupné z: http://www.gac.cz/userfiles/File/nase_prace_vystupy/Analýza_socialne_vyloucenych_lokalit_GAC.pdf
- DUPUIS, A., THORNS, D. C. 1998. Home, Hhome Ownership and the Search for Ontological Security. *The Sociological Review*, 46(1), 24–47.
- ETHOS. *Evropská typologie bezdomovství a vyloučení z bydlení v prostředí ČR* [online]. Brusel: FEANTSA. [10. 3. 2018]. Dostupné z: [http:// https://www.feantsa.org/download/cz_8621229557703714801.pdf](http://https://www.feantsa.org/download/cz_8621229557703714801.pdf)
- FERGUSON, H. 2003. Welfare, Social Exclusion and Reflexivity: The Case of Child and Woman Protection. *Journal of Social Policy*, 32(2), 199–216.
- GALBRAITH, J. K. 1998. *The Affluent Society*. New York: *A Mariner Book*.
- GIDDENS, A. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- GIDDENS, A. 1990. *Consequences of Modernity*. Standford: Stanford University Press.
- GIDDENS, A. 1984. *The Constitution of Society*. Oxford: Polity Press.
- GLUMBÍKOVÁ, K. 2017. *Reintegrace matek samoživitelek z azylových domů do stabilních forem bydlení*. Dizertační práce. Ostrava: Ostravská univerzita, Fakulta sociálních studií. Vedoucí práce doc. PhDr. Alice Gojová, Ph.D.
- GLUMBÍKOVÁ, K., VÁVROVÁ, S., NEDELNÍKOVÁ, D. 2018. Optiky posuzování v agendě sociálně-právní ochrany dětí, *Sociální práce / Sociálna práca*, 18(6), 78–88.
- GUBITS, D. et al. 2015. *Family Options Study Short-Term Impacts of Housing and Services. Interventions for Homeless Families*. Washington: U. S. Department of Housing and Urban Development Office of Policy Development and Research.
- HAWKINS, R. L., MAURER, K. 2011. “You Fix My Community, You Have Fixed My Life”: The Disruption and Rebuilding of Ontological Security in New Orleans. *Disasters*, 35(1), 143–150.
- HINTON, S., CASSEL, D. 2013. Exploring the Lived Experiences of Homeless Families with Young Children. *Early Childhood Education Journal*, 41(6), 457–463.
- CHARMAZ, K. 2006. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage.
- CHOW, K. A., MISTRY, R. S., MELCHOR, V. L. 2015. Homelessness in the Elementary School Classroom: Social and Emotional Consequences. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 28(6), 641–662.
- JOHNSON, G., CHAMBERLAIN, C. 2013. *Evaluation of the Melbourne Street to Home Program: 12 Month Outcomes*. Canberra: Department Government Department of Families, Housing, Community Services and Indigenous Affairs.
- KELLER, J. 2013. *Posvícení bezdomovců: úvod do sociologie domova*. Praha: SLON.
- KREBS, V. 2015. *Sociální politika*. Praha: Wolters Kluwer.
- LEVENDOSKY, A. A., GRAHAM-BERMANN, S. A. 2001. Parenting in Battered Women: The Effects of Domestic Violence on Women and Their Children. *Journal of Family Violence*, 16(2), 171–192.
- MAREK, J., STRNAD, A., HOTOVCOVÁ, L. 2012. *Bezdomovectví: v kontextu ambulantních sociálních služeb*. Praha: Portál.
- MASTEN, A. S. 2012. Risk and Resilience in the Educational Success of Homeless and Highly Mobile Children: Introduction to the Special Section. *Educational Researcher*, 41(9), 363–365.
- MCDONALD, R., JOURILES, E. N., SKOPP, N. A. 2006. Reducing Conduct Problems among Children Brought to Women’s Shelters: Intervention Effects 24 Months Following Termination of Services. *Journal of Family Psychology*, 20(1), 127–136.
- MEDIAN. 2017. *Analýza dopadů nedostačujícího bydlení na školní a další problémy dětí v ČR* [online]. Praha: Median. [10. 5. 2019]. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/files/clanky/33919/Analýza_dopadu_nedostacujiciho_bydleni_na_skolni_a_dalsi_problemy_deti_v_CR.pdf

- MEDIAN a kol. 2016. *Stav české rodiny, co ji chrání a ohrožuje. Závěrečná zpráva z výzkumu* [online]. Praha: Nadace Sirius. [10. 5. 2019]. Dostupné z: <https://www.nadacesirius.cz/soubory/zaverecne-zpravy/Zaverecna-zprava-z-vyzkumu-primarni-prevence-ohrozeni-rodiny.pdf>
- MPSV. 2016. *Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí* [online]. Praha: MPSV. [10. 3. 2018]. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/files/clanky/31493/Statisticka_rocenka_z_oblasti_prace_a_socialnich_veci_2016.pdf
- NEBBITT, V. E., LOMBE, M., YU, M. et al. 2012. Ecological Correlates of Substance Use in African American Adolescents Living in Public Housing Communities: Assessing the Moderating Effects of Social Cohesion. *Children and Youth Services Review*, 34(2), 338–347.
- OBRADOVIC, J., LONG, J., CUTULI, J. J. et al. 2009. Academic Achievement of Homeless and Highly Mobile Children in an Urban School District: Longitudinal Evidence on Risk, Growth, and Resilience. *Development and Psychopathology*, 21(2), 493–518.
- OROSZY, P. 2016. *Dotazníkové šetření uživatelů azylových domů a domů pro matky s dětmi Armády spásy* [online]. Praha: Armáda spásy. [10. 12. 2018]. Dostupné z: <https://armadaspasy.cz/wp-content/uploads/2016/06/zpr%C3%A1va-k-dotazn%C3%ADku-extern%C3%AD.pdf>
- SAUNDERS, P. 1986. *Social Theory and the Urban Question*. London: Hutchinson.
- SHINN, M., BROWN, S. R., GUBITS, D. 2016. Can Housing and Service Interventions Reduce Family Separations for Families who Experience Homelessness? *American Journal of Community Psychology*, 60(1–2), 79–90.
- STANKOVÁ, Z., GOJOVÁ, A. 2018. Implementation of Community Work in a Socially Excluded Locality as Viewed by Its Participants. *Sociální práce / Sociálna práca*, 18(1), 19–35.
- SWICK, K. J. 2008. The Dynamics of Violence and Homelessness among Young Families. *Early Childhood Education Journal*, 36(1), 81–85.
- SWICK, K. J., WILLIAMS, R. D. 2010. The Voices of Single Parent Mothers Who are Homeless: Implications for Early Childhood Professionals. *Early Childhood Educational Journal*, 38(1), 49–55.
- THE UNITED STATES CONFERENCE OF MAYORS. 2016. *A Status Report on Homelessness and Hunger in America's Cities* [online]. [10. 3. 2018]. Dostupné z: <https://endhomelessness.atavist.com/mayorsreport2016>
- Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách.*

Reflexe vybraného dilematu sociální práce optikou etické teorie I. Kanta

Reflection on the Selected Dilemma of Social Work in Light of Kant's Ethical Theory

Magdalena Urbanová, David Urban

Mgr. et Bc. Magdalena Urbanová¹ je sociální pracovnice, má pracovní zkušenost z oblasti péče o dítě (Orgán sociálně-právní ochrany dětí). Dále také pracovala na Úřadu práce České republiky (příspěvek na péči).

Doc. PhDr. David Urban, Ph.D.,² je sociální pracovník a pedagog, profesně se věnuje sociální práci s rodinou a sociálnímu vyloučení, přičemž v této oblasti publikuje a doposud participoval na několika výzkumných projektech.

Abstrakt

CÍLE: Na základě komunikace s učiteli a studenty sociální práce jsme nabyli dojmu, že mnozí z nich si jsou vědomi významu etiky pro sociální práci a přijímají ji jako součást celostního pohledu na klienta, nevědí si však rady s praktickou aplikací etických teorií na konkrétní případy. Cílem článku je proto pomocí aplikace vybrané etické teorie do konkrétní praxe představit jednu z možných odpovědí na otázku: Jakou roli hraje etika v praxi sociální práce? **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Reflexe vybraného dilematu z prostředí sociálně-právní ochrany dětí je provedena optikou etické teorie I. Kanta. **METODY:** Použitou metodou pro tento text byla reflexe, kterou chápeme jako ohlédnutí za dosavadní činnosti propojování etických teorií s kazuistikami z praxe sociální práce. V tomto textu jsme při jejím provádění postupovali tak, že jsme hledali náměty pro řešení dilematu vybrané kazuistiky z prostředí sociálně-právní ochrany dětí v etické teorii I. Kanta. **VÝSLEDKY:** Výsledkem našeho článku je ukázka, jak lze při úvaze nad vybraným dilematem sociální práce hledat náměty pro jeho řešení optikou etické teorie I. Kanta. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Při řešení dalších dilemat v praxi sociálního pracovníka lze využít příklad uvedený v tomto článku. Článek tedy ukazuje možný způsob využití etických teorií v praxi sociální práce.

Klíčová slova

dilema, etická teorie, kategorický imperativ

Abstract

OBJECTIVES: Based on communication with social work teachers and students, we got the impression that many of them are aware of the importance of ethics for social work and accept it as

¹ Kontakt: Mgr. et Bc. Magdalena Urbanová; magdalena.urbanova1306@gmail.com

² Kontakt: Doc. PhDr. David Urban, Ph.D., Vysoká škola polytechnická Jihlava, Katedra sociální práce, Tolstého 16, 586 01 Jihlava; david.urban@vspj.cz

a part of the holistic view of the client; however, they do not know how to apply the ethical theories on specific cases in practice. **THEORETICAL BASE:** Kant's ethical theory is used to reflect on a selected dilemma in the context of the social and legal protection of children. **METHODS:** The method consisted of reflection, understood as looking back at the existing activities that connect the ethical theories with case studies from practical social work. We progressed by looking for topics to deal with the dilemma of the selected case study from the context of the social and legal protection of children in Kant's social theory. **OUTCOMES:** Our article shows how a selected social work dilemma can be considered in finding topics to solve it with the help of Kant's ethical theory. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** The example described in this article can be used when dealing with further dilemmas in social work practice.

Keywords

dilemma, ethical theory, categorical imperative

ÚVOD

Snaha odborníků v sociální práci, především pedagogů vysokých škol, ukázat studentům, sociálním pracovníkům a odborné veřejnosti to, jakou roli hraje etika v praxi sociální práce, je určitě potřebná, protože etické kodexy jsou dnes běžnou součástí většiny sociálních zařízení. Na druhou stranu se při této aplikaci etické teorie do praxe sociální práce můžeme setkat s nepochopením a řadou obtíží. Již Jínek a Křišťan (Jínek, Křišťan, 2011) se ve svém článku *Etická teorie a její aplikace – problém pro sociální práci*, který byl publikován v časopise Sociální práce / Sociálna práca v čísle 2/2011, snažili upozornit na jistou míru mechanicismu, který ohledně aplikace etických teorií do praxe sociální práce panuje. I my jsme na základě komunikace s kolegy působícími v sociální práci a studenty bakalářských a diplomových oborů studujících na různých vysokých školách nabyli dojmu, že mnoho studentů a kolegů si je vědomo významu etiky pro sociální práci a přijímá ji jako součást celostního pohledu na klienta, avšak s praktickou aplikací etických teorií na konkrétní případy si už moc rady nevědí. Cílem článku proto je pomocí aplikace vybrané etické teorie do konkrétní praxe představit jednu z možných odpovědí na otázku: Jakou roli hraje etika v praxi sociální práce? Naším cílem není kritizovat způsob práce našich kolegů či nedostatečné studium studentů, ale spíše poukázat na to, do jaké míry může být snaha o hlubší zabývání se aplikací etických teorií do praxe přínosná pro zkvalitnění sociální práce. Mohli bychom si však položit otázku, do jaké míry je snaha vyučujících a odborníků úspěšná. Odpověď není snadné, primárním úkolem ale zůstává, aby se i nadále tomuto tématu věnovala dostatečná pozornost a bylo předmětem dalších diskusí.

V tomto článku, který vychází z diplomové práce Magdaleny Urbanové (2018), představíme své pojetí aplikace etických teorií do konkrétní praxe, což následně demonstrujeme na vybrané kazuistice z prostředí sociálně-právní ochrany dětí. Pro tento svůj rozbor jsme si vybrali pouze jednu etickou teorii, a to z toho důvodu, abychom ani my nespochybnili v povrchnosti. Stejně jako při využívání více teoretických konceptů jednotlivých přístupů v praxi sociální práce jsme si vědomi toho, že sociální pracovníci by měli být otevření využívání více etických teorií při práci s konkrétní kazuistikou. Tímto článkem tedy nechceme dogmaticky prosazovat etickou teorii I. Kanta, ale spíše docílit hlubšího rozboru, což nám však neumožňuje ho rozšířit o další etické teorie (Kappl, 2010). Také se snažíme propojit poznatky z fungování praxe sociální práce s touto etickou teorií, hledat možné body sblížení a také poukázat na rozpory, které v praxi sociální práce, s ohledem na využití této teorie, mohou nastat. Příspěvek tak obsahuje i mnoho dalších námětů k zamyšlení, které mohou sociálním pracovníkům ukázat směr přemýšlení nad konkrétním dilematem. Domníváme se však, že stejným postupem by se dalo přistoupit k rozboru stejné kazuistiky i při využití jiných etických teorií. Chceme tedy tímto článkem ilustrovat možný přístup, jakým směrem by se, dle našeho přesvědčení, měly aplikace různých teorií ubírat, přičemž nechceme žádným způsobem popírat komplementaritu těchto teorií.

ZÁKLADNÍ VYMEZENÍ ETICKÉ TEORIE I. KANTA

Etickou teorií I. Kanta není potřeba obsáhleji představovat, protože je jistě všem dobře známa a v odborných knihovnách snadno dostupná, uvedeme tedy pouze základní východiska této teorie. Kantova etická teorie se považuje za etiku povinnosti. A to především z toho důvodu, že Immanuel Kant buduje morální filosofii, která je zcela očištěna od všeho, co je pouze empirické. Kant svou teorii představuje ve spise *Základy metafyziky mravů*, kde spojuje morální zákon s nutností, tzn., že znalost zákona nelze získat zobecňováním zkušenosti. Podle Kanta má mravní zákon takovou povahu, že činí předměty pod něj patřící (mravní jednání) možnými. Proto nemůže mít etika jako teorie mravního jednání charakter empirického zjišťování mravních pravidel, ale objasňování mravního jednání podmíněného zákonem. Má-li tedy zákon platit morálně (tzn. jako základ závaznosti), musí být spjat s absolutní nutností. Nelze hledat důvod závaznosti v lidské přirozenosti nebo v okolnostech světa, do nichž je člověk zasazen, ale výlučně v pojmech čistého rozumu (Kant, 1976). U Kanta hraje důležitou roli dobrá vůle. Není-li přítomna dobrá vůle, mohou vést všechny dary (moc, bohatství, čest, zdraví) ke smělosti a zpuštění. Dobrá vůle totiž koriguje jejich vliv na mysl, a tím i na celý princip jednání, který činí obecně užitečným. Kant neuznává žádné vlastnosti, které by byly nepodmíněně dobré, vždy podle něj předpokládají dobrou vůli (Kant, 1976). Kant má samozřejmě zájem na tom, aby byly následky etického jednání co nejlepší, ale pro mravní posouzení jednání platí na tyto následky se neohlížet. Znamená to, že dobrá vůle je již dobrem, i když se nepodaří provést vytyčený záměr. Pokud se nám tedy i přes veškeré úsilí nepodaří nic vykonat a zbude pouze dobrá vůle, má to svou plnou hodnotu samo v sobě. Nesmí se však jednat pouze o zbožné přání, musejí být vynaloženy všechny dostupné prostředky, které jsou v naší moci. Užitečnost už je pak jen něco navíc, ale není zde proto, aby určovala hodnotu (Kant, 1976). Jednání z povinnosti nemá tedy svou morální hodnotu v účelu, ale v maximě, podle níž se rozhoduje. Kant formuluje obecný princip jednání a to, že nemám postupovat nikdy jinak než tak, abych mohl současně chtít, aby se má maxima stala obecným zákonem (Kant, 1976). Tuto svou představu objektivního principu formuluje Kant v kategorickém imperativu: „*Jednej jen podle té maximy, o níž můžeš zároveň chtít, aby se stala obecným zákonem*“ (Kant, 1976:62). Druhou zásadní formulaci praktického imperativu Kant zakládá na tvrzení, že člověk, resp. každá rozumná bytost existuje jako účel sám o sobě, nikoli pouze jako prostředek, jehož by mohla vůle libovolně užívat. Každý musí být považován vždy zároveň za účel ve všem svém jednání zaměřeném jak na sebe sama, tak i na jiné rozumné bytosti (Kant, 1976). Na základě toho formuluje praktický imperativ takto: „*Jednej tak, abys používal lidství, jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek*“ (Kant, 1976:75). Třetí Kantův praktický princip vychází z toho, že idea vůle každé rozumné bytosti je obecně zákonodárnou vůlí. Vůle totiž není zákonu pouze jen podřízena, ale je mu podřízena tak, že ona je považována za „svězákonodárnou“, a proto tedy za podřízenou zákonu. Není tedy možné, aby byla vůle (jako svrchované zákonodárná) spojena ještě s nějakým zájmem, protože taková vůle by potřebovala ještě nějaký jiný zákon. Člověk je podřízen jen svému vlastnímu obecnému zákonodárství a je pouze vázán, aby jednal přiměřeně své vlastní obecně zákonodárné vůli. Tuto zásadu Kant nazývá principem autonomie vůle. Autonomii pak považuje za základ důstojnosti lidské rozumné přirozenosti (Kant, 1976). Můžeme tedy říci, že Kant se jednoznačně kriticky staví k jednání, které je motivováno pocity či náklonnostmi (Henriksen, Vetlesen, 2000). Jednání, zcela oproštěné od náklonnosti a pocitů, může být v sociální práci někdy nesnadné, dalo by se říci téměř nemožné. Jak tedy lze výše uvedená teoretická východiska, která nám předkládá ve své teorii I. Kant, využít pro práci sociálního pracovníka? Dle našeho názoru se můžeme zaměřit na práci se sympatiemi, antipatiemi, odporem a předsudky, které se v práci sociálních pracovníků zcela přirozeně objevují. Práci sociálního pracovníka totiž ovlivňuje mnoho proměnných, především pak jeho osobnost, a tedy s ní spojené pocity a náklonnosti. To však neznamená, že by se měl sociální pracovník těmito pocity nechat unášet a jednat na základě toho, „jak to cítí“. Profesionální a kompetentní sociální pracovník

by si měl být vědom svých schopností, předpokladů, daností a s nimi spojenými pocity, postoji, názory apod. a měl by umět s nimi pracovat. Sebepochopení a sebepožitek umožňuje člověku otevřít cestu ke vzniku a upevňování morální osobnosti. A to předpokládá umět se dívat na konkrétní situaci s odstupem. Odstupem není myšlen citový chlad či neangažovanost, naopak umožňuje pracovníkovi být empatický, což je jeden z důležitých předpokladů pro výkon této profese. A to především z toho důvodu, že mu dává možnost dívat se na problém i optikou druhých lidí (Henriksen, Vetlesen, 2000). Kant je vůči jednání motivovanému pocity „mít chuť“ a „cítit jako správně“ kritický a je přesvědčen, že pokud bychom se řídili konkrétními dobry, brzy skončíme v neřešitelných protimluvech (Henriksen, Vetlesen, 2000). Každý pracovník má však při komunikaci s lidmi přirozenou touhu prosazovat své interpretace reality a na jejich základě vytvářet rozhodnutí. Jak tedy můžeme chápat snahu o odstup od svých pocitů a emocí? Při přípravě studentů na výkon profese či při dalším vzdělávání sociálních pracovníků bychom se měli zaměřit na to, aby si studenti/pracovníci uvědomili své pocity, emoce, uměli s nimi pracovat a vědomě si od nich udržovali odstup, což však neznamená, aby je vůli potlačovali. Tato dovednost pracovníka mu pak umožní být opravdově a maximálně empatický. Jen tak je totiž schopný věnovat svou pozornost klientovi a dát mu v procesu posuzování a rozhodování prostor pro vlastní vnímání světa a osobní iniciativu (Henriksen, Vetlesen, 2000). Odstup se stává předpokladem empatie, a tedy nedílnou součástí profesionální sociální práce. Kantův požadavek oproštění se od náklonnosti se tak v rámci sociální práce může jevit jako legální a pro sociálního pracovníka inspirující k práci se svými pocity.

Jeden z dalších důležitých bodů Kantovy etické teorie je odmítání empirie jako pohnutky pro jakékoliv obecné pravidlo, kterým bychom se měli při svém jednání řídit. Sociální pracovníci často jednají na základě předchozích zkušeností, a proto se tedy může tento Kantův požadavek pro sociální práci zdát nereálný. Inspirací by se nám však tento požadavek mohl stát při práci s předsudky a předchozími zkušenostmi, se kterými se každý sociální pracovník při své práci setkává. Pokud se totiž sociální pracovník při své práci nechá ovlivňovat předsudky (úsudky či názory, které jsou zakořeněny v jeho osobnosti a vycházejí především z neoprávněného zobecnění či zjednodušení zkušenosti), byť jsou v souladu s míněním veřejnosti, dostává se do konfliktu se základním požadavkem sociální práce – rovnosti přístupu ke klientům. Sociální pracovník může odůvodňovat své jednání, které se zakládá na předsudcích, za účelné. Je ale jisté, že z hlediska profesionality a požadavků sociální práce v přístupu ke klientům nejedná správně. To znamená, že i přesto, že nějaký sociální pracovník přesvědčí sám sebe o tom, že jedná v rámci předsudků pro dobro klienta, nemůžeme tento jeho přístup považovat za správný. Je totiž nutné si uvědomit, že pracovníci často se svojí zkušeností zacházejí účelově a výběrově. A tak se ospravedlňování chování na základě předchozí zkušenosti může v sociální práci stát problematickým, protože může upevňovat již vzniklé předsudky, a tak podporovat právě nerovný přístup k zacházení s klienty (Musil, 2004). Pro Kanta je požadavek univerzálnosti jednání, a s tím spojené rovné zacházení a spravedlnost, zásadní. Etika by měla, dle Kanta, být garantem spravedlnosti, kdy jsou lidé postaveni na stejnou úroveň, zrovnoprávnění. Není nikdo (lékař, sociální pracovník, soudce), kdo stojí „mimo“ morálku nebo je „nad“ morálkou. Morálkou jsou vázáni všichni lidé a jejich schopnost jednat správně pak propůjčuje lidem jejich důstojnost. Respektovat důstojnost lidí tedy znamená umožnit jim, aby mohli jednat svobodně. Pro Kanta se tak respekt k lidské důstojnosti úzce propojuje se schopností člověka rozhodovat o sobě (Henriksen, Vetlesen, 2000). Pro sociálního pracovníka z toho vyplývá požadavek uznat schopnost klienta jednat svobodně a nechat ho rozhodovat podle jeho vůle.

Uznání schopnosti klienta jednat svobodně také pro sociálního pracovníka znamená nepřístupovat k němu jako k pouhému prostředku. Nutit klienta k nějakému rozhodnutí tak, aby bylo dosaženo určitého výsledku, odporuje nejen kategorickému imperativu, tak jak jej Kant formuluje, ale především odpírá klientovi právo na respektování jeho osoby a jeho důstojnost (Henriksen, Vetlesen, 2000). Kant se při posuzování, zda je jednání morální, či není, neptá na následky, ale na normu, pravidlo, podle kterého člověk jedná, tak aby tato norma byla v podobných situacích

aplikovatelná. Evropský soud pro lidská práva v několika kauzách, ve kterých řešil stížnosti rodičů, vždy zdůraznil, že z Úmluvy nevyplývá pro vnitrostátní orgány povinnost dosáhnout určitého výsledku, ale povinnost vynaložit k tomu všechny určené prostředky (Langhansová, 2007). Toto pojetí práce orgánu sociálně-právní ochrany dětí odpovídá uvažování deontologické etiky. Po sociálním pracovníkovi se žádá, aby využil všechny určené prostředky k dosažení určitého cíle, nemůže mu však být ukládáno dosažení tohoto cíle za každou cenu. Hodnota tedy nemá účel, ale to, jakým způsobem bylo k dosahování účelu přistoupeno. (Např. pokud rodiče i přes veškeré snahy sociálního pracovníka odmítají přistoupit k rodinné terapii, sociální pracovník není za toto jejich rozhodnutí zodpovědný, a nemůže mu být vyčítáno, že rodinná terapie neprobíhá.) Sociální pracovník musí využít dostupné prostředky, které mu zákon (resp. správní řád) umožňuje, aby dosáhl toho, že se rodina bude terapie účastnit. Nemůže však rodiče začít vydírat nebo jim vyhrožovat např. tím, že jim bude dítě odebráno, i přes vědomí toho, že takové jednání by na rodiče platilo, a on by tak dosáhl kýženého cíle. Sociální pracovník je často hodnocen a kvalitu své práce sám často hodnotí podle toho, zda se krizová situace vyřešila, zda rodina funguje tak, jak se očekává, kolik je na jeho osobu stížností apod. Pokud však pracovník pro dosažení stanovených cílů využije např. manipulaci, zastrasování či jen pouze nevyvrací neopodstatněné obavy klientů („Nemůžete mi vzít dítě jen proto, že tu mám nepořádek, nebo ano?“), nemůžeme hovořit o kvalitní sociální práci. Kant jako nezbytnou součást principu jednání vidí dobrou vůli, která dokáže konat dobro sama za sebe, sama za sebe se řídí mravním zákonem. Bez dobré vůle se mohou všechny pozitivní vlastnosti, schopnosti, dovednosti apod. proměnit ve špatné. Zvláště při výkonu sociální práce na oddělení sociálně-právní ochrany dětí (dále také OSPOD) mají pracovníci z pohledu pravomoci (ve srovnání např. s neziskovým sektorem) moc, která jim umožňuje ukládat restriktivní opatření a dává jim možnost zasáhnout i proti vůli rodičů. Podle Kanta bude konání sociálního pracovníka mít hodnotu samo o sobě, pokud bude mít sociální pracovník dobrou vůli, i přesto, že se mu třeba nepodaří dosáhnout toho, co zamýšlel. Uvažování v těchto mezích může být pro sociálního pracovníka svým způsobem oprostující. Sociální pracovníci sociálně-právní ochrany dětí jsou v neustálém stresu, jsou na ně kladeny vysoké požadavky na výkon, na výsledky jejich práce a v kombinaci s vysokou mírou odpovědnosti může tento stres vést až k syndromu vyhoření. Uvědomění si hodnoty své práce, která nespočívá v dosahování „šťastných konců za každou cenu“, může být pro pracovníka jedním z bodů prevence (Jeklová, Reitmayerová, 2006).

Z tohoto textu bychom si neměli odnést podezření, že morálka, jak ji chápe Immanuel Kant, je pouze teorie bez vztahu ke zkušenosti. Kant se sice snaží vytvořit morálku nezávislou na našich zkušenostech tak, že rozhodující pro hodnocení, zda bylo jednání morální, či nikoliv, nemají být důsledky – při hledání nejvyššího mravního zákona musíme odhlédnout od zkušenosti a hledat rozumem. Je ale samozřejmé, že při aplikaci tohoto mravního zákona v životě empirickou zkušenost člověk potřebuje. Je nutné si však uvědomit, že morálka má před našimi zkušenostmi přednost a nemůže být postavena výhradně na nich. K dobru tedy dospějeme, když si uvědomíme, co je naše povinnost, nemůžeme na něj odkazovat za pomoci zkušenosti. Přičemž jediným bezvýhradným dobrem je dobrá vůle, protože čin není dobrý tím, že mám chuť ho vykonat, a člověk, kvůli kterému ho konám, se bude mít lépe. Motivací by totiž byl vlastní zájem, což není morálně přijatelné. Tyto morální motivy vázané na konkrétního člověka nebo situaci by nemohly být zobecnitelné. Pokud má být jednání vnímáno jako zcela morální, musí se řídit výhradně morálním rozumem a přitom nesmí pošilhávat po výhodách pro sebe nebo někoho jiného (Henriksen, Vetlesen, 2000). Dobro vzniká tím, že člověk jedná správně. Povinnost nám pak pomáhá ke správnému rozhodnutí, neptáme se tedy, co je pro nás nebo ostatní výhodnější. Často povinnost chápeme jako něco, co na nás nakládají ti druzí (stát, sociální skupina apod.), Kant však říká, že opravdu morální jednání může mít původ jen v nás samých, v naší morální přirozenosti (Henriksen, Vetlesen, 2000).

PŘEDSTAVENÍ VYBRANÉ KAZUISTIKY

Pro snazší pochopení předkládaných myšlenek jsme se rozhodli pro rozbor vybraného etického dilematu sociálního pracovníka, který jsme nazvali „Konflikt požadavku pozitivního rozvoje dítěte s autonomií rodiny – dilema pracovnice, zda podat k soudu návrh na odebrání dítěte z rodiny, či tento návrh nepodat“. Název, který jsme pro toto konkrétní dilema zvolili, vychází z pojetí dilematu Janebové „zasáhnout – nezasáhnout“, která se zabývá tím, do jaké míry se jedná o škálu možností, kdy zasáhnutí nebo nezasáhnutí nemusejí být nutně dva oddělené body (Janebová, 2010). Je totiž běžné, že sociální pracovníci dospějí ve svém rozhodování ke dvěma zásadním otázkám – zda zasáhnout a dítě z rodiny odebrat, což však může vést k bezdůvodnému odebrání dítěte z rodiny, nebo nezasáhnout a dítě v rodině ponechat, což však může vést k nedbalosti, kdy bude dítě i nadále vystaveno násilí. Obě rozhodnutí však mohou být legitimní, pokud prošla procesem rozhodování v závislosti na konkrétní situaci a sociální pracovník se nerozhodl na základě své preference předem (Janebová, 2010). Rozhodnutí zasáhnout však nemusí nutně znamenat situaci, že bude pracovník jednat proti vůli rodičů. Může k intervenci použít, jak uvádí Janebová, „jemnější“ strategie, jako jsou například rozhovory. Pracovnice tímto způsobem může citlivě uplatnit svou moc, je však poté otázkou, zda by byl takový postup označen za „zasáhnutí“, či „nezasáhnutí“ (Janebová, 2010). Avšak i s takovými postupy, které můžeme označit za „jemnější“, se může vázat mnoho problematických otázek. Mohlo by se jednat např. o to, kde jsou v rámci intervenčního rozhovoru hranice vysvětlování, přesvědčování, verbální konfrontace, manipulace apod.

Sociální pracovnice uvádí případ, kdy matka porodila v nemocnici dítě, které vyžaduje kvůli svému zdravotnímu stavu speciální péči a matka se sociální pracovníci neonatologické péče jeví neschopná o dítě pečovat. Sociální pracovnice provedla s matkou pohovor a shromáždila o matce dostupné informace. Ze zasláního spisu z jiného oddělení sociálně-právní ochrany dětí se dozvídá, že matka má již pětiletou dceru, která je svěřena do péče otce. Matka má, dle několik let starého znaleckého posudku, pravděpodobně IQ 40, není v žádném ohledu zbavena své způsobilosti. Matka má o dítě zájem, chce o něj pečovat se svým přítelem. Nemají však zajištěné bydlení, před narozením dítěte bydleli u matčiny rodiny, kde to však nadále není možné, protože zde docházelo k velkým sporům a hádkám, nebylo výjimečně fyzické násilí mezi otcem dítěte a jeho tchánem. Sociální pracovnice ve spolupráci s rodiči a ostatními odborníky zajistila rodině byt v azylovém domě, podání žádosti o příjem dávek a proškolení matky na cvičení Vojtovy metody. Ze začátku se situace jeví nadějně, při konzultaci se sociální pracovníci azylového domu se však pracovnice dozvídá, že matka péči o dítě zanedbává. Sociální pracovnice azylového domu poukazuje na fakt, že jejich zařízení není schopno na matku nepřetržitě dohlížet. Matka je schopna dítěti poskytnout základní fyziologické potřeby – zvládne dceru přebalit, nakrmit (není však jisté, zda dokáže odhadnout množství mléka), obléci apod., také jí poskytuje potřebnou fyzickou přítomnost – chová ji, projevuje jí náklonnost. Není však již schopna pravidelně několikrát denně s dcerou cvičit Vojtovu metodu, dostavit se s ní na neurologické vyšetření a zabavit ji jakoukoliv aktivitou. Matka však neustále opakuje, že své dítě miluje a chce o něj pečovat, její mentální stav jí to však dovoluje jen zčásti. Matka si nepřipouští, že by péči o dítě nevládala, domnívá se, že její péče o dítě je příkladná. Pokud je dotazována na starší dceru, matka rozhodnutí o péči otce odůvodňuje zaujatostí sociálních pracovníků a soudu, a stále to cítí jako příkoří. Otec pracuje na směny a odmítá se vzdát zaměstnání, aby mohl pomoci matce s péčí o dítě, příliš zájmu o dceru nejeví, spíše si stěžuje na nedostatek spánku a odpočinku, což dává za vinu právě dítěti. Veškerou péči o dceru nechává na matce, pouze vyžaduje v domácnosti klid, a pokud je dítě plačtivé, odchází z bytu. Otec je však přesvědčen, že matka se o dceru postarat dokáže, a zavrhuje jakýkoliv zásah do rodiny. Matka zásadně odmítá umístění do zařízení, kde by jí a dítěti byla poskytnuta neustálá péče a dohled, nechce se odloučit od partnera.

Sociální pracovnice stojí před rozhodnutím, zda rodině poskytovat další možnou podporu tak, aby mohla o dítě i nadále pečovat a nedošlo k rozdělení rodiny, či podat návrh na umístění dítěte do ústavní péče, protože je pro dítě pobyt v rodině již nepřijatelný z toho důvodu, že matka není

schopna zajistit zdravý vývoj dítěte. Sociální pracovnice si uvědomuje, že pokud se rozhodne dále rodině poskytovat veškerou možnou podporu proto, aby dítě v rodině i nadále zůstalo, bude ji to stát mnoho času, může se stát, že díky tomu nebude mít tolik času na další případy. Může se také stát, že matka nyní při poskytnuté podpoře péči zvládne, ale v budoucnu bude muset být dítě stejně umístěno do ústavní péče, protože péče o dítě bude složitější a pro matku již nerealizovatelná. Napovídá tomu i fakt, že její starší dcera (5 let) je v péči otce a matka s ní má určený styk pouze pod dohledem. Sociální pracovnice také musí vzít v potaz, že dítěti v budoucnu hrozí vlivem nedostatku potřebných podnětů a v důsledku zanedbávání cvičení Vojtovy metody zpomalení psychomotorického vývoje. Čím déle bude dítě v péči matky, tím obtížnější by bylo jak pro dítě, tak pro matku se s případným umístěním do ústavní či pěstounské péče v budoucnu vyrovnat. Avšak i přes veškeré nedostatky v péči bude dítě moci navázat s matkou vztah, pevnou citovou vazbu, která je pro jeho budoucí vývoj tolik potřebná. Pokud se však sociální pracovnice rozhodne podat návrh na umístění dítěte mimo rodinu, bude narušena jeho citová vazba k biologické matce. Tuto pevnou citovou vazbu však může dítě navázat ke kterékoliv pečující osobě, nemusí se nutně jednat o biologickou matku. Zástupnou roli může mít např. pěstounka na přechodnou dobu. Pokud bude dítě umístěno do zařízení pro děti, bude ochuzeno o navázání pevné citové vazby k jedné pečující osobě, a do budoucna to na něj může mít negativní vliv. V pěstounské rodině či v zařízení by však dítě mělo zajištěnou řádnou péči, jak fyzickou, tak psychickou a lékařskou. Pro dítě může být tato péče rozhodující v rámci jeho budoucích limitů – mentální úrovně, schopností, úspěchů a začlenění do společnosti. Sociální pracovnice také bere v potaz stav matky, který je neměnný, a v budoucnu není naděje na zlepšení, přičemž péče o dítě se bude stávat stále komplikovanější. Matka ani otec nemohou využít podporu širší rodiny.

Sociální pracovnice si uvědomuje, že by mohla na matku naléhat, aby souhlasila s umístěním do zařízení pro matku a dítě, kde by jim byla poskytnuta potřebná podpora ze strany zaměstnanců a odborníků – kontrola péče, zajištění lékařských vyšetření, zajištění aktivit nutných pro rozvoj dítěte apod. Sociální pracovnice se však domnívá, že naléháním na matku, aby využila této možnosti řešení, by se dopustila manipulace, protože matka se kvůli své mentální úrovni není schopna přiměřeně argumentačně bránit. Zároveň se obává reakce matky, když by i po pobytu v tomto zařízení muselo být dítě odebráno z rodiny. Matka odloučení od partnera zavrhuje s tím, že už by nedošlo k opětovnému sloučení, a matka by tak o partnera přišla. Kdyby sociální pracovnice „přemluvila“ matku, aby využila zařízení a od partnera se odloučila a ten by se s ní opravdu rozešel, matka by toto poté pravděpodobně dávala za vinu pracovníci a narušilo by to důvěru matky a další spolupráci zkomplikovalo. Mohlo by také dojít k utlumení motivace péče o dítě nebo v krizových situacích případně k vybití si zlosti matky na dítěti.

REFLEXE DANÉ DILEMATICKÉ SITUACE OPTIKOU VYBRANÉ ETICKÉ TEORIE

Na úvod by bylo příhodné se zaměřit na to, proč pro tuto konkrétní pracovníci ze vzniklé situace vzešlo dilema. Sama pracovnice uvedla, že při konzultaci s kolegyněmi se jí dostalo v jednom případě jasné rady – dítě okamžitě z rodiny odebrat. Tato kolegyně, která byla s případem také seznámena, měla s rozhodnutím o další práci s rodinou jasné představy. Rozhodnutí s rodinou dále pracovat a dítě v rodině ponechat viděla jako neperspektivní a pro dítě další pobyt v rodině z hlediska vývoje ohrožující. V zájmu dítěte by tedy podala k soudu návrh na předběžné opatření o umístění dítěte do náhradní rodiny či ústavního zařízení. Nejenže pro tuto sociální pracovníci z uváděné situace nevzniklo dilema, ale navíc měla v rozhodnutí jasno a zdravý vývoj dítěte nadřadila autonomii rodiny bez dlouhého rozmyšlení. Pro respondentku však z této konkrétní situace vyplynulo dilema. Respondentka si uvědomuje, že její rozhodnutí s velkou pravděpodobností ovlivní další fungování rodiny, a zasáhne tak zásadním způsobem do života všech jejích členů.

Musil a Nečasová jsou přesvědčeni, že je to právě morální orientace konkrétního pracovníka, co sehrává v procesu vzniku dilemat důležitou roli (Musil, Nečasová, 2008). Morální ideály, které

chápu jako vizi žádoucího stavu věcí, o jehož dosažení je podle členů dané skupiny z hlediska uznávaných hodnot žádoucí usilovat, činí sociální pracovníky morálně citlivými. Tato morální citlivost pracovníka pak funguje jako jakýsi „filtr“, který pracovníkům pomůže rozdělit, zda se konflikt stane subjektivně obtížným rozhodnutím, či vůči němu zůstanou lhostejní (Musil, Nečasová, 2008). A tak by se s návazností na tyto autory dalo předpokládat, že respondentka přikládá hodnotě rodiny vysokou váhu. Uvědomuje si, že rodina jako základní prvek společnosti sehrává ve vývoji dítěte zásadní roli. Proto se jí rozhodnutí o odebrání dítěte z rodiny a z ní plynoucí riziko narušení této hodnoty zdá obtížné. Její morální ideál, který představuje fungující rodina a schopnost rodiny poskytnout dítěti potřebnou péči, se dostává do konfliktu s rodinou, která své dítě zanedbává a není mu schopna poskytnout základní fyzické potřeby. Její přesvědčení o důležitosti rodiny může mít kořeny nejen v literatuře, výzkumech a názorech ostatních odborníků, ale může také pramenit z její osobní zkušenosti. Rozhodování se pro respondentku kvůli její morální citlivosti stává konfliktní, a vzniká tak dilema.

Pokud tedy už z nastalé situace vyplynulo pro respondentku dilema, může se při řešení dilematu dopustit několika problematických, avšak pro další vývoj zásadních mínění, která mohou mít špatný vliv na rozhodnutí a poté negativní dopad jak na fungování rodiny, tak na samotnou respondentku. Chtěli bychom se tímto alespoň okrajově dotknout tématu vyhýbání se dilematu či jeho obcházení. Jde v podstatě o způsob, jakým se snaží pracovníci vyřešit obtížné rozhodování a vyhnout se tak psychické zátěži, která je s ním spojena (Musil, Nečasová, 2008). Jednalo by se o situaci, kdy by se sociální pracovnice odvolávala na zodpovědnost někoho jiného (např. soudu), a snažila se tak zbavit své zodpovědnosti. Konečné rozhodnutí (a s ním spojenou konečnou odpovědnost) o ne/odebrání dítěte z rodiny má sice soud, sociální pracovnice je však zodpovědná za podání návrhu a za to, jaké informace soudu předá. OSPOD totiž vahou svého úřadu (tato váha je dána především množstvím informací o rodině a její situaci, které má pracovník k dispozici) do velké míry rozhodnutí soudu ovlivňuje (Šabatová, 2016). Pokud by tedy pracovnice „pro jistotu“ podala k soudu návrh nedostatečně odůvodněný s tím, že soud rozhodne „tak nebo tak“, dopustila by se nezodpovědného chování. Takto vyřešené, resp. nevyřešené dilema se však může kdykoliv vrátit, pokud dojde k nějaké změně, a dilema se tak může znovu otevřít. Pokud by tedy pracovnice podala návrh na předběžné opatření o umístění dítěte do ústavní či pěstounské péče k soudu s tím, aby převedla svou odpovědnost za své rozhodnutí na soud, nebylo by vyřešení dilematu správné. Rozhodnutí by se totiž zakládalo na nesprávném mínění, protože by z toho pro rozhodnutí vyplývalo pravidlo, že vědomě nedůvodné podání návrhu k soudu je přípustné. Sice by si pracovnice vyřešila momentální pocit napětí, nedlouho poté by se však mohlo stát, že by se téma znovu otevřelo např. tím, že by rodiče na pracovníci podali stížnost. Přesunutím veškeré odpovědnosti na soud a zbavení se tak své nejistoty v rozhodování, i přes vědomí vážných pochyb o důvodnosti podání návrhu, by tak nedošlo k vyřešení dilematu, došlo by pouze k jeho zatlačení do „latentní fáze“ (Musil, Nečasová, 2008).

V kontextu etické teorie I. Kanta by se sociální pracovnice při rozhodování měla zaměřit na jednání podmíněné dobrou vůlí a rozhodnutí by měla stavět na objektivním zákoně, který vychází z rozumového zdůvodnění. Naopak by se měla vyhnout rozhodování na základě náklonnosti a pocitů. Také by se neměla ohlížet na důsledky, které nejsou z hlediska mravního hodnocení jednání pro Kanta významné. Kant tvrdí, že eticky správné jednání nemůže být motivováno **užitkem, náklonností, citem, zkušeností či osvojeným způsobem jednání**. Sociální pracovnice by tedy měla v rámci rozhodování rozumově uvažovat nad svým jednáním bez ohledu na jiné morální pohnutky (soucit s matkou) a nepřikládat hodnotu následkům (citová újma matky při odebrání dítěte, obava z trestního stíhání pro zanedbání případu; Fischer, Jínek, 2013).

Pokud by tedy pracovnice odůvodnila své rozhodnutí o ponechání dítěte v rodině tím, že to cítí jako správné, jednalo by se o intuitivní rozhodnutí, které Kant odmítá. Takovéto čistě intuitivní rozhodnutí by však také bylo těžké legitimovat v případech, že by musela své rozhodnutí zdůvodňovat před ostatními (soudem, vedoucí oddělení, médií apod.). Vyřazení intuice z rozhodování může

podle Laana vést k tomu, že se budou pracovníci zaštitovat technickými postupy, v čemž vidí nebezpečí pro kvalitu práce (van der Laan, 1998). Rozhodování na základě pouhé intuice se však v rámci profesionální sociální práce zdá být také rizikové, protože není profesně transparentní. V rámci morálního hodnocení jednání nelze přijmout subjektivní dojmy sociální pracovnice jako zdůvodnitelný motiv jednání.

Kriticky se Kant staví k rozhodování na základě náklonností. Pokud by pracovnice své jednání stavěla na motivech lítosti či soucitu, nedalo by se takové jednání označit za morální. Pro pracovníci by z toho nemělo vyplynout, že se má oprostít od empatie a nepřipouštět si složitost situace, ve které se matka (resp. rodina) nachází. V tradiční sociální práci se empatie považuje za jeden z významných principů kvality (Navrátil, 2013). Jak již bylo předestřeno, empatie však předpokládá odstup od vlastních náklonností, pocitů, předsudků apod., tak abychom mohli porozumět konkrétnímu člověku. Pro pracovníka to znamená, že by se podstatou jeho vztahu s klientem neměly stát emoce – nejen odpor, strach, opovržení, ale také nesympatie, lítost, naděje apod. Sociální pracovník by měl budovat vztah s klientem na základě řízené emoční účasti a měl by usilovat o objektivitu a distanci od vlastních hodnot. Předpokladem empatického jednání pracovníka je uvědomění si, že jeho vnímání reality je do určité míry subjektivní. Proto by se měl snažit o zachování maximálního respektu vůči klientovi a jeho schopnostem kriticky poměřovat a řídit svoji realitu. Projevem empatie se pracovník snaží pomoci klientovi utřídit si vlastní názory, pocity a schopnosti. Důležitým aspektem takového jednání se tak stává právě práce s vlastními pocity a emocemi pracovníka (Kappl, 2010). Samotná empatie však nezaručí pracovníci, že se rozhodne správně. V souhlasu s etikou I. Kanta nemůžeme přijmout empatii jako něco dobrého samo o sobě. Empatie, a podle Kanta jakákoliv vlastnost či dovednost, se může stát nástrojem využívaným pro vlastní dobro. I empatie by se podle Kanta mohla stát škodlivou, i když je bezpochyby v mnohém ohledu dobrá a žádoucí, bez dobré vůle (Kappl, 2010). Např. zmiňovaná pracovnice by využila empatii tím způsobem, že porozumění matčiny situace by využila proto, aby věděla, „co na matku platí“, a tedy jak ji manipulací přimět k cíli, kterého chce sama dosáhnout. Vracíme se tedy k důležitému bodu Kantovy teorie, kterým je dobrá vůle – empatie bez dobré vůle, která by ji korigovala, se může pro pracovníci stát zdrojem nemorálního chování.

Stejně tak jednání na základě empirie, tedy zkušenosti, by mohlo pracovníci dovést ke špatnému zpracování dilematu. Pracovní zkušenosti jsou s přibývajícím léty samozřejmostí a jsou pro další práci velmi důležité, často jsou při přijímacích pohovorech stavěny nad veškeré ostatní dovednosti. Je nesporné, že praxe je v sociální práci cenným zdrojem poznání, který rozšiřuje a doplňuje teorie (Navrátil, 2010). Každý pracovník se totiž dívá na klienta očima své dosavadní životní zkušenosti. Každý člověk, nejen sociální pracovník, je ovlivněn životními zkušenostmi, výchovou i náhodnými zážitky (Smutek, 2010). To znamená, že naše současné či zamýšlené jednání je spjato s naším minulým jednáním v podobných situacích. Dochází tak k rutinizaci našeho jednání, a tím klesá problematičnost rozhodování o našich budoucích aktivitách (Smutek, 2010). Se zkušenostmi je však třeba se naučit pracovat – vnímat je a rozlišovat. Je nutné své zkušenosti vztahovat k obecným poznatkům a principům, ne naopak. Zkušenosti by se měly stát pro sociálního pracovníka nápomocné při tvorbě alternativ jednání. Neznamená to však, že by se podle nich měl rozhodovat, protože pak by mohlo snadno dojít k byrokratizaci jednání. Pokusíme se tuto informaci konkretizovat na vybranou kazuistiku. Sociální pracovnice již v minulosti stála před rozhodnutím, zda podat k soudu návrh na odebrání dítěte z rodiny, či nikoliv. Po pečlivém posouzení situace se rozhodla k soudu návrh nepodat a s odebráním dítěte, které rodiče zanedbávali, vyjádřit nesouhlas. Naopak se rozhodla pro ponechání dítěte v rodině a v rámci správného řádu nařídila rodičům návštěvu centra pro rodiny, kde s nimi bylo dále pracováno. Bylo apelováno na jejich rodičovskou odpovědnost tak, že rodina začala vůči dítěti plnit své povinnosti. Pokud by se však pracovnice i v rámci vybrané kazuistiky rozhodla stejně na základě této předchozí zkušenosti, dopustila by se neprofesionálního jednání. Své dilema by vyřešila, avšak ze své zkušenosti by vyvodila princip, jak jednat v podobných případech. Toto jednání je problematické, protože se z něj vytratil individuální

přístup, který je základním bodem sociální práce. I z hlediska etické teorie I. Kanta by se jednalo o nemorální chování (Kant, 1976; Musil, 2004). Jak již bylo výše zmíněno, zkušenost může být pro další rozhodování nápomocná tím, že nabízí alternativu jednání. Pracovnice by tak na základě předchozí zkušenosti věděla, že je možnost s rodinou pracovat tímto způsobem – využít služeb rodinného centra či terapie k uvědomění si rodičovské zodpovědnosti, což může být efektivním řešením situace, kdy rodina zanedbává své dítě. Mohla by pak na základě toho přehodnotit svá dilemata „zasáhnout – odebrat a nezasáhnout – ponechat v rodině“ na dilema, zda v případě zanedbávání dítěte nařídít rodině využití služeb rodinného centra, či nenařídít (nehledě na to, zda bylo dítě odebráno, či nebylo).

Pracovnice je pod velkým psychickým tlakem, protože si je vědoma závažnosti důsledků svého rozhodnutí. Velmi snadno se tedy může stát, že se nerozhodne na základě uvážlivé rozvahy, ale na základě obavy z postihu, v tomto případě strachu z obvinění, že zanedbala své pracovní povinnosti, nebo naopak, že neoprávněně zasáhla do rodiny (Janebová, 2010). V praxi a médiích se s takovými případy (někdy i neodůvodněnými) setkáváme celkem často. Pokud jsou případy medializovány či se rodiče se svou stížností obrátí na vyšší orgány (krajské oddělení sociálně-právní ochrany dětí, ministerstvo práce a sociálních věcí, úřad ombudsmana apod.), je tlak na pracovníci ještě mnohonásobně zesílen. Podle van der Laana potom úsilí, které pracovník vyvíjí k vyvarování se jedné chyby (že nesprávně zasáhne – odebere dítě z rodiny neoprávněně), vede automaticky ke zvýšení pravděpodobnosti druhé chyby (že nesprávně nezasáhne – že zanedbá své povinnosti; van der Laan 1998). Zde se můžeme okrajově dotknout jednoho z diskutovaných témat soudobé sociální práce – sociální práce jako celospolečensky uznávané profese. Pokud totiž společnost zpochybňuje profesionální kompetence sociálních pracovníků se rozhodovat, je jejich sebevědomí snižováno a jejich rozhodování toto vědomí zatěžuje právě obavami, že bude jejich (chybné) rozhodnutí medializováno či veřejně kritizováno (Janebová, 2010). Pracovnice by se tak měla zamyslet nad tím, zda její strategie nesouvisí s hrozbou o pochybení. Měla by se zaměřit na to, kde končí její profesionální úvahy a začínají její vlastní obavy (van der Laan 1998). Mohlo by dojít k tomu, že pracovnice bude své rozhodnutí maskovat za starost o zdraví a život dítěte, motivem by se však stala snaha ochránit sebe a vyhnout se obvinění z nedbalosti či neoprávněného zásahu do rodiny. Takovéto motivy jednání Kant zásadně odmítá, protože by se pohnutkou pro rozhodování stal vlastní zájem – vyhnout se postihu (Kant, 1976; Janebová, 2010).

Pokud se však budeme nadále držet vybraného dilematu pracovnice, která by chtěla využít k pomoci v rozhodování zásady etické teorie I. Kanta, je na místě se zaměřit na její jednání v rámci povinnosti. Zásadní otázkou se pro pracovníci v rámci řešení dilematu stává, zda má k soudu podat návrh na odebrání dítěte z jeho rodiny (u soudu poté tento názor prosazovat), protože matka péči o dítě v určitých ohledech zanedbává a je předpoklad, že ani v budoucnu nebude schopna plně tuto péči zajistit. Co je však v tomto konkrétním případě povinností pracovnice? Obecně se povinností sociální pracovnice OSPODu myslí pokusit se všemi možnými prostředky zajistit pro dítě bezpečné prostředí, které dítěti poskytne podmínky pro jeho optimální (pozitivní) rozvoj. Otázkou tedy je, zda toho pracovnice spíše dosáhne tak, že podá k soudu návrh na umístění dítěte do ústavní/náhradní rodinné péče, či tím, že dítě zůstane v biologické rodině. V případě vybrané kauzistiky se však jedná o rodinu, která není schopna poskytnout dítěti základní potřeby bez vnější podpory a v budoucnu je nejisté, zda toho bude vůbec schopna. Zde se musíme na situaci podívat optikou kategorického imperativu. Ten je platný pro všechny lidi, bez závislosti na tom, k jakému výsledku jednání spěje. Pracovnice by se tedy především měla zamyslet nad tím, zda pravidlo, podle kterého se rozhodne, je univerzálně akceptovatelné a lze ho vztahovat na všechny rozumné bytosti – tzn., zda může platit pravidlo „je nutné dítě z rodiny pohotově odebrat, pokud dochází k jeho zanedbávání a není předpoklad, že se to v budoucnu zlepší“. Pro snadnější formulaci tohoto pravidla by si mohla představit, zda by takovéto jednání (pravidlo) pro ni bylo akceptovatelné ve chvíli, kdy by se sama ocitla v takové situaci. Domníváme se, že většina sociálních pracovníků by na tomto místě začala pátrat po tom, jak moc je dítě zanedbáváno a jaké

to pro něj může mít v budoucnu důsledky. Také by se jistě ptali po tom, zda nelze dítě v rodině ponechat s určitou podporou, která by zajistila pomoc matce, resp. rodině s péčí o dítě, a umožnila tak dítěti vyrůstat v biologické rodině. Mnoho pracovníků by se jistě také začalo ptát, do jaké míry je jisté, že matka nebude schopna péči o dítě zajistit i v budoucnu.

Na tomto místě je vhodné přistoupit k tomu, co pro vybranou kazuistiku vyplývá z další formulace kategorického imperativu. Dostáváme se tímto k jednomu z nejdůležitějších bodů této rozvahy, a tím je uznání kategorického imperativu, který říká, abychom *vždy jednali tak, abychom používali lidství, jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého a vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek* (Kant, 1976:75). Kant tímto požadavkem zdůrazňuje důstojnost každé lidské bytosti. Tento požadavek je pro profesionální sociální práci zcela legitimní a žádoucí. Kant tím totiž předkládá myšlenku odůvodnění lidských práv a zdůrazňuje rovný přístup ke každému jedinci, který je v sociální práci klíčový. Pro řešení dilematu se tedy jeví uznání svobody a respektu, náležící každému klientovi, zásadní (Fischer, Jinek, 2013). Dalo by se předpokládat, že pracovnice si je tohoto požadavku plně vědoma a v rámci intervence se tím také řídí. Porušení těchto zásadních principů sociální práce se však může, dle našeho mínění, do jejího rozhodování přikrást velmi nenápadně, což se pokusíme následně ilustrovat.

Zde je třeba se také zamyslet na tím, jak Kant chápe autonomii člověka. Autonomie, která je základem morálního povinování, vyžaduje racionalitu. Kant morálku chápe jako čistou racionalitu. Pokud tedy člověk není schopen používat svůj intelekt bez vedení jiného člověka, dalo by se to označit za nesvéprávnost v morálním rozhodování (Korsgaard, 2006). Sociální pracovnice by tedy měla při svém uvažování nad danou situací reflektovat snížené rozumové schopnosti matky a být si vědoma toho, že matka nemusí být schopna v dané situaci přiléhavě uvažovat. Sociální pracovnice by tak měla matku vést k řešení, které je v dané chvíli optimální.

Pracovnice musí mít stále na paměti, že její povinností je hájit především zájem dítěte, nikoliv rodičů. Zájem dítěte představuje právo na ochranu před nevhodným zacházením, zároveň však právo na život v rodině. Tato práva se však dostávají určitým způsobem do střetu nejen mezi sebou, ale také s právem matky na sebeurčení a svobodné rozhodování. Matka si totiž nepřipouští, že by nebyla schopna svému dítěti poskytnout základní potřeby a zajistit mu tak zdravý vývoj. Velké napětí a nejistotu přitom v rozhodování působí sociální pracovníci snížené kognitivní schopnosti matky. Otázkou se pro pracovníci stává, zda je matka vzhledem ke své mentální kapacitě kompetentní se zapojit do rozhodování. Jak bylo již uvedeno v kazuistice, není matka žádným způsobem omezena ve svéprávnosti, protože se nejedná o duševní poruchu, která by vyžadovala tak vážný zásah do její osobní integrity. Je však riziko, že její limity mohou do určité míry způsobit neschopnost domýšlet veškeré důsledky vlastního chování a rozhodování. Pracovnice tak stojí před rozhodnutím, zda uznat právo matky na sebeurčení. Přitom musí zvážit bezpečí a rizika, co toto uznání přináší dítěti. Otázka práva na sebeurčení vyvstává především z toho důvodu, že matka odmítá jakékoliv řešení, při kterém by došlo k rozdělení rodiny. Matka svým způsobem očekává pomoc odborníků při zvládání těžké životní situace, avšak není schopna si připustit, že by péči o dítě nezvládla. Pracovnice tak musí zvážit, zda je matka schopna zdůvodnit, proč odmítá určitý způsob řešení situace, který se pracovníci jeví jako nepřijatelnější. Je nutné si uvědomit, že sociální pracovnice není kompetentní rozhodovat o mentální úrovni matky, může však posoudit její argumentaci. Pracovnice by si zjednodušeně mohla říci, že matka není způsobilá podílet se na rozhodování, a její náhled na řešení by tak odmítla jako nedůležitý. Tím by se však dopustila vážného pochybení. Pokud je matka schopna srozumitelně zdůvodnit, proč odmítá nastoupit do zařízení s dítětem (viz kazuistika), jedná se o její svobodné rozhodnutí. I přesto, že pracovnice toto zdůvodnění vidí jako neopodstatněné, měla by pracovnice rozhodnutí matky respektovat (Janebová, 2010). Pokud by totiž pracovnice vytěsnila matku z rozhodování a odůvodnila to tím, že není schopna spolupráce, vedlo by to k nesprávnému řešení dilematu. Pracovnice by tímto rezignovala na základní podmínky profesionální sociální práce, která předpokládá sebedeterminaci klientů (Musil, Nečasová, 2008). Pracovnice by

se snadno mohla nechat lákat vidinou vyřešení krizové situace tím, že k soudu podá návrh na umístění dítěte mimo rodinu s tím, že se tak rozhodla na základě pouze svého uvážení z důvodu ochraňování zájmů dítěte. Toto jednání by odporovalo požadavku kategorického imperativu a jeho požadavku na uznání autonomie každé lidské bytosti. Důvodem vytěsnění matky z rozhodování se nemůže stát přesvědčení pracovnice, že pohled matky na situaci není správný. Důležitým předpokladem výkonu sociální práce je totiž maximální respekt vůči klientovým schopnostem racionálním způsobem řídit svoji realitu. Pro pracovníci to tedy znamená nejen respektovat schopnost matky vyjádřit svůj názor a přesvědčení, ale také uznat její hodnoty, přání, touhy a emoce. Tento případný nedostatek respektu pracovnice k matce by mohl vést k manipulaci či zbytečnému užívání moci (Kappl, 2010).

Kant za základ důstojnosti každého člověka považuje jeho autonomii (Kant, 1976). Pokud by tedy pracovnice nutila matku k tomu, aby přijala její představu (i když odbornou, přesto zároveň osobní) vyřešení situace, narušila by tak matčinu autonomii. Pracovnice by svým jednáním nutila matku jednat proti vlastní vůli, využila by ji tak svým způsobem jako pouhý prostředek k dosažení vlastního cíle (Kappl, 2010). Při výkonu sociální práce je dovoleno zasáhnout proti vůli klienta, pokud je ohrožen jeho (nebo jiné osoby) zdravotní stav či život. Násilí by však při hájení zájmů třetí osoby mělo být vždy ultima ratio, tzn. smí být užito jen tehdy, pokud je to bezpodmínečně potřebné. Například pokud by byl akutně ohrožen život dítěte nebo jeho zdravotní stav. Pouze v takovém případě, kdy je chráněno bezprostředně ohrožené dítě, lze zasáhnout i proti vůli rodičů (Ricken, 1995).

V souladu s profesionální sociální prací, která požaduje jako metodu první volby sanaci rodiny, by se pracovnice měla zaměřit na trpělivější přístup, který by poskytl dosažení cíle pracovnice (tím by mohla být snaha pracovnice, aby matka nastoupila do zařízení s dítětem). Pracovnice by se neměla dopustit necitlivého vnucování své představy o vyřešení situace, místo toho by měla tuto možnost matce nabídnout pouze jako svou interpretaci řešení. Měla by jí vysvětlit, jaké důsledky její rozhodnutí přinese, jaké jsou možnosti řešení, a nechat matku rozhodnout, jaké konkrétní řešení bude její volba. Pokud by sociální pracovnice reagovala tak, že by pro souhlas matky s vlastním způsobem řešení situace využila hrozbu odebrání dítěte z rodiny, dopustila by se neprofesionálního chování, které by se zároveň však dalo označit jako nemorální. Pokud by se tedy pracovnice pokusila matku výhrůzkami, výčitkami, přemlouváním či neopodstatněným ukliďňováním, slibováním nemožného apod. přinutit k určitému typu jednání, matku by použila pouze jako prostředek k dosažení svého cíle. Takové jednání by bylo těžko obhajitelné jak z pohledu profesionální sociální práce, tak z pohledu etické teorie I. Kanta. Žádný člověk nemá právo si druhým člověkem posloužit výhradně jako prostředkem, byť by jeho cíl byl sebeprospěšnější (Kant, 1976).

Úkolem pracovnice by se tedy mělo stát srozumitelné a citlivé vysvětlení veškerých možných důsledků jejího jednání tak, aby se mohla matka sama rozhodnout o svém dalším kroku. Pracovnice by tímto způsobem využila k intervenci „jemnější“ strategie, tak jak je uvádí Janebová, například intervenční rozhovor s cílem motivovat matku pro správné rozhodnutí, kdy by zároveň citlivě uplatnila svou moc (Janebová, 2010). Příliš důraznou konfrontaci matky s jejími limity v péči o dítě by mohla být narušena důvěra matky v pracovníci, a důsledkem by se tak mohla stát neochota matky dále spolupracovat. Proto by pracovnice měla volit takové otázky, které pomohou matce si představit i jiná rozhodnutí. Např. „Jak byste se cítila, kdybyste se rozhodla nastoupit do zařízení s dítětem?“ (van der Laan 1998). I přesto by však mohlo dojít k tomu, že by se nepodařilo zajistit fungování rodičů v rámci jejich rodičovské odpovědnosti, a matka by stále odmítala nastoupit do zařízení s dítětem z důvodu odloučení od partnera. Pracovnice by se v důsledku toho rozhodla podat k soudu návrh na umístění dítěte do náhradní rodinné či ústavní péče. Jednalo by se tedy o nevydařený pokus sanace rodiny, protože by se nepodařilo dosáhnout toho, aby o dítě mohli pečovat jeho rodiče, resp. biologická matka. Jednání sociální pracovnice by však bylo v souladu s její dobrou vůlí, a mohli bychom tak i přes neúspěšnou sanaci hovořit o morálním jednání sociální pracovnice. Dobrá vůle totiž není dobrá tím, že se jí podaří uskutečnit předem vytyčený záměr (Kant, 1976).

Pracovníci samozřejmě nemůže být jedno, co z jejího jednání vzejde. Morální hodnotou by však neměl být výsledek, ale jednání pracovnice, které by bylo ve shodě s etickými principy. Zčásti je toto chápání výkonu práce v dnešní době problematické, protože naše civilizace je orientovaná spíše na výsledky a efektivitu. Pro sociální pracovníky tak může být takové hodnocení vlastní práce obtížné a složitěji obhajitelné před veřejností. Zvláště v případech, kdy je pracovník přesvědčen o své profesionalitě, se může rozhodnutí vedoucí ke špatnému výsledku zdát nepochopitelné. Každý pracovník chce svou práci dělat dobře, proto může být nenaplněný cíl chápán jako selhání. Cílem pracovníka by však neměla být jistota výsledku rozhodnutí, ale schopnost zdůvodnit proces rozhodování, na což by měl být stále připraven. Někomu se může zdát potenciální nedůležitost výsledku nespravedlivá vůči dítěti, povinností pracovnice je přece hájit zájem dítěte. Nemusí se však nutně jednat o rozpor, protože pokud pracovnice dokáže legitimizovat proces rozhodnutí a motivy, které ji k takovému rozhodnutí vedly, je větší pravděpodobnost, že rozhodnutí poté bude přijato jako správné. O to více je připravenost pracovníka popsat svůj myšlenkový postup ostatním (nadrženým, médiím, kolegům, soudu apod.) žádoucí (Janebová, 2010).

ZÁVĚR

Podle Laana (1998) nelze většinou při rozhodování v sociální práci dosáhnout jistoty. V sociální práci lze totiž velmi těžko najít dva obsahově podobné případy založené na přesně stanoveném empiricky statistickém vztahu souvislosti mezi příčinou a symptomem, jak je tomu např. v medicíně – pokud má klient určitý problém, je nutné zvolit příslušný postup. Proto prověřování, zda pracovník poskytující pomoc zvolil správný postup, je skoro nemožné. Jistotě se lze tedy pouze přiblížit, což by se také mělo stát úkolem sociálních pracovníků (van der Laan 1998). Zaměřením se na morální oblast případu umožňujeme pracovníkovi v konkrétních otázkách dospět ke správnému pohledu na věc tak, aby mohlo být dosaženo rozumného řešení. Nejde však o automatickou aplikaci předem stanovených názorů a zjišťování pravdy faktů, ale o individuální pohled na věc, vedený citem pro porozumění věci (van der Laan 1998).

Tímto způsobem bychom mohli chápat zpracovávané dilema. Nelze říci, že pokud se sociální pracovnice bude rozhodovat na základě principů etické teorie I. Kanta, může si být jista správnosti vyřešení případu. Její jistota se bude týkat toho, do jaké míry bylo její jednání v rámci řešení dilematu morální. Nejistota v rozhodování, a jak věci dopadnou, je součástí sociální práce. Pracovníci by měli tuto nejistotu přijmout a spíše by se měli naučit s ní pracovat než ji vnímat jako selhání. Sociální pracovník, který si je jistý správností svých rozhodnutí, nemusí být připraven reflektovat své jednání z různých úhlů pohledu, a snadněji se tak může dopustit jak profesionálního, tak i morálního pochybení. Nejistota by se v sociální práci měla stát výzvou k přemýšlení nad vlastním jednáním a měla by bránit stereotypnímu jednání, které se může stát neprofesionálním (Janebová, 2010).

Ve vybrané kazuistice se pohled etické teorie I. Kanta stal důležitým především z toho důvodu, aby si pracovnice uvědomila autonomii matky, resp. rodičů, a jejich důstojnost, a nedopustila se tak jejich vytěsnění z rozhodování. Pro Kanta je důstojnost člověka spojena s jeho vnitřní hodnotou, nevyplyvá z jeho postavení či schopností. Lidská důstojnost tkví v tom, že je schopna být obecně zákonodárná, i když je zároveň tomuto zákonodárství podřízena (Kant, 1976). Lidskou důstojnost tedy nelze podle Kanta směnit za něco jiného, jak je tomu u věcí, které mají pouze cenu. Každý člověk má svou důstojnost, která nemá žádný ekvivalent (Kant, 1976). Pokud však takové přesvědčení o lidské důstojnosti v praxi nespojíme s konkrétními požadavky na chování sociálního pracovníka, zůstane pouhou abstrakcí. Sociální pracovník by tak měl ke klientům přistupovat s vědomím, že jejich důstojnost není ničím narušena (např. inteligencí, ne/schopností pečovat o vlastní dítě apod.). Toto vědomí by pak pracovník měl do své práce aplikovat nejen tím, že bude s každým člověkem jednat důstojně, ale také tím, že tak bude o klientech smýšlet (Šrajfer, 2006). Tím se také dostáváme k jednomu z důležitých aspektů sociální práce, kterým je požadavek na autentičnost sociálního pracovníka. Ta se v praxi projevuje tím, že pracovník je ve

své komunikaci hodnověrný, jeho jednání je v souladu s tím, co si v nitru skutečně myslí a co vůči klientovi cítí. Pracovník je tedy autentický, pokud nic nepředstírá a jeho názory i emoce jsou transparentní (Kappl, 2010). Pokud by tedy sociální pracovnice vybrané kazuistiky klientku nerespektovala na základě její důstojnosti a z důvodu jejích zhoršených kognitivních schopností, či snad na základě té domněnky, že jako matka selhala, dopustila by se chování, které v sociální práci nemůže být ospravedlnitelné.

Z pojetí lidské důstojnosti, tak jak ji představuje Kant, vyplývá zásadní věc, která je formulována v kategorickém imperativu – člověk nesmí být nikdy použit jako pouhý prostředek pro jiné účely. Tento požadavek, který je ve shodě s požadavky profesionální sociální práce, se stal významným bodem při našem rozboru vybrané kazuistiky. Chování pracovnice, které by jakýmkoliv způsobem mělo matku donutit k tomu, aby jednala podle jejího přání, by tomuto imperativu odporovalo. Pomáhající pracovníci by měli budovat symetrický vztah, který nelze stavět na předpokladu, že pojetí a standardy pracovníků jsou nadřazené pojetím a standardům klienta (van der Laan, 1998). Snaha pracovnice vmanipulovat matku do své představy o řešení situace by se tak jevila jako nesprávná. Rozhovor mezi klientem a pomáhajícím pracovníkem musí mít dialogický charakter v tom smyslu, že klientovy nároky na platnost musejí být brány vážně. To však neznamená, že by se nemohly stát předmětem diskuse (van der Laan, 1998). Je vysoce nepravděpodobné, že to, co bylo podniknuto proti vůli klienta, bude úspěšné. Takové jednání totiž poškozují vztah důvěry a narušuje jeden ze základních principů sociální práce, že klient má právo disponovat vlastní osobou (van der Laan, 1998). Pro pracovníka z toho vyplývá, že by měl umět vědomě udržovat určitý odstup od svých pocitů, emocí, aniž by je vůlí potlačoval, a také od přirozené touhy prosazovat v rozhovoru s klientem své interpretace reality. Klientům by měl být dán v procesu rozhodování ohledně jejich životní situace prostor pro jejich vlastní vnímání světa a jejich osobní iniciativu (Kappl, 2010).

S jednáním pracovnice, které by popíralo klientčinu důstojnost, zasahovalo do její autonomie, a tak ji využívalo pouze jako prostředek k dosažení vlastního cíle, úzce souvisí motivace pracovnice. Etická teorie I. Kanta jí může pomoci zamyslet se nad tím, zda se nerozhoduje pouze na základě svých osobních preferencí či obav. Pracovnice by např. mohla upřednostnit ústavní péči z obavy, že bude později stíhána za zanedbání případu. Nebo by naopak nezasahovala z toho důvodu, že by se bála obvinění z neoprávněnosti svého zásahu. Povinnostní etika může být přínosná v uvědomění si toho, že nezasáhnutí nemusí nutně znamenat nicnedělání (Janebová, 2010). Pro Kanta jsou důležité výsledky jednání, protože konečným účelem člověka je realizace mravního světa, ale při hodnocení jednání z hlediska mravnosti musíme zohlednit pouze smýšlení, tedy motivaci a dobrou vůli pracovnice. Přijetí tohoto chápání svých činů může být inspirativní v tom smyslu, že pracovnice by měla být schopna obhájit nezasáhnutí, i pokud se jí nepodaří dosáhnout stabilizace rodinné situace. V extrémním případě by se mohlo stát, že dítě by vlivem zanedbání péče matky, resp. rodičů, bylo hospitalizováno či zemřelo. Pracovnice by tak byla nucena zdůvodnit, proč dříve nezasáhla a dítě z rodiny neodebrala. Pokud by toho byla na základě objektivně hodnotitelných skutečností schopna, jistě by to pomohlo nejen jejím vlastním výčitkám svědomí, ale také v procesu hodnocení jejího postupu při rozhodování. Je třeba si tedy opět připomenout, že Kant empirickou motivaci nijak neodmítá. Na empirické motivace, které neodporují mravnímu zákonu, ale mohou s autonomií vůle existovat, je vhodné se zaměřovat a věnovat jim pozornost. Mravní požadavek však je, aby existovaly s autonomií vůle (Anzenbacher, 2001). Povinnostní etika I. Kanta se tak může stát inspirativní v tom, aby se pracovnice zaměřila na takové jednání, které je hodnoceno jak jako morální, tak zároveň profesionální.

Závěrem lze tedy říci, že podobně jako při využívání různých teoretických konceptů jednotlivých přístupů v praxi sociální práce nelze etické teorie do praxe sociální práce aplikovat pomocí zjednodušených univerzálních návodů na řešení. V lidských životech dochází sice k nekonečně rozdílným situacím, přesto však nemohou být tyto situace řešeny čistě intuitivně. Dalo by se tedy říci, že profesionalita v sociální práci znamená schopnost zacházet s nejistotou v rozhodování a že nejdůležitější „metodou“ při řešení dilemat v sociální práci se vlastně stává přemýšlení (Smutek,

2010). Některé přístupy v sociální práci zdůrazňují více racionální, jiné naopak emocionální prvky motivace lidského jednání. Je vždy nutné zvažovat i druhou složku motivace – pokud je problém řešen na bázi racionálního přístupu (např. úkolově orientovaný přístup), je nutné se také zabývat tím, jakými emocemi je situace doprovázena (Navrátil, 2010). Podobně by se mohlo přistoupit i k užívání etických teorií. Pokud se na situaci díváme optikou jedné etické teorie a snažíme se o její využití v konkrétním případě, je příhodné se věnovat také tomu, co mohou nabídnout i jiné teorie. Někteří autoři předpokládají, že je nutné vnímat určitou základní míru shody ve východiscích různých etických teorií. Proto by bylo příhodné rozbořem dilematu pokračovat tím, že se na něj podíváme za pomoci některé z teologických koncepcí, etikou ctnosti či etiky péče. Zdá se totiž účelnější vidět různé etické teorie jako součást širšího proudu etického myšlení, které na sebe bere podobu navazujících a doplňujících postřehů. Tato perspektiva však předpokládá důsledné promýšlení, a tak aby nedošlo k mechanismu, který určuje vždy jediný nutný způsob jednání, jsme se v rámci svého rozboru snažili za pomoci vlastní reflexe vybrané kazuistiky využít argumentační výhody pouze jedné etické teorie a propojit tyto základní principy s dostupnou odbornou literaturou tak, abychom ukázali, jakým způsobem lze toto téma hlouběji promýšlet a jak může být snaha o hlubší rozbor přínosná pro konkrétní praxi sociální práce (Jinek, Křišťan, 2011).

POUŽITÉ ZDROJE

- ANZENBACHER, A. 2001. *Úvod do etiky*. Praha: Academia.
- FISHER, O., JINEK, J. 2013. Etika sociální práce. In: MATOUŠEK, O. a kol. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál, 154–158.
- HENRIKSEN, J. O., VETLESEN, A. J. 2000. *Blízké a vzdálené: Etické teorie a principy práce s lidmi*. Brno: Albert.
- JANEBOVÁ, R. 2010. Zasáhnout, či nezasáhnout? Posouzení životní situace při riziku z prodlení. In: NAVRÁTIL, P., JANEBOVÁ R. a kol. *Reflexivita v posuzování životní situace klientek a klientů sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus, 119–156.
- JEKLOVÁ, M., REITMAYEROVÁ, E. 2006. *Syndrom vyhoření*. Praha: Vzdělávací institut ochrany dětí.
- JINEK, J., KŘIŠŤAN, A. 2011. Etická teorie a její aplikace – problém pro sociální práci. *Sociální práce / Sociálna práca*, 11(2), 125–131.
- KANT, I. 1976. *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda.
- KAPPL, M. 2010. Téma emocí v posuzování klientovy situace. In: NAVRÁTIL, P., JANEBOVÁ R. a kol. *Reflexivita v posuzování životní situace klientek a klientů sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus, 89–118.
- KORSGAARD, Ch. M. 2006. Kantova formule obecného zákona. *Reflexe*, 31, 77–106.
- LANGHANSOVÁ, H. 2007. *Děti svědci domácího násilí – svěřování do výchovy a úprava styku s násilným rodičem*. Praha: Nadace Open Society Fund.
- MUSIL, L. 2004. „Ráda bych Vám pomohla, ale...“: dilemata práce s klienty v organizacích. Brno: Marek Zeman.
- MUSIL, L., NEČASOVÁ, M. 2008. Zvládání nesourodých očekávání a morální orientace sociálních pracovníků. In: ŠRAJER, J., MUSIL, L. (Eds.). *Etické kontexty sociální práce s rodinou*. České Budějovice, Brno: Albert, 83–106.
- NAVRÁTIL, P. 2010. Reflexivita v posouzení a v sociální práci. In: NAVRÁTIL, P., JANEBOVÁ, R. a kol. *Reflexivita v posuzování životní situace klientek a klientů sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus, 24–46.
- NAVRÁTIL, P. 2013. Antiopresivní přístup. In: MATOUŠEK, O. a kol. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál, 92–96.
- RICKEN, F. 1995. *Obecná etika*. Praha: Oikoymenh.

- SMUTEK, M. 2010. Je možné objektivně posoudit životní situaci v sociální práci? In: NAVRÁTIL, P., JANEBOVÁ, R. a kol. *Reflexivita v posuzování životní situace klientek a klientů sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus, 47–63.
- ŠABATOVÁ, A. 2016. *Zpráva o šetření ve věci výkonu sociálně-právní ochrany nezl. Aleše (nar. xxx), Bedřicha (nar. yyy) a Dany (nar. zzz) ze strany Úřadu městské části Praha 11* [online]. Brno: Veřejný ochránce práv. [15. 3. 2018]. Dostupné z: https://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/ESO/6769-2015-VOP-KI-Z18_01.pdf
- ŠRAJER, J. 2006. Lidská důstojnost a sociální práce. *Sociální práce / Sociálna práca*, 6(2), 109–113.
- URBANOVÁ, M. 2018. *Násilí na dětech a etická dilemata pracovníků orgánu sociálně-právní ochrany dětí pracujících s touto cílovou skupinou*. Diplomová práce. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Teologická fakulta. Vedoucí práce Dr. Ing. Alois Křišťan, Th.D.
- VAN DER LAAN, G. 1998. *Otázky legitimace sociální práce: Pomoc není zboží*. Ostrava: Albert.

Terénní pseudosociální služby pro seniory poskytované bez registrace

Field pseudo-social Services for Seniors Provided without a Registration

Šárka Doříčáková

Mgr. Šárka Doříčáková, Ph.D.,¹ je odbornou asistentkou na Katedře sociální práce Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity. Ve své pedagogické a výzkumné praxi se zabývá sociální prací se seniory a sociálním podnikáním.

Abstrakt

CÍLE: Cílem stati je porozumět mechanismům formování nabídky a poptávky pseudosociálních terénních služeb pro cílovou skupinu seniorů v České republice. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Teoretickými východisky práce jsou sociodemografické změny ve společnosti, stárnutí populace a teorie modernizace. Legislativním východiskem práce je zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách. **METODY:** Sběr dat byl realizován za využití techniky polostrukturovaných rozhovorů. K naplnění stanovených cílů byla použita kvalitativní metoda zakotvené teorie, neboli dobře podložené teorie, kterou byla data analyzována. **VÝSLEDKY:** Z výsledků kvalitativní výzkumné studie vyplynulo, že hlavní důvod využití pseudosociálních terénních služeb pro seniory, které rodinní příslušníci interpretují, je především jejich aktuální dostupnost. Využití neregistrované služby rovněž ovlivnila aktuální kapacitní nedostupnost či úplná absence registrovaných sociálních služeb v případě vyvstálé tíživé sociální situace. Z další části realizovaného výzkumu vyplynulo, že hlavním důvodem neregistrace ze strany poskytovatelů pseudosociálních služeb je vysoká míra byrokratické zátěže spojené s registrací podle zákona. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Zásadním problémem, který v pseudosociálních službách sledujeme, je, že schází pozice sociálního pracovníka jako garanta kvality, čímž absentuje výkon sociální práce.

Klíčová slova

sociální služby, stárnutí populace, trh, pseudosociální služby, neregistrované služby, zákon o sociálních službách

Abstract

OBJECTIVES: The aim of the article is to understand the mechanisms of the formation and supply of pseudo-social field services for a target group of seniors in the Czech Republic. **THEORETICAL BASE:** The theoretical background concerns socio-demographic changes in society, an aging population and modernization theory. The legal base of the dissertation is the Social Services Act No. 108/2006 Coll. **METHODS:** Data were collected using the technique of semi-structured interviews. The qualitative method of grounded theory was used to analyse the collected data. **OUTCOMES:** The results of the qualitative research study showed that the main

¹ Kontakt: Mgr. Šárka Doříčáková, Ph.D., Katedra sociální práce, Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, Československá 16, 702 00 Ostrava; sarka.doricakova@osu.cz

reason for the use of pseudo-social field-based services for seniors, which the family members reported, was in particular their current availability. The use of unregistered services was also influenced by a current lack of capacity and/or a complete absence of registered social services for people in a difficult social situation. Another part of the research showed that the main reason for the non-registration of pseudo-social service providers is the high level of bureaucratic burden associated with legal registration. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** The fundamental issue that we find in the use of pseudo-social services is that the social worker's position as a guarantor of service quality is absent, thus the performance of social work is absent.

Keywords

social services, aging population, market, pseudo-social services, unregistered services, social services act

ÚVOD

Sociální služby v České republice upravuje od roku 2007 zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách (dále jen zákon), který stanoví pravidla jejich poskytování, a to v souladu s dalšími prováděcími předpisy (především s vyhláškou č. 505/2006 Sb., kterou se provádějí některá ustanovení zákona o sociálních službách). Dle platné legislativy je povinností každého poskytovatele se nejdříve registrovat u krajského úřadu a až na základě registrace poskytovat konkrétní sociální službu. Po obdržení platného oprávnění musí po celou dobu poskytování sociálních služeb dodržovat registrační podmínky, jež podléhají kontrole. V současné době se stále více setkáváme s pseudosociálními poskytovateli služeb, kteří svou činnost vykonávají na základě živnostenského listu, ale také bez oprávnění. Nejčastěji se jedná o služby ubytovací, stravovací, ošetrovatelské, ale také terénní, které využívají zejména lidé staršího věku. Klienti těchto služeb nemají s poskytovatelem uzavřenou řádnou smlouvu, jejich poskytování je sjednáno na základě ústní dohody, která negarantuje stabilní cenu či kvalitu poskytovaných služeb. U těchto poskytovatelů péči vykonává osoba bez odborné kvalifikace, ale také bez pozice sociálního pracovníka jako garanta kvality. Uvedená situace je způsobena vysokou poptávkou po sociálních službách pro seniory, která převyšuje nabídku registrovaných sociálních služeb, což otevírá prostor pro „podnikání“. Na volném trhu by teoreticky mohla konkurenční nabídka neregistrovaných služeb vést ke zvyšování jejich kvality, ve skutečnosti však vede k jejímu nereflektování, neboť kvalita není nijak garantovaná, natož „vymahatelná“ zákonem. Senioři potřebují a budou vyžadovat péči, přičemž s rostoucí poptávkou vytvářejí nové pracovní příležitosti a tím současně trh (Špatenková, Smékalová, 2015). Pseudosociální poskytovatelé tak obcházejí zákon o sociálních službách tím, že svým uživatelům negarantují materiální a technické vybavení, kvalifikovaný personál, maximální cenu úhrady za služby, současně nemají uzavřenou pojistnou smlouvu pro případ odpovědnosti za škodu způsobenou při poskytování sociálních služeb. Tento problém je v současné době velmi palčivý také pro Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR (dále MPSV), protože v této souvislosti dochází ke zneužívání příspěvku na péči. Cílem statí je porozumět mechanismům formování nabídky a poptávky pseudosociálních terénních služeb pro cílovou skupinu seniorů v České republice.

V této statí jsou **osoby vyššího věku** označovány termíny *senioři*, *starší lidé*, *osoby staršího věku* a *osoby vyššího věku*. V zahraniční odborné literatuře se nejčastěji setkáváme s termíny *older people* (Kerr a kol., 2005; Victor, Scambler, Bond, 2009; McDonald, 2010; Hall, Scragg, 2012), *the Elderly* (Holosko, Feit, 2004; Kumar, Pathak, 2017;), *elderly population* (D'Souza a kol., 2018), *elderly people* (Mayer, Dickinson, Sandler, 1997), *seniors* (Chao, 2018). Českými ekvivalenty jsou termíny *senioři* (Šýkorová, 2007; Čevela, Kalvach, Čeledová, 2012; Hrozenská, Dvořáčková, 2013; Dudová, 2015; Kubalčíková a kol., 2015), *starší osoby* (Čeledová, Kalvach, Čeleda, 2016; Tomeš, Šámalová a kol., 2017), *starší lidé* (Haškovcová, 2010).

Služby poskytované seniorům bez řádné registrace jsou označovány jako služby pseudosociální. Označení *pseudosociální služby* užíváme ve významu „nepravé“, resp. služby, které nejsou v souladu s platnou legislativou jako registrované sociální služby, a tudíž je nelze za tyto označovat. Vedle výše uvedeného označení dále užíváme jako synonyma pojmy *neregistrované služby*, *nelicencované služby* a *utajené služby*, neboť o nich neexistují žádné oficiální záznamy typu registrace. Zvážíme-li všechna tato vymezení, nejvíce se terénním službám pro seniory, kterými se zabýváme, přibližuje vymezení služby pseudosociální, a to z toho důvodu, že se navenek jeví jako sociální služby a u zájemců o sociální službu způsobují klamný dojem². Pojem neregistrované služby není zcela výstižný, může způsobovat dojem, že se jedná o služby, které registraci nevyžadují. Podobně je tomu tak i u služeb nelicencovaných, kde se lze domnívat, že některé služby mohou být realizovány bez potřebné licence a je dostačující živnostenské oprávnění. Termín utajené služby v sobě nese koncept nepravých služeb, ale jen utajených, které jsou poskytovány skrytě, a to z toho důvodu, aby nedošlo k jejich odhalení. V případě, že v textu popisujeme či zdůrazňujeme souvislost s licencí, registrací či utajením, používáme výše zmíněná synonyma, přednost dáváme výrazu pseudosociální služby, který není redukován, a vystihuje tak popisovaný fenomén nejlépe. Zásadní však je, že pseudosociální poskytovatel nesplňuje povinnost registrace sociální služby a následné povinnosti, které ze zákona vyplývají. Služby poskytují v rozporu se zákonem, jelikož sociální služby může vykonávat osoba blízká, asistent sociální péče nebo poskytovatel sociální služby, který je zapsán v registru poskytovatelů sociálních služeb, přičemž tato podmínka v případě pseudosociálních poskytovatelů není naplněna.

TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Stárnutí populace ovlivňuje demografickou strukturu ve všech zemích, a stává se tak celosvětovou sociální výzvou. V evropských zemích patří mezi základní prvky péče o seniory terénní sociální služby, které umožňují aktuálně řešit situaci klienta podle jeho individuálních potřeb tak, aby mohl co nejdéle setrvat ve svém přirozeném sociálním prostředí. Cílem legislativy § 3 písm. e) zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, je rovněž podporovat život v přirozeném prostředí. Sociální práce je základním prvkem, jehož prostřednictvím je realizována praktická sociální péče o jedince staršího věku (Hrozenková, Dvořáčková, 2013). Sociální práce se zaměřuje na zlepšení nepříznivé sociální situace jedinců ve společnosti, přičemž jedním z nástrojů pomoci jsou sociální služby.

Společensko-ekonomické proměny české společnosti po roce 1989 a s nimi spojené procesy modernizace jako *individualizace*, *ekonomizace* a *marketizace* zasáhly nejen tržní sektor, ale prostoupily i do oblasti služeb, včetně služeb sociálních. V souvislosti s nimi je klient vnímán jako zákazník, poskytovatel jako prodejce, služby jako produkt trhu, čímž dochází k ekonomizaci a marketizaci nejen těchto služeb, ale také vztahů a vazeb. Proces individualizace je spojen s ústupem primárních vztahů sociability a zvyšuje závislost na tržních mechanismech (Keller, 2007). Jedinec je tak zodpovědný za všechny okolnosti, i ty, které vznikají na makrostrukturální úrovni a on je nemůže vlastními silami sám ovlivnit. Marketizace trhu přináší také negativní dopady, a to zejména nedostatečnou kapacitu, či absenci některých druhů nabízených sociálních služeb.

SOUČASNÝ SYSTÉM SOCIÁLNÍ PRÁCE A SOCIÁLNÍCH SLUŽEB PRO SENIORY V ČESKÉ REPUBLICE

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, přináší razantní změny v poskytování sociálních služeb, zavádí terminologii, kdo je poskytovatel, jaké má povinnosti, kdo je uživatel služeb a jaká

² Neregistrovaná zařízení nepodléhají odpovídající státní kontrole, nejsou nucena postupovat podle standardů kvality, jež jsou pro poskytovatele sociálních služeb závazné. Uživatelé a jejich blízcí jsou uváděni v omyl, že je zde poskytována náležitá sociální a zdravotní péče odpovídající standardům (Veřejný ochránce práv, 2012).

má práva. Rovněž definuje, kdo může vykonávat profesi sociálního pracovníka a jaké předpoklady je povinen naplňovat. Společně s trendem stárnutí populace se setkáváme s faktem zvyšující se poptávky po sociálních službách pro cílovou skupinu seniorů, kteří z důvodu zhoršení zdravotního stavu poptávají flexibilní a dostupné služby. V případě, že je žadatel o službu v aktuálním okamžiku, kdy péči potřebuje, neuspokojen registrovanou službou, vyhledává jakoukoliv jinou alternativní službu k zajištění náležité pomoci, což může podporovat rozvoj pseudosociálních služeb. Základní podmínkou registrovaných sociálních služeb je, že **musí poskytovat sociální práci**. Nástrojem sociální práce jsou registrované sociální služby, jejichž stěžejním cílem je individuální poskytování služeb, které reflektují dodržování lidských práv osob, respektují jejich svobodnou vůli, důstojný život a současně kladou důraz na sociální začlenění klientů do společnosti. Individuální poskytování služeb je zaměřeno na poskytování služeb, jež vycházejí z konkrétních potřeb a jsou deklarovány oboustranným smluvním vztahem. Princip sociálního začleňování je naplňován podporou běžného způsobu života v přirozeném prostředí. Poskytovatelé prostřednictvím nastavených podmínek umožňují klientům sociálních služeb žít stejným způsobem jako jejich vrstevníci, již služby nevyužívají, a současně poskytují jen takovou míru podpory, aby nedocházelo k jejich zneschopňování, ale podpoře k samostatnosti (Hrozenská, Dvořáčková, 2013).

Mezi tradiční institucionální pobytové služby pro seniory patří *domovy pro seniory* (§ 49) a *domovy pro osoby se zvláštním režimem* (§ 48). V případě, že pečující potřebuje čas na regeneraci a odpočinek při péči o osobu vyššího věku, může využít *odlehčovací služby* (§ 44) v terénní, ambulantní nebo pobytové formě. O osoby staršího věku, jež využívají odlehčovací služby, je běžně pečováno v jejich přirozeném sociálním prostředí, cílem této sociální služby je umožnit pečující fyzické osobě nezbytný odpočinek. V případě, že osoba vyššího věku nepotřebuje celodenní péči, může využít terénní sociální službu *osobní asistence* (§ 39), která se poskytuje bez časového omezení v přirozeném sociálním prostředí jedince. Služba obsahuje činnosti, které osoba v daný okamžik potřebuje. Další alternativou je terénní nebo ambulantní *pečovatelská služba* (§ 40), která se na rozdíl od osobní asistence poskytuje ve vymezeném čase v domácnostech osob a v zařízeních sociálních služeb. Služba poskytuje základní činnosti spojené s osobní hygienou, zajištěním stravy a pomoci při zvládání běžných úkonů péče o vlastní osobu (zákon č. 108/2006. Sb., o sociálních službách).

PSEUDOSOCIÁLNÍ SLUŽBY PRO SENIORY A SOCIÁLNÍ PRÁCE

V České republice se v posledním desetiletí setkáváme s trendem tzv. neregistrovaných sociálních služeb pro cílovou skupinu seniorů, tzn. služeb, které jsou poskytovány bez řádného oprávnění (viz např. Klímová Chaloupková, 2013; Holmerová a kol., 2014; Janebová, 2015; Veřejný ochránce práv, 2015; Vávrová, Dořičáková, 2016). První případy zabývající se službami bez registrace byly zveřejněny v roce 2012. Jednalo se o ubytovací zařízení, kde senioři a osoby se zdravotním postižením žili v nedůstojných podmínkách. Následně se začaly vyskytovat také neregistrované domovy pro seniory. V březnu 2015 úřady evidovaly 72 neregistrovaných poskytovatelů domovů pro seniory a domovů se zvláštním režimem (MPSV, 2014b). Služby jim byly poskytovány zejména prostřednictvím asistentů sociální péče, nebo na základě živnostenského oprávnění, což zákon neumožňuje, ale také bez jakéhokoliv oprávnění (MPSV, 2014a; MPSV, 2014b; MPSV, 2015). Tím současně docházelo ke zneužívání příspěvku na péči, protože byl využíván na jiné účely, než zákon stanoví (§ 21 zákona č. 108/2006. Sb., o sociálních službách). Problematikou neregistrovaných služeb se zabývají mnohé instituce a orgány státní správy. O dalším skrytém nebezpečí v neregistrovaných ambulantních a terénních službách se zatím nehovoří, protože toho o nich mnoho nevíme a nemůžeme tento fenomén doložit konkrétními veřejně dostupnými příklady. V současné době můžeme jen konstatovat, že se vyskytují, a tento jev doložit výzkumným šetřením a na základě zjištěného popsat mechanismus jejich formování a zjistit důvody, které vedou rodiny seniorů k jejich využití, ale také důvody, které vedou poskytovatele k jejich neregistraci.

Nyní budou představeny principy formování terénních pseudosociálních služeb bez řádného oprávnění. Neregistrované terénní služby jsou poskytovány u klienta v jeho domácnosti obvykle jednou osobou bez možné zastupitelnosti, a to na základě živnostenského oprávnění, nebo jako asistenti sociální péče, ale mnohdy také bez oprávnění. Za provedené úkony přebírají sjednanou finanční odměnu, mnohdy hrazenou z příspěvku na péči (Vávrová, Dořičáková, 2016). Z výše uvedeného vyplývá, že sociální práce v neregistrovaných službách zcela absentuje a úkony, které pseudosociální poskytovatel vykonává, jsou v rozporu se zákonem č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, jelikož úkony, které jsou vymezeny zákonem, nelze poskytovat bez platné registrace.

KVALITATIVNÍ VÝZKUMNÉ ŠETŘENÍ PSEUDOSOCIÁLNÍCH TERÉNNÍCH SLUŽEB PRO SENIORY V ČESKÉ REPUBLICE

Konceptuální rámec, o který se tento výzkum opírá, je založen na teoretickém východisku modernizace společnosti a jejích důsledků pro sociální práci. Výzkumné šetření je zaměřeno na pseudosociální terénní služby pro seniory, které jsou poskytovány bez registrace. Prostřednictvím individuálních rozhovorů se budeme snažit rozkrýt, jak poskytovatelé pseudosociálních terénních služeb pro seniory interpretují jejich neregistraci. Dále se pokusíme zjistit, jak rodinní příslušníci uživatelů využívajících pseudosociální terénní služby pro seniory interpretují jejich využití. Pro získání hloubkové deskripce a vzhledu do zkoumaného fenoménu, kterým je poskytování pseudosociálních služeb, jsme zvolili kvalitativní výzkumnou strategii.

Hlavním **cílem výzkumu**, jehož data zde budou prezentována, je odpovědět na hlavní výzkumnou otázku: *Jaký je mechanismus formování nabídky a poptávky pseudosociálních terénních služeb pro cílovou skupinu seniorů v České republice?*

Současně se budeme snažit odpovědět na dvě dílčí výzkumné otázky:

DVO 1: *Jak rodinní příslušníci uživatelů využívajících pseudosociální terénní služby pro seniory interpretují jejich využití?*

DVO 2: *Jak poskytovatelé terénních pseudosociálních služeb pro seniory interpretují jejich neregistraci?*

Kvalitativní výzkum jsme rozdělili do dvou parciálních částí. V první jsme se zaměřili na zjišťování názorů rodinných příslušníků, resp. osoby blízké uživatelů pseudosociálních terénních služeb pro seniory. Ve druhé na reflexi poskytovatelů pseudosociálních terénních služeb pro seniory. Výběr výzkumného vzorku byl záměrný za využití techniky snowball sampling (Morse et al., 2009), a to z toho důvodu, že výběr nabalováním je velmi vhodný k výběrům ve specifických souborech, které jsou výzkumníkům neznámé a neexistují jiné opory výběru. Na začátku jsme oslovili několik osob ze zkoumaného souboru a požádali jsme je o určení dalších možných jedinců (Reichel, 2009). Postupně jsme oslovili pseudosociální poskytovatele a rodinné příslušníky seniorů, již služby bez registrace využili. Rodinní příslušníci a osoby blízké byli jako objekt výzkumu zvoleni z toho důvodu, že klienti využívající pseudosociální služby jsou nejčastěji příjemci příspěvku na péči ve IV. stupni, kdy jejich zdravotní stav ve většině případů neumožňuje účast ve výzkumu, tzn. poskytnutí rozhovoru s relevantními informacemi. Jednalo se o osoby v terminálním stadiu, či o osoby s pokročilou demencí, proto jejich participace nebyla z důvodů snížených kognitivních schopností a vnímání možná. Míra seniorova porozumění vlastní situaci byla při zahájení vždy zjišťována.

Z výše uvedených důvodů byly rozhovory realizovány s rodinnými příslušníky, nebo osobou blízkou, která se na péči o seniora nějakým způsobem podílela, a mohla nám tak poskytnout relevantní informace. Kritériem výběru informantů do výzkumu byla skutečnost, že o absenci registrace poskytované služby pro seniory věděli. Celkem jsme tak získali výpovědi od 25 osob.

Tabulka 1: Sociodemografické charakteristiky informantů: rodinných příslušníků

Označ. infor.	Vztah informanta ke klientovi pseudosoc. služby	Pohlaví klienta pseudosoc. služby	Věk klienta pseudosoc. služby	Druh využívané služby	Typ smlouvy s poskyt. pseudosoc. služby	Délka využívané služby v měs.
R1	dcera	muž	90	terénní	žádná	36
R2	syn	žena	90	terénní	žádná	24
R3	manželka	muž	82	terénní	žádná	12
R4	manželka	muž	83	terénní	žádná	24
R5	snacha	muž	84	terénní	žádná	12
R6	zeť	muž	87	terénní	smlouva	48
R7	syn	žena	88	ambulantní	osoba blízká	36
R8	syn	žena	85	terénní	žádná	24
R9	dcera	muž	75	terénní	smlouva	12
R10	syn	žena	82	terénní	žádná	18
R11	syn	muž	84	terénní	žádná	3
R12	osoba blízká	žena	82	terénní	žádná	15
R13	syn	žena	90	terénní	žádná	6
R14	syn	žena	87	ambulantní	žádná	30
R15	syn	žena	94	ambulantní	žádná	48
R16	dcera	žena	85	terénní	žádná	2
R17	syn	žena	83	terénní	žádná	3
R18	dcera	žena	91	terénní	žádná	28
R19	syn	muž	87	terénní	žádná	14
R20	dcera	žena	94	terénní	žádná	18
R21	vnučka	žena	81	terénní	žádná	5
R22	dcera	žena	89	ambulantní	žádná	38
R23	dcera	žena	87	terénní	žádná	13
R24	dcera	žena	82	terénní	žádná	7
R25	syn	žena	84	terénní	žádná	8

Zdroj dat: vlastní průzkum, 2017

Kritériem pro výběr informantů z řad poskytovatelů byla (1) skutečnost, že déle než 1 rok poskytují služby bez registrace cílové skupině seniorů, přičemž (2) o zákonné povinnosti registrace sociální služby vědí. Celkem jsme tak získali výpovědi od deseti osob.

Tabulka 2: Sociodemografické charakteristiky informantů: pseudosociálních poskytovatelů

Označení infor.	Vzdělání poskyt. pseudosoc. služby	Pohlaví poskyt. pseudosoc. služby	Věk poskyt. pseudosoc. služby	Druh poskyt. služby	Typ oprávnění	Poskytování pseudosoc. služby v letech
P1	SŠ maturita	žena	64	terénní	žádné	1,5
P2	VŠ	žena	43	terénní	ŽL	5
P3	SŠ maturita	žena	37	terénní	ŽL	5
P4	SŠ výuč. list	žena	62	terénní	žádné	3
P5	SŠ maturita	muž	31	terénní	ŽL	2
P6	SŠ maturita	žena	40	terénní	žádné	3
P7	SŠ maturita	žena	53	terénní	žádné	20
P8	SŠ výuč. list	žena	38	terénní	ŽL	2
P9	SŠ výuč. list	muž	65	terénní	žádné	1
P10	SŠ výuč. list	muž	40	terénní	ŽL	2

Zdroj dat: vlastní výzkum, 2017

V souvislosti s výzkumnou otázkou jsme zvolili *kvalitativní výzkumnou strategii*, protože induktivně abduktivní způsob poznání umožňuje prozkoumat největší množství dimenzí problému, a to od konkrétních případů k obecnému (Padgett, 2017). K hlavním složkám kvalitativního výzkumu patří údaje, analytické a interpretační postupy, jejichž prostřednictvím docházíme k závěrům nebo teoriím (Strauss, Corbinová, 1999).

Sběr dat byl realizován za využití *techniky polostrukturovaných rozhovorů* (1) s rodinnými příslušníky a osobami blízkými klientům využívajícím pseudosociální služby pro seniory a (2) s poskytovateli pseudosociálních služeb. Vedené rozhovory byly nahrávány a pořízené audiozáznamy byly doslovně transkribovány a analyzovány (Morse a kol., 2009). Před realizací polostrukturovaných rozhovorů byl *vytvořen rámec, specifická struktura* nemanipulujících otázek na dané téma pro dvě skupiny informantů.

K naplnění stanovených cílů byla použita kvalitativní metoda zakotvené teorie, neboli dobře podložené teorie (*grounded theory method*, dále GTM), kterou byla data analyzována (Padgett, 2017). Zvolena byla z důvodů, že umožňuje vytvořit teorii z dat propracovanými postupy a zkoumaný problém nebyl doposud popsán. Cílem zakotvené teorie je vytvoření teorie, která vysvětluje problematiku zkoumané oblasti. GTM usiluje o vytváření teorie v zakotvených datech a tím se vymezuje od ostatních teorií, které jsou vytvářeny intuitivně (Strauss, Corbinová, 1999). Pořízené přepisy byly opakovaně pročítány a analyzovány za využití postupů otevřeného kódování a poznámek obsahujících vznikající výklady a conceptualizace (Howard, Berg, 2016). Transkribovaná data jsme následně analyzovali prostřednictvím technik otevřeného, axiálního a selektivního kódování. V rámci otevřeného kódování jsme texty opakovaně důsledně pročítali a rozebírali na menší významové jednotky, kterým jsme přiřazovali pojmy-kódy. Pojmy jsou v zakotvené teorii základními jednotkami analýzy.³ V průběhu analýzy jsme získané kódy revidovali, postupně tak vznikal rejstřík kódů, které jsme seřazovali podle významových celků. Následně jsme kódy ve významových celcích kategorizovali, tím nám vznikaly kategorie a subkategorie. V průběhu otevřeného kódování jsme tak získali 76 kódů u projektu rodinní příslušníci, které jsme seskupili podle obsahové příbuznosti do 12 kategorií. U projektu poskytovatelé jsme výsledných 62 nalezených kódů seskupili rovněž podle obsahové příbuznosti do 11 kategorií.

³ Pojmy jsou: pojmová označení přidělená jednotlivým událostem, případům a jiným výskytům jevů (Strauss, Corbinová, 1999:42).

Analýza a interpretace získaných dat od rodinných příslušníků

Abstrahované kódy, získané prostřednictvím otevřeného kódování, jsme následně sloučili v kategorie a subkategorie, a to včetně jejich vlastností a dimenzionálního rozsahu. Po otevřeném kódování jsme pokračovali axiálním kódováním, kde jsme hledali vztahy mezi jednotlivými kategoriemi. Axiální kódování je složitý induktivně-deduktivní⁴ proces. Jednotlivé kategorie jsme následně propojovali, a to v širších souvislostech jednotlivých sociálních jevů, které byly uplatňovány v jednotlivých procesech. Porovnávali jsme podobné i vzdálené jevy. Následně jsme propojili kategorie do souboru vztahů podle paradigmatického modelu, který je znázorněn v tabulce 3.

Tabulka 3: Paradigmatický model zaměřený na vynucenou volbu využití aktuálně dostupné služby

PŘÍČINNÉ PODMÍNKY	JEV	KONTEXT	INTERVENUJÍCÍ PODMÍNKY	STRATEGIE JEDNÁNÍ A INTERAKCE	NÁSLEDKY
Podmínky rodiny Podmínky registrované služby: • Vnější • Vnitřní	VYNUCENÁ VOLBA	Rodina nemůže Nedostupnost registrovaných sociálních služeb • Legislativní překážky • Kapacitní překážky	Aktuální potřeba Podmínky neregistrované služby Zdravotní stav klienta Komplexní služby	Využití aktuálně dostupné služby	Není kontrola Spokojenost

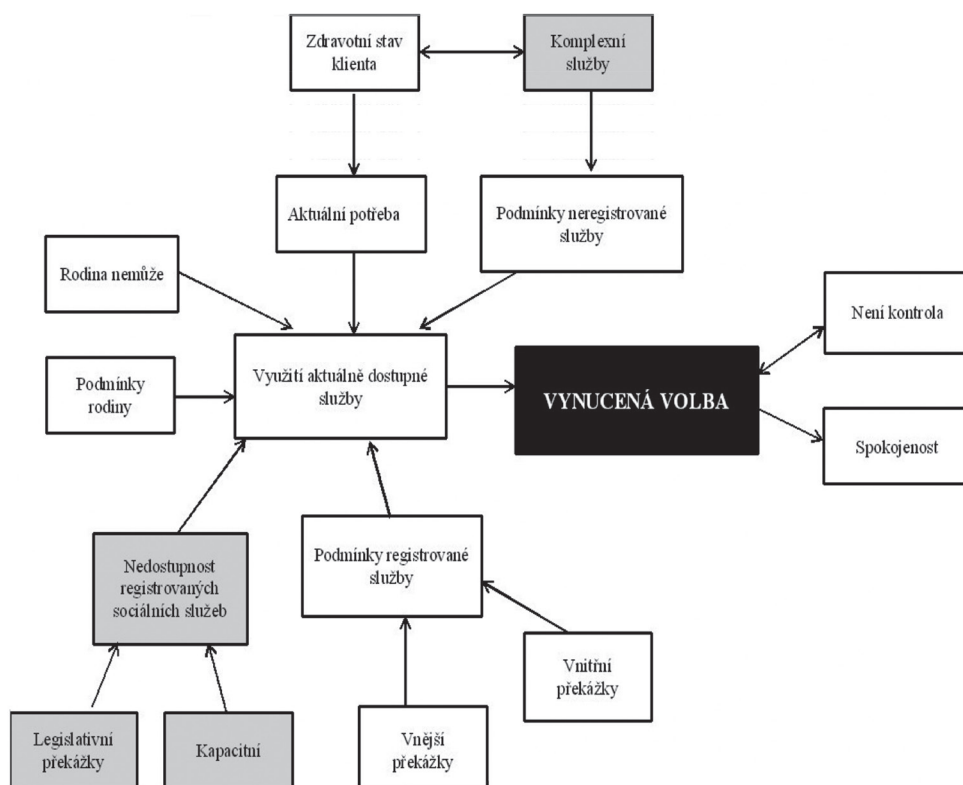
Zdroj: Zpracováno autorkou, 2018

Prostřednictvím axiálního kódování jsme vytvořili základ pro selektivní kódování a získané kategorie jsme následně integrovali do zakotvené teorie. Strauss, Corbinová (1999:86) definují selektivní kódování jako: *proces, kdy se vybere jedna centrální kategorie, která je pak systematicky uváděna do vztahu k ostatním kategoriím. Tyto vztahy se dále ověřují a kategorie, u nichž je to třeba, se následně zdokonalují a rozvíjejí.* Pro vznikající teorii byly základními prvky kategorie a jejich dimenze. Podle paradigmatického modelu jsme dávali do vztahu kategorie k centrální kategorii a poté jsme kategorie vztahovali na dimenzionální úrovni a vztahy podle údajů ověřovali.

⁴ Prostřednictvím indukce a dedukce se popisují vztahy mezi daty. V induktivním přístupu používáme data k odvození teorie, v deduktivním z teorií odvodíme deduktivně tvrzení, které porovnáváme s daty (Hendl, 2005).

Schéma 1: Relační model procesu vynucené volby rodinných příslušníků uživatelů o využití aktuálně dostupné služby

Zdroj: zpracováno autorkou, 2019

(Pozn.: Šedé kategorie / subkategorie byly identifikovány u informantů z řad rodinných příslušníků i poskytovatelů)

Následně jsme si vyložili kostru příběhu zkoumaného fenoménu, ve kterém jsme popsali pozorované mechanismy, jež se podílejí na vynucené volbě aktuálně dostupné terénní služby pro seniory. Vynucená volba služby bez registrace je dána podmínkami, ve kterých se senior a jeho rodina nachází. Rodinní příslušníci uvádějí, že se mnohdy na péči částečně podílí, jsou však i případy, kdy se o seniora nemá kdo starat, případně ho nechtějí umístit do domova pro seniory. Pokud rodina nemůže náročnou péči zajistit vlastními silami, dostává se do těžké situace a hledá možnost pomoci prostřednictvím terénních sociálních služeb.

Jestliže je registrovaná služba nedostupná, hledají jakoukoliv jinou alternativní službu, která by jim s péčí pomohla. V tomto případě mají pro rodinu velký význam reference, které o poskytovateli získávají z různých zdrojů, nejčastěji jsou to známí a sousedé. Lze se však setkat také se skutečností, že informace o pseudosociálních poskytovatelích obdrží přímo v ordinaci lékaře, nebo od sociálního pracovníka v nemocničním zařízení při propuštění z hospitalizace. Zda má poskytovatel a jeho pracovníci odborné vzdělání pro poskytování sociálních služeb, není pro rodinu rozhodující, primární je zajištění péče. Nedostupnost registrované služby z pohledu rodinných příslušníků ovlivňují legislativní překážky, které souvisí s ukončením poskytování sociální služby registrovaným poskytovatelem na daném území, ale také byrokratické překážky a dlouhá časová prodleva se zajištěním příspěvku na péči. Kapacitní nedostupnost registrovaných

služeb je zase příčinou pro odmítnutí seniora zejména z důvodu nízké kapacity personálu. V tomto případě se dostávají do bezvýhodné situace, jelikož by na terénní službu museli čekat, což je v daný okamžik nereálné. Mnohdy zmiňovali také velkou vzdálenost místa pobytu od sídla poskytovatele a neochotu organizace z ekonomických důvodů do odlehlých míst zajíždět. Někdy uváděli i zástupné problémy, které rodinní příslušníci vnímali jako neochotu a výmluvy.

Využití aktuálně dostupné služby ovlivnily také podmínky registrované sociální služby, kterou někteří klienti využívali. Rodinní příslušníci vyjádřili nespokojenost s nepropojeností sociální a zdravotní péče. Jednou z hlavních překážek bylo přizpůsobení se chodu organizace, která měla mnoho klientů a služby vykonávala jen v omezeném čase. Nebyli schopni péči ve večerních hodinách, o víkendech nebo svátcích. Registrovanou službu tak hodnotili jako nekvalitní, uspěchanou, stěžovali si na nepředávání základních informací týkajících se klienta, což jim péči značně komplikovalo. Pokud měli přístup k informacím, tak ty byly jen strohé, zejména se jednalo o přehledovou tabulku úkonů, u kterých byly zaznačeny křížky. Z takové dokumentace nedokázali posoudit, co senior jedl, kolik vypil tekutin, zda nemá problém s vyprazdňováním, jakým způsobem mu byla poskytnuta hygiena, jak proběhl jeho den, zda nemá nějaké obtíže. Rovněž podotýkali, že i když mají registrované služby vícezdrojové financování, nedokážou zabezpečit zastupitelnost personálu, jestliže některý z pracovníků onemocní. V těchto případech vyhledávali službu, která by vyhovovala jejich potřebám.

Rodinní příslušníci využili aktuální dostupnou službu, protože neměli jinou možnost, nezbývalo jim žádné jiné řešení a na pomoc druhé osoby byli jejich blízcí odkázáni. Seniori, kteří péči potřebovali, se potýkali se zhoršením zdravotního stavu, a to z důvodu demence nebo zhoubného onemocnění, byli upoutáni na lůžko, a proto potřebovali komplexní služby. Vynucená volba využití aktuálně dostupné služby vychází zejména z aktuální potřeby a nutnosti zajištění pravidelné a spolehlivé služby. Výběr pseudosociální služby nemá zásadní roli, důležité je, jaké služby poskytovatel bez registrace nabízí a že je dostupný. Nehodnotí, zda je služba legální nebo nelegální, potřebují zabezpečit péči o rodinného příslušníka.

Právě dostupnost se ukázala jako jeden z důvodů využití pseudosociálních služeb. Z pohledu rodinných příslušníků uživatelů pseudosociálních služeb jsou velmi důležité také komplexní služby poskytované neregistrovanými poskytovateli. Především zdůrazňovali služby spojené s dohledem, zjišťováním potřeb klienta, stravou, pomocí s hygienou, úpravou lůžka, úklidem, ale také se zdravotními úkony, či podáváním léků, které v rámci sociálních služeb vykonávat nelze. Pseudosociální služby nabízejí jednotné podmínky, flexibilní služby v přirozeném prostředí nebo v soukromí poskytovatele. Poskytují shodné úkony jako registrované sociální služby, péče je často vykonávána jen jedním pracovníkem, což oceňuje jak rodina, tak klient staršího věku. Současně garantují dostupnou cenu, kterou jsou schopni regulovat dle finančních možností klienta a jeho rodiny na základě evidence vykonaných hodin. Záznamy hodin jsou prováděny jednoduchými způsoby, pracovník je eviduje na papír, nebo v kalendáři přímo u klienta. Rodině pak na konci měsíce předkládá v součtu hodiny k proplacení, které je realizováno hotově přímo k rukám poskytovatele. Účtování poskytnutých úkonů probíhá bez dokladů na základě dohody. Vynucená volba primárně vychází z dostupnosti nabízených služeb, je založena na důvěře a osobnosti pečovatele. Péče je poskytována v přirozeném prostředí seniora nebo jeho rodiny, vychází z aktuálních potřeb klienta. Rodina má s klientem neomezený kontakt, poskytovatel jí sděluje informace, péči hodnotí rodina jako bezstarostnou. Má dostupné informace související s péčí o seniora, záznamy jsou prováděny přímo u klienta a zůstávají tak k dispozici rodině, v situaci, že nastane jakákoliv změna, pracovník pseudosociální služby rodinu neprodleně telefonicky informuje a okolnosti konzultuje. V případě, že je rodina na pomoci služby závislá a registrované služby absentují, nezbývá jí žádné jiné řešení než využít pseudosociální službu bez registrace. Rizikem využití takové služby však je, že nepodléhá žádné kontrole, je poskytována v utajení, na základě ústní dohody mezi poskytovatelem a klientem, resp. jeho rodinným příslušníkem. V pseudosociálních službách **zcela schází pozice sociálního pracovníka jako garanta kvality, čímž absentuje výkon sociální práce**. Právě absence sociálního

pracovníka je to, co problematizuje jejich poskytování služeb v souladu se zákonem, neomezuje však jejich postavení na trhu či poskytování úkonů. Využitím dostupných pseudosociálních služeb dochází k uspokojení péče o starší osobu. Služba je rodinou hodnocena jako kvalitní, klidná, poskytovaná s lidským a seriózním přístupem zkušenými poskytovateli. Rodinní příslušníci se domnívají, že takové terénní služby pro seniory, jež jsou vykonávány v přirozeném prostředí, mají budoucnost. Dobrovolný evropský rámec pro kvalitu sociálních služeb (2010) vymezuje principy kvality pro sociální služby: místní dostupnost, veřejná a informační přístupnost, cenová dostupnost, zaměřenost na osobu, komplexnost, kontinuálnost a orientace na výsledky. Z výše uvedeného lze konstatovat, že i přes absenci sociálního pracovníka právě pseudosociální poskytovatelé naplňují charakteristiky kvality, které jsou v dokumentu definovány (Výbor pro sociální ochranu, 2010). Rodinní příslušníci reflektují, že poskytovatelé bez registrace jim nabízejí dostupnost, flexibilitu, komplexnost a individuální přístup. Podobně své služby popisují i pseudosociální poskytovatelé. Z výsledku realizovaného výzkumu vyplývá, že kvalita poskytovaných úkonů registrovanou sociální službou je rodinnými příslušníky interpretována jako horší než kvalita služeb poskytovaná pseudosociálními poskytovateli, což je pro sociální práci jako disciplínu garantující kvalitu v sociální práci negativním zjištěním a dopadem.

Analýza a interpretace získaných dat od poskytovatelů

Stejným způsobem jako v předchozím výzkumu jsme analyzovali získaná data od pseudosociálních poskytovatelů terénních služeb pro seniory. Prostřednictvím otevřeného kódování jsme získali kódy a následně sloučili kategorie a subkategorie včetně jejich vlastností a dimenzionálního rozsahu. Axiálním kódováním jsme navázali na otevřené kódování a opět jsme hledali vztahy mezi jednotlivými kategoriemi, které jsme následně propojovali do souboru vztahů podle paradigmatického modelu, který je znázorněn v tabulce 4.

Tabulka 4: Paradigmatický model zaměřený na poskytování služeb bez registrace

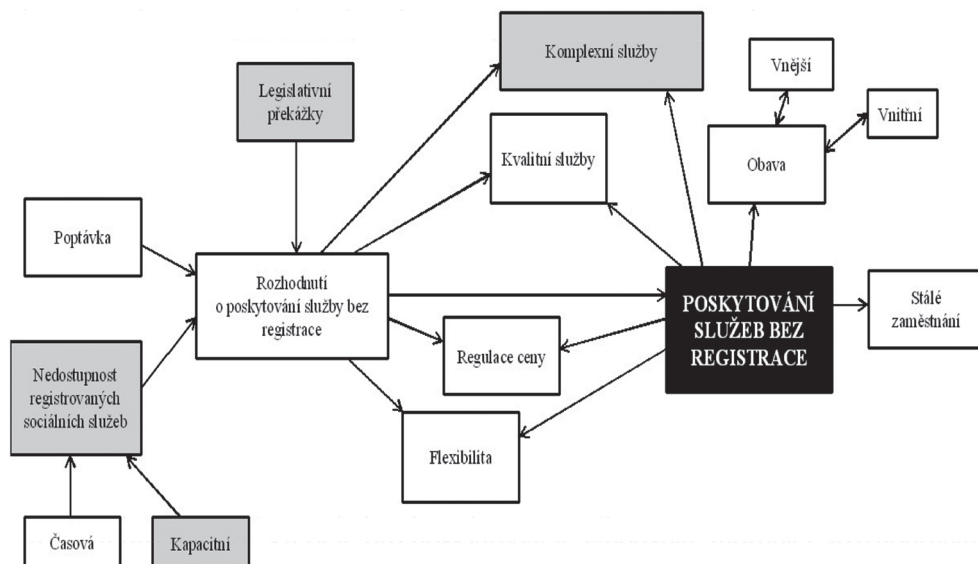
PŘÍČINNÉ PODMÍNKY	JEV	KONTEXT	INTERVENUJÍCÍ PODMÍNKY	STRATEGIE JEDNÁNÍ A INTERAKCE	NÁSLEDKY
Poptávka Nedostupnost registrovaných služeb • Časová • Kapacitní	POSKYTOVÁNÍ SLUŽEB BEZ REGISTRACE	Legislativní překážky	Kvalita služeb Komplexní služby Flexibilita Regulace ceny	Rozhodnutí o poskytování služeb bez registrace	Obava • Vnitřní • Vnější Stálé zaměstnání

Zdroj: zpracováno autorkou, 2018

Základem pro selektivní kódování a získání kategorií, které jsme následně integrovali do zakotvené teorie, bylo kódování axiální. Základními kameny pro vznikající teorii byly kategorie a jejich dimenze, které jsme v souladu s paradigmatickým modelem dávali do vztahu k centrální kategorii, a poté jsme kategorie vztahovali na dimenzionální úrovni a vztahy podle údajů ověřovali.

Dále jsme si vytvořili kostru příběhu zkoumaného jevu, ve kterém jsme popsali pozorované mechanismy, jež se podílejí na procesu poskytování terénních služeb pro seniory bez registrace. Relační model procesu poskytování služeb bez registrace znázorňuje schéma 2.

Schéma 2: Relační model procesu poskytování služeb bez registrace

Zdroj: zpracováno autorkou, 2019

Poskytování služeb bez registrace je ovlivněno především vysokou poptávkou po terénních službách pro seniory, která je pro poskytovatele v podstatě motivací. Rozhodování o poskytování služeb pro starší osoby je determinováno zejména aktuální potřebou vycházející ze zhoršení zdravotního stavu seniora a bezmoci zájemců najít dostupnou registrovanou službu. Při vyhledávání terénní sociální služby pro seniory (registrované) narážejí na fakt, že současné služby jsou nedostupné. Registrované služby buď zcela schází, nebo mají plnou kapacitu, či nedostatek zaměstnanců, z čehož vyplývá, že by na službu museli čekat. Z pohledu pseudosociálních poskytovatelů někteří klienti, již využívají registrované služby, nejsou uspokojeni časově, jelikož jsou služby provozovány v omezeném čase, což způsobuje, že se dostávají do situace, kdy nemají zabezpečené potřeby u svých blízkých zejména ve večerních hodinách, o víkendech či svátcích.

Hlavním faktorem rozhodnutí o poskytování služeb bez registrace jsou legislativní překážky a byrokracie, která je s registrací sociálních služeb spojena. Poskytovatelé se nemají zájem registrovat, jelikož jsou pro ně podmínky registrace nevýhodné, v některých případech se jedná také o neznalost platné legislativy. Rozhodnutí o poskytování služby bez registrace umožňuje poskytovatelům nabízet služby dostupné i ve vzdálených lokalitách, ale také komplexní péči osobám se specifickými problémy, jako je demence, či osobám v terminálním stadiu života, které jsou propuštěny z nemocnice na dožití a potřebují péči aktuálně, nebo nechtějí využít pobytové sociální služby domov pro seniory. Díky zkušenostem poskytovatelů mohou zůstat i nadále ve svém přirozeném prostředí, což je pro klienty výhodné a na služby poskytují pozitivní reference. Pseudosociální poskytovatelé nabízejí komplexní služby, kombinují sociální i zdravotní péči, vykonávají různé úkony včetně psychosociální podpory, což lidem vyššího věku přináší určitou kvalitu života. Poskytují shodné úkony jako registrovaní poskytovatelé pečovatelské služby⁵ či osobní

⁵ Podle § 40 zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, obsahuje pečovatelská služba tyto základní činnosti: a) pomoc při zvládnutí běžných úkonů péče o vlastní osobu, b) pomoc při osobní hygieně nebo poskytnutí podmínek pro osobní hygienu, c) poskytnutí stravy nebo pomoc při zajištění stravy, d) pomoc při zajištění chodu domácnosti, e) zprostředkování kontaktu se společenským prostředím.

asistence⁶. Proto je nutné zdůraznit, že úkony, které jsou uvedeny v zákoně jako základní činnosti pečovatelské služby nebo osobní asistence, nelze vykonávat jinak než s platnou registrací konkrétní sociální služby. Pseudosociální poskytovatelé služeb současně vykonávají úkony zdravotní, nejčastěji se jedná o převazy dekubitů, bérkových vředů, péči o kolostomii, aplikaci inzulínu a podávání léků. Jedním z důvodů, proč se na poskytovatele rodina obrací, je právě komplexnost úkonů, které jim registrovaní poskytovatelé nemohou vykonat. Rizikem poskytování zdravotních úkonů bez odborné kvalifikace je však možné poškození zdraví, které může vést až k fatálním důsledkům. Poskytovatelé vykonávají zdravotní péči bez odborné kvalifikace a technického vybavení, využívají materiál, který má klient k dispozici ve své domácnosti. Jedná se zejména o převazový materiál, masti, léky, injekční stříkačky, či glukometr ke zjištění hladiny glykemie.

Pseudosociální poskytovatelé uvádějí, že jejich služby jsou flexibilní a stabilní, poskytují je v nepřetržitém režimu podle potřeb klienta a jeho rodiny, mnohdy jsou také schopni regulovat cenu dle ekonomických možností klienta, či jeho rodiny. Z pohledu poskytovatelů jsou realizované služby kvalitní, vycházející z individuálního přístupu a předávání kompletních informací, v případě jakékoliv změny kontaktují rodinu nebo osobu blízkou. Poskytovatelé uvádějí, že jejich práce je velmi náročná, proto je nezbytné, aby byla zastoupena kvalitními a zodpovědnými pracovníky, kteří mají zájem se vzdělávat. Vzdělávání je však realizováno v rámci kurzů, které se nezaměřují na výkon sociální práce. Pouze jeden poskytovatel měl ukončené vysokoškolské vzdělání oboru sociální práce a znal, co obnáší pozice sociálního pracovníka. Přímou práci s klientem vykonávají pracovníci bez odborného vzdělání, nejsou vyučeni v oboru, který by splňoval požadavky na pracovníka v sociálních službách. **Výkon sociální práce u všech poskytovatelů zcela absentoval.** Poskytování služeb bez registrace se odvíjí od filosofie poskytovatele, služby jsou poskytovány na základě etických pravidel, podloženy ústní dohodou s rodinným příslušníkem či seniorem využívajícím službu. Poskytovatelé deklarují obavu z odhalení, jsou si vědomi, že služby vykonávají v rozporu s platnou legislativou a nenaplnují odbornou způsobilost pro výkon úkonů sociální i zdravotní péče. Jsou si vědomi toho, že poskytované úkony řádně neevidují, nemají s klienty uzavřenou písemnou smlouvu a v případě onemocnění nemají zastupitelnost. Jejich chování je proto spojeno se značnou sebekontrolou, jsou si vědomi toho, že jim schází jakákoliv právní opora. I přes tyto překážky jsou ochotni terénní služby pro seniory vykonávat, jejich pozice má pozitivní status, práce jim přináší stále zaměstnání, soběstačnost, ale také osobní svobodu a adekvátní finanční ohodnocení.

SHRNUTÍ VÝSLEDKŮ VÝZKUMU

Z výsledků kvalitativní výzkumné studie vyplynulo, že všichni rodinní příslušníci seniorů, již využili terénní pseudosociální služby, znali skutečnost, že se jedná o služby **bez registrace**. *Služby bez registrace ... se nám zcela přizpůsobily (R6). Tak můžu jenom hovořit o neregistrovaných službách, protože registrované služby sem nevyužíval, neměly kapacitu, tak sem vyhledal neregistrovanou službu (R8).* Současně poskytovatelé pseudosociálních terénních služeb pro seniory si byli vědomi **absence registrace** ... *pokračovala jsem dál jako neregistrovaná (P1). Zatím jsem ani tuble variantu nějakým způsobem nevyhledávala, zaregistrovat se (P2). ... výhodou neregistrované služby je podle mě... (P6). Nikdo mne nereguluje (P8). Výhoda mé, neregistrované služby je především ve spolehlivosti (P9). Pseudosociální poskytovatelé vykonávají shodné úkony jako poskytovatelé registrovaných sociálních služeb. Hygiena, příprava jídla, to, co nabízí na stránkách poskytovatelé registrovaní (P3). Takže to je celková hygiena, vlastně tady ty, taková osobní asistence*

⁶ Osobní asistence dle § 39 obsahuje tyto základní činnosti: a) pomoc při zvládnání běžných úkonů péče o vlastní osobu, b) pomoc při osobní hygieně, c) pomoc při zajištění stravy, d) pomoc při zajištění chodu domácnosti, e) výchovné, vzdělávací a aktivizační činnosti, f) zprostředkování kontaktu se společenským prostředím, g) pomoc při uplatňování práv, oprávněných zájmů a při obstarávání osobních záležitostí.

nebo pečovatelská služba (P7). ... jako konkrétně to bylo vlastně – dělaly stejné úkony (R1). Asistence, ona ho nakrmila prvně, okoupala, namasírovala tělo nějakým krémem celé a byla tam s ním, povídala si s ním a tak, že tam byla u něho dvě hodiny... Asistenci takhle, mi to vypadlo, nemohla sem najít slovo (R5). Můžeme konstatovat, že interpretace rodinných příslušníků o využití služby bez registrace a poskytování shodných úkonů koresponduje se skutečností reflektovanou neregistrovanými poskytovateli.

Hlavní důvod využití pseudosociálních terénních služeb pro seniory, které rodinní příslušníci interpretují, je především jejich **aktuální dostupnost** ... ta nám vyšla vstřícně vlastně okamžitě (R1). Potřebovali jsme hned, pomohla nám v těch nejtěžších chvílích (R5). No zrovna ten okamžik, kdy jsme potřebovali nutně péči... (R8). Hned k nám přijela a přidělila nám paní, co se o mamku denně stará (R17). Poskytovatelé pseudosociálních služeb reagovali na aktuální požadavek, jelikož byli v daný okamžik dostupní. To byl ten aktuální požadavek, který nebyl uspokojený... v ten daný okamžik oni potřebovali nějakou péči a neměli se na koho jiného obrátit (P3). ... prostě věděli, že se nějak pohybuju a že jsem pohyblivá, tak si mě vyžádali, tak sem s tím soubhlasila, prostě k těm seniorům sem chodila (P4). Využití neregistrované služby rovněž ovlivnila **aktuální kapacitní nedostupnost** či úplná **absence registrovaných sociálních služeb v případě vyvstálé tíživé sociální situace**. ... obrátili jsme se na ni, protože nám skončila služba, kterou jsme využívali, a stávající služby nám nebyly, nemohly vyhovět našim podmínkám, zajistit službu v daném rozsahu (R6). ... neměly volnou kapacitu a dali nás do pořádku a my jsme nemohli čekat (R9). ... protože registrované služby sem nevyužíval, neměly kapacitu (R8). Nemáme kapacitu... Charita i Diakonie neměly volnou kapacitu (R16). Skutečnost, že rodinní příslušníci nejdříve vyhledávali dostupnou sociální službu, reflektují také poskytovatelé pseudosociálních služeb, kteří následně péči u seniorů vykonávali. Protože tato organizace ukončila svoji činnost z důvodu toho, že nebyli zaměstnanci (P1). Nejdříve registrované, ale pak zjistí, že tam jsou nějakým způsobem ty služby kapacitně využité, nestihá se, tak prostě oslovuju až potom ty neregistrované (P2). ... začali se na mě obracet mí klienti, že tady nejsou u nás takové služby (P6). Mnohdy se však jednalo o **nedostatečnou časovou kapacitu** registrovaných sociálních služeb spojenou s nastavenou omezenou dobou jejich poskytování, a to zejména v odpoledních hodinách, o víkendech a svátcích. No zrovna ten okamžik, kdy jsme potřebovali nutně péči a registrované služby, které tady působí, to nebyly schopné zabezpečit z různých důvodů. Nemáme kapacitu, nepracujeme v sobotu, nepracujeme v neděli... (R8). Tuto reflektovanou skutečnost nám současně potvrdili poskytovatelé terénních služeb pro seniory. Nejdříve oslovují registrované, ale pak zjistí, že tam jsou nějakým způsobem ty služby kapacitně využité, nestihá se, tak prostě oslovuju až potom ty neregistrované (P2). ... naše služby využívají právě občané senioři a trošku člověk tak do toho vidí, jo do nějakého systému do nějakých rodinných zázemí a vidím, že ta služba chyběla a zeptal se mě třeba někdo, jestli by jsme neposkytl i tuhle službu a v tom čase... (P3). ... chodili tam ráno, protože ta babička (to byli manželé), babička byla ležák, tak ráno přišla nějaká služba nebo nějaká paní, která ji dala do pořádku kromě těch dvou dnů a večer a to bylo všechno, co dělali (P4). Rodinní příslušníci a osoby blízké se rovněž setkali s **místní nedostupností služby**, která **v odlehlých oblastech službu neposkytuje**. Bydlíme v lokalitě, která je mimo zástavbu, a to bylo pro obě služby neekonomické (R9). ... jsou to víceméně senioři, protože jsme na vesnici, tak jsou to senioři na odlehlých místech, kteří nemají třeba vlastní motorové vozidlo, aby se dopravili a služby charity nestihly pokrýt tady ty nároky. Jo, že prvotně se klienti obracejí na charitu, o které vědí (P3). Zájemci o službu, kteří byli odmítnuti z důvodů nedostatečné kapacity, se dostávali do situace, kdy by na službu museli čekat. Zkoušeli jsme registraci už hodně dopředu a to vlastně, to bylo tak dva, tři měsíce jsme čekali... Protože jinak je tam vlastně pořádek (R1). ... protože Charita má pořádník a nemohla nás vzít (R16). ... tak nám řekli, že je pořádník a máme šanci za čtyři měsíce (R25). Ne, nebyl odmítnut úplně, dostával se na pořádník... (P1). Dalším uváděným důvodem byla **nedostatečná personální kapacita**. ... hledají často výmluvy na přetíženost a nedostatek pracovníků (R9). Charita mě odmítla, že nemá personál... (R13). Prostě zaměstnavatelka nemohla pokrýt veškeré, veškeré potřeby, které v okolí byly, protože nebyli zaměstnanci (P1). V neposlední řadě hraje významnou roli i personální otázka. Registrované služby se potýkají s nedostatkem kvalitní pracovní síly (P9).

Důvodem vedoucím k využití ambulantní neregistrované služby byla ve dvou případech aktuální nedostupnost (naplněná kapacita) registrované pobytové sociální služby v daném regionu.

Obtížná situace, kterou rodina řeší, je nejčastěji spojena se **zhoršením zdravotního stavu seniora nebo pečující osoby, kterou senior není schopen řešit za pomoci rodiny, ani využití sítě stávajících sociálních vazeb**. ... *stávající služby nám nebyly, nemohly vyhovět našim podmínkám, nemohly zajistit službu v daném rozsahu. ... charita měla hodně klientů, takže nemohli zajistit plnou péči, kterou jsme my potřebovali (R6)*. Mysleli jsme, že to s manželkou zvládne, ale mamce se zhoršila chůze, nemohla už dojít ani na záchod a potřebovala pomoc s hygienou (R25). Obtížnost a náročnost péče související se zhoršením zdravotního stavu potvrzují rovněž poskytovatelé. ... *už potřebovala ty služby dennodenně, ráno, v poledne, večer (P4)*. ... *doma ležící... ty útrapy na konci, kdy opravdu měla karcinom žaludku a střev, metastáze, bolesti (P7)*. U terénních pseudosociálních služeb pro seniory současně informanti zdůvodňovali jejich využití, nedostatečnou ochotou registrovaných poskytovatelů v případě uživatelů se **specifickými potřebami**. Mnohdy se jednalo o klienty upoutané na lůžku či s demencí. ... *zůstal úplně ležet, že, úplně ležák (R1)*. ... *protože má demenci (R11)*. ... *že klient umí hrubě nadávat, že se někdy prostě nedá na domluvu, že si, že utíká, takže k němu musí být individuální přístup a měli obavy o tom, že prostě zaměstnanci, kteří budou tady tuto práci u něho dělat, takže to dlouho nevydrží (P1)*. ... *seniři s vážným zdravotním onemocněním, jako jsou karcinomy (P3)*. *Jedná se o seniory a lidi, kteří prostě jsou špatně pohybliví, že jsou třeba na vozíčku nebo jsou po nějakých operacích, kdy nemůžou chodit, tak o takové lidi se starám (P5)*. *A já mluvím o ležácích, jako pozor, jo? Jo, a většinou jsou to teda lidé v tom terminálním stádiu... (P7)*. Současně uváděli, že se museli přizpůsobit podmínkám registrované služby a setkávali se s neflexibilitou registrovaného poskytovatele. Dalším z důvodů byla také **nepropojenost sociální a zdravotní péče** u registrovaného poskytovatele. ... *je ten problém, že tam, pokud jsme chtěli podat léky, tak musí podat zdravotní sestra, pokud chceme, aby tchána přebalili, dali mu stravu, tak musí být zase jiný člověk, jo a na všechno musí být, prostě musí mít na všechno papír (R11)*. *Protože přece jenom ten člověk je starší a už ta zdravotní péče je tam taky nutná, i když většinou je ošetřena přes nějakou jinou organizaci... (P2)*. *Tím chci naznačit, že ti, co tvoří podmínky pro sociální služby, jsou mnohdy úplně mimo realitu (P9)*.

Poskytovatelé neregistrovaných terénních služeb pro seniory interpretují svou neregistraci díky překážkám, mezi které patří především vysoká míra **byrokratické zátěže spojená s registrací** a rovněž určitá míra svobody, kterou neregistrace svému poskytovateli přináší. ... *že by ty peripetie s tou registrací byly znova (P3)*. *Víte, je to strašná byrokracie (P6)*. *Takže, byrokracie – to rozhodně na prvním místě, že nemusíme lítat a vypisovat opravdu mraky, šílené mraky žádostí, povolení (P7)*. *Sociální služby registrované jsou svazovány množstvím nesmyslných povinností, které odvádějí pracovníky od kvalitního poskytování služby (P9)*. Byrokratickou zátěž spojenou s registrací sociální služby uvedli rovněž rodinní příslušníci. *To jsou ty, ty nevýhody při tom poskytování ta byrokracie... (R8)*. Z vedených rozhovorů dále vyplynulo, že někteří z poskytovatelů pseudosociálních služeb se neregistrují, neboť **jim schází potřebné informace či znalost legislativy**. Své úkony tak vykonávají na základě živnostenského oprávnění, což je v rozporu se zákonem, jiní o registraci nemají zájem, neboť v této nespátřují žádnou výhodu. *Zatím jsem ani tuble variantu nějakým způsobem nevyhledávala, zaregistrovat se, protože živnostenský list mi poskytuje to, co mám (P2)*. ... *pokud sem na živnostenském listu, který má ve své nabídce víc, jako více služeb víc možností... (P3)*. Svou činnost vnímají jako potřebnou a přínosnou, i když ji **vykonávají „utajeně“**, tzn. mimo hlavní proud registrovaných sociálních služeb. ... *že se bojím, že mě někdo jako napráská (P7)*. ... *tak ta obava tam je (P10)*.

Klienti a jejich rodinní příslušníci se na ně obracejí zejména v akutních situacích, kdy potřebují zajistit péči a jsou **odmítnuti registrovanými poskytovateli, kteří nemají dostatečnou personální kapacitu nebo poskytují sociální služby jen v omezeném čase, či na ohraničeném území**. ... *mě odmítla, že nemá personál (R13)*. ... *protože tak daleko nejezdí, tak jsme hledali kohokoliv, kdo by nám pomohl (R18)*. *Pečovatelkou službu jsem nesehnal, protože měla plno (R19)*. *Časová dostupnost víceméně*

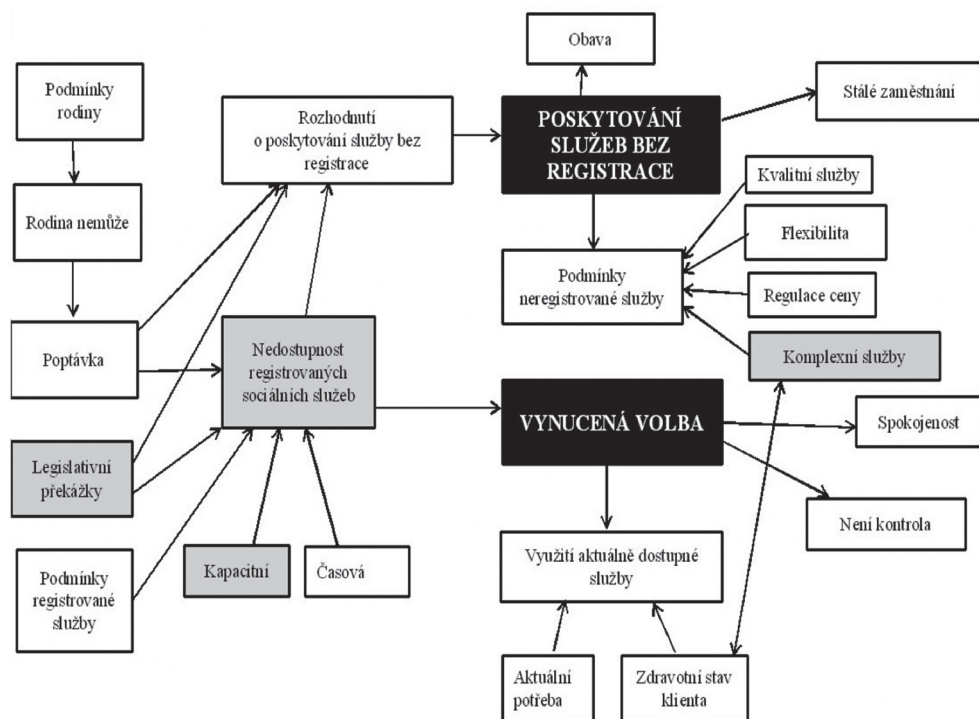

z těch registrovaných organizací nebyla, nemohly (P3). Dalším uváděným důvodem je **flexibilita**, která umožňuje vyšší rozsah nabízené služby vycházející z **poptávky odvislé od zdravotního stavu klienta**, což přináší výhody především pro klienta a jejich rodinným příslušníkům. ... *podle toho zdravotního stavu chodí třikrát týdně, čtyřikrát týdně...*; *Chodí, to je pro nás důležité, protože chodí soboty, neděle a i svátky* (R8). *Nepřetržitě. Závisí na klientovi vlastně na domluvě...* (P2). *Jsme, jsme flexibilní a vycházíme z potřeb klientů...* (P3). Z pohledu rodinných příslušníků není registrace vždy nutná, pro zajištění péče je důležitá dostupnost terénní služby, a to časová i místní. Často se domnívají, že jsou schopni lépe než registrované sociální služby naplnit jejich požadavky a zajistit tak kvalitnější službu založenou na individuálním přístupu, flexibilně s **komplexní nabídkou služeb zohledňující aktuální zdravotní stav klienta i vzdálenost**. ... *je tam ta zdravotní péče v tomhle ještě navíc a závisí, co ten klient požaduje* (P2). ... *je ležák a už ta služba musí být ráno, v poledne, večer včetně jídla* (P4). Dle jejich sdělení vycházejí z individuálních potřeb klienta a jeho rodiny, kdy např. dokážou **regulovat cenu** za poskytnuté úkony podle sociální a ekonomické situace klienta. *Zohledňovat musíte...*; *Většinou se ty ceny musí stejně udělat podle toho...* (P2). ... *podle nákladů a okolních situací* (P5). Důležitou součástí kvality je pak podle poskytovatelů pseudosociálních služeb poskytnutí psychosociální podpory klientovi a jeho rodině, která je vystavěna na **zkušenostech poskytovatele a kvalitě jeho pracovníků**. ... *má praktické zkušenosti a máme k ní důvěru* (R11). *Tak tady toto je taková jako fakt citlivá skupina, se kterou je potřeba jednat maximálně vstřícně a čím více času a čím volnější to bude, tak tím lépe můžu tu službu, dle svého soudu, vykonat* (P3). *Kvalita je odvozena od kvality pracovníků* (P9). **Poskytovatelé bez registrace nabízejí své služby na základě poptávky vycházející z terénu**, bez které by jejich „podnikání“ zaniklo. *Byla velká poptávka po službě* (P3). *Víte, začali se na mě obracet, že tady nejsou u nás takové služby, ... tak jsem tu jejich nabídku, nebo poptávku víceméně přijala a začala jsem se tomu věnovat* (P6). *Požadavky na moji službu několikrát násobně převyšují to, co mohu stihnout* (P9). ... *jsme hledali kohokoliv, kdo by nám pomohl...* (R18). Na jejich služby jsou rovněž **pozitivní reference**. ... *tak nějak ta paní přišla a doporučila nám ju* (R4). ... *byla doporučena od, od lidí, ke kterým chodila, že byla jakože spolehlivá, pečlivá a tak* (R5). ... *kterou nám naše známá jako doporučila* (R7). ... *protože chtěli pro toho svého příbuzného to nejlepší a doslechli se, že to nejlepší najdou u mě a zatím teda „klepu“, byli spokojeni* (P1). ... *byli spokojení, tak nevím* (P4). Výkon služeb bez registrace umožňuje i samotným poskytovatelům jistou **míru svobody, ale hlavně garanci stálého zaměstnání s adekvátním finančním příjmem**. *Ta volnost, volnost. Můžu se věnovat člověku, protože jsem zažila i zaměstnání v registrované službě, tak v té neregistrované se cítím úplně, úplně jako ryba ve vodě, je to příjemnější, můžu se tomu člověku věnovat naplno. Vnímám to prostě... teď mi hlavou běží všechny ty úsměvy těch lidí. Sedím u postele nemocného člověka, držím ho za ruku a on je šťastný a poděkuje mi za to, že tam vedle něho sem* (P3). ... *potřebují mít hlavně nějaké zaměstnání* (P2).

Závěrem můžeme na základě získaných výpovědí aktérů participujících v systému zodpovědět hlavní výzkumnou otázku, jaký je mechanismus formování nabídky a poptávky poskytování pseudosociálních terénních služeb pro cílovou skupinu seniorů v České republice. Mechanismus formování nabídky a poptávky pseudosociálních terénních služeb v České republice zachycuje schéma 3.

Schéma 3: Mechanismus formování nabídky a poptávky pseudosociálních terénních služeb pro cílovou skupinu seniorů v České republice

Zdroj: zpracováno autorkou, 2019

Z výše znázorněného schématu je zřejmé, že mechanismus formování nabídky a poptávky pseudosociálních terénních služeb pro cílovou skupinu seniorů v České republice vychází z vysoké poptávky po sociálních službách, která souvisí s podmínkami rodiny, jež preferuje péči v přirozeném prostředí. V případě, že se rodina nemůže nebo není schopna o seniora starat, snaží se vyhledat vhodnou terénní sociální službu. V tomto okamžiku narazí na kapacitní či časovou nedostupnost registrovaných sociálních služeb, která souvisí s legislativními překážkami a podmínkami registrovaných služeb. Tímto se dostává do těžké situace a hledá jakoukoliv alternativní službu, která by jí s péčí o seniora pomohla. Vysoká poptávka po terénních službách pro seniory poskytovatele motivuje a posiluje jejich rozhodnutí o poskytování služeb bez registrace. Poskytované služby jsou vykonávány fyzickou osobou docházející ke klientovi domů, kdy za provedené úkony obdrží smlouvený finanční obnos. Služby jsou poskytovány jednou osobou na základě živnostenského oprávnění (mnohdy i bez něj) nebo na základě statusu asistenta sociální péče. Pseudosociální služby vytvářejí podmínky, které zajišťují kvalitní a flexibilní služby, současně dokážou regulovat cenu podle sociální a ekonomické stránky klienta či jeho rodiny. Poskytují komplexní služby, které zahrnují sociální péči i zdravotní úkony, což právě rodinní příslušníci požadují a z důvodu zhoršení zdravotního stavu klienta potřebují. Jejich aktuální potřeba je tak naléhavá, že nemají jinou možnost než vynucenou volbu a využívají aktuálně dostupnou pseudosociální službu. Jsou si vědomi, že služby, které využívají, nemají registraci ani žádnou kontrolu, přesto jsou s péčí spokojeni. Poskytovatelé si rovněž jsou vědomi, že služby vykonávají v rozporu s platnou legislativou a nenaplňují odbornou způsobilost pro výkon úkonů sociální i zdravotní péče, proto mají značnou obavu z odhalení. I přes značné riziko jsou ochotni terénní

služby pro seniory vykonávat, jelikož jim garantuje stálé zaměstnání s adekvátním ohodnocením a jistou mírou osobní svobody.

Z výsledků kvalitativní výzkumné studie vyplynulo, že **hlavní důvod využívání pseudosociálních terénních služeb pro seniory je především jejich aktuální dostupnost v případě vyvstálé tíživé sociální situace**. Využití neregistrované služby rovněž ovlivnila aktuální kapacitní nedostupnost či úplná absence registrovaných sociálních služeb. Jelikož se setkali s nedostupností registrované sociální služby, resp. absencí, jejich volba služby byla vynucená. Kapacitní deficit byl mnohdy kombinován s nedostatečnou flexibilitou registrovaných sociálních služeb a preferencí péče v přirozeném sociálním prostředí. Nedostačující flexibilita a časová dostupnost řádně registrovaných sociálních služeb byla spojována zejména s neposkytováním služeb v době pracovního volna a ve večerních hodinách. Dalším z důvodů byla také nepropojenost sociální a zdravotní péče u registrovaného poskytovatele. V České republice jsou sociální služby koordinovány Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR a klienti si je hradí sami, prostřednictvím příspěvku na péči. Zdravotní úkony jsou v režii Ministerstva zdravotnictví ČR, kdy poskytnuté úkony hradí zdravotní pojišťovny přímo poskytovateli zdravotních služeb. Tzn., jestliže klient potřebuje sociální (např. zajištění hygieny) i zdravotní (např. podání léků) péči, musí si zažádat o obě služby. Sociální služby si může zprostředkovat sám, zdravotní úkony mu musí indikovat lékař, či zdravotnické zařízení. Tento systém, který není propojený, je náročný pro klienta, ale také finančně nákladný pro státní rozpočet. Z výsledků výzkumu je zřejmé, že **stávající sociální služby nedokážou pokrýt aktuální sociálně zdravotní potřeby seniorů i z důvodu složitosti stávající legislativní úpravy a jí kladených podmínek**. Z provedeného šetření rovněž vyplynulo, že všichni klienti (až na jednoho) využívající neregistrované služby byli starší 80 let. Právě tato skupina starších osob je často z důvodů snížené soběstačnosti a zhoršeného zdravotního stavu nejzranitelnější. V souvislosti s demografickým vývojem lze očekávat, že spoluobčanů ve věku 80+ bude nejen v České republice, ale i jinde ve světě stále přibývat, a to i díky vyspělému zdravotnímu systému a obecně lepším životním podmínkám. Proto je nutné se již nyní začít zabývat tím, jakým způsobem bude stát garantovat zajištění nezbytné sociální a zdravotní péče uvedené cílové skupině. Je zřejmé, že řádně registrované sociální služby nestačí pokrývat aktuální poptávku a pružně reagovat na mimořádné životní situace.

Z výsledků realizovaného výzkumu rovněž vyplynulo, že **hlavním důvodem neregistrace ze strany poskytovatelů pseudosociálních služeb je vysoká míra byrokratické zátěže spojené s registrací podle zákona**. V jejich výpovědích se dále objevily požadavky na osobní svobodu, flexibilitu a stálé zaměstnání s adekvátním finančním příjmem, což registrace podle jejich mínění nepodporuje. **Jedním z vážných zjištění vyplývajících z realizovaného výzkumu byla skutečnost, že někteří poskytovatelé neregistrovaných služeb neznají platnou legislativu nebo nemají dostatek informací o povinné registraci**. Díky této absenci se pak dopouštějí jednání, které je v rozporu se zákonem. Závěrem lze konstatovat, že pseudosociální poskytovatelé vnímají svou činnost jako potřebnou a přínosnou, i když ji vykonávají „utajeně“, tzn. mimo hlavní proud registrovaných sociálních služeb. Pseudosociální poskytovatelé vznikají na základě existence neuspokojené potřeby (motivace vzniku), současně se však v průběhu poskytování terénních služeb bez registrace této neuspokojené potřeby přizpůsobují a jejich motivací je setrvání na trhu, kde je po těchto službách vysoká poptávka.

Na základě výsledků výzkumu lze identifikovat určitá rizika vztahující se k využití pseudosociálních služeb. Za základní z nich lze považovat, že (1) poskytovatelé nemají uzavřené pojištění pro případ odpovědnosti za škodu způsobenou při poskytování sociálních služeb; (2) poskytovatelé nemají k poskytování sociální péče a zdravotních úkonů odbornou kvalifikaci, což může vést k poškození zdraví klienta nebo až k fatálním důsledkům; (3) klient je vystaven finančnímu riziku odebrání příspěvku na péči. Příjemce příspěvku na péči je povinen využít příspěvek na zajištění potřebné pomoci v souladu se zákonem. V případě, že příspěvkem uhradí péči neregistrovanému poskytovateli, vystavuje se riziku, že mu bude výplata příspěvku zastavena.

Domníváme se, že rizika, jež se vztahují k využití služby bez registrace, by měla být vždy řešena v celé komplexnosti a ke kontextům, v nichž vznikají. Nelze odebrat příspěvek nebo přehlížet poškození na zdraví, aniž by byla řešena příčina. V této souvislosti se konkrétně jedná o systémový problém zajištění dostupnosti terénních sociálních služeb pro seniory oprávněnými poskytovateli a není možné, aby senior, či jeho rodina nesla zodpovědnost za vzniklá rizika vyplývající ze strukturálních problémů.

ZÁVĚR A IMPLIKACE VÝSLEDKŮ PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI

Budoucnost terénních sociálních služeb pro seniory spatřujeme v podpoře péče v přirozeném prostředí, která musí být pro zájemce dostupná aktuálně v případě obtížné situace, a to časově i místně, je nežádoucí, aby na ně musel čekat v pořadníku, nebo byl z důvodu absence terénní služby umístěn v pobytovém institucionálním zařízení. **Zásadní princip sledujeme v principu neinstitucionalizace seniorů, jehož cílem je předcházet sociálnímu vyloučení a setrvat v přirozeném prostředí.** Využití pobytové sociální služby vnímáme jako poslední řešení. Neinstitucionalizaci seniorů lze zajistit prostřednictvím aktuálních komunitních plánů a tím následného zabezpečení časové, lokální i personální dostupnosti terénních sociálních služeb pro seniory. Plánování sociálních služeb by mělo vycházet z aktuální poptávky po jednotlivých formách a druzích v daném regionu a flexibilně se jí přizpůsobovat, **což lze naplnit prostřednictvím akčních plánů, které doplňují střednědobé plány rozvoje sociálních služeb.** Právě zde vidíme prostor pro sociální práci, respektive pro sociální pracovníky, kteří se orientují v konkrétní lokalitě a o potřebnosti sociálních služeb mají aktuální informace. Sociální pracovníci se tak mohou stát iniciátory změn, které směřují k dostupnosti kvalitních sociálních služeb, a to v souladu s § 2 zákona o sociálních službách: *Sociální služby musí být poskytovány v zájmu osob a v náležité kvalitě takovými způsoby, aby bylo vždy důsledně zajištěno dodržování lidských práv a základních svobod osob.* Role sociálního pracovníka je nezbytná rovněž při poskytování základního sociálního poradenství a podle § 37 odst. 2 zákona se zaměřuje na aktuální řešení nepříznivé sociální situace včetně prevence jejího vzniku. Sociální pracovníci tak v rámci základního poradenství mohou aktivně vykonávat preventivní činnost a osvětu zejména seniorům a jejich rodinným příslušníkům, kteří se neočekávaně dostanou do nepříznivé sociální situace a potřebují neodkladnou pomoc, intervenci sociální práce.

Vzestupná kvalita života spojená se vzrůstající úrovní zdravotně sociální péče ve všech vyspělých zemích světa je jednou z podmínek zvyšující se naděje na dožití a s ní souvisejícím stárnutím populace. V blízké budoucnosti je tak nutno počítat se skutečností, že bude stoupat poptávka po zdravotně sociálních službách pro cílovou skupinu seniorů⁷ a každý vyspělý sociální stát bude muset alokovat finanční prostředky na jejich zajištění. V návaznosti na výše uvedené bude nutné **regulovat stávající nedostatečně pružnou síť kvalitních sociálních služeb** a případně upravit legislativní podmínky tak, aby byrokratické překážky neodrazovaly poskytovatele služeb od jejich registrace garantující jejich kvalitu. V České republice v současné době běžný občan jen stěží rozpozná registrovanou službu od té neregistrované, a pokud si vybere službu nelicencovanou, protože nemá jinou možnost, tak není před případnou pseudosociální službou nijak státem chráněný.

Současně se domníváme, že je nutná systémová změna a rostoucí potřeby klientů lze stabilizovat otevřením tržního prostředí v oblastech péče, která nevyžaduje sociální práci (úklid, hygiena, nákupy, strava). Touto regulací by se registrované sociální služby mohly věnovat kvalitní sociální práci a úkony, jež nevyžadují garanci sociálního pracovníka, by mohly vykonávat komerční služby. Současný systém nastavení registrace sociálních služeb nezaručuje prostřednictvím registrace sociálních služeb dostupnost pro všechny zájemce.

⁷ Předpokládá se, že v roce 2050 budou lidé starší 60 let tvořit 34 % evropské populace (United Nations, 2015).

Díky uvedeným výsledkům této práce půjde snadněji rozpoznat registrovaného a pseudosociálního poskytovatele služeb, včetně jejich výhod a nevýhod. Potenciální poskytovatelé se budou lépe orientovat v obou variantách poskytování služeb a sami si mohou vyvodit závěry, co je pro ně přínosné, výhodné a co ne. Uživatel služeb si vybere službu, která pro něho bude více splňovat požadované parametry kvality. Důležitým předpokladem je, aby si zájemce o sociální službu prověřil, zda je konkrétní služba registrovaná u krajského úřadu, což může učinit prostřednictvím Registru poskytovatelů sociálních služeb, nebo s pomocí sociálních pracovníků každé sociální služby, či vykonávající sociální práci ve městech či obcích. Dalším řešením je mobilní informační poradenství, a to zejména v odlehklých lokalitách, kde nejsou obce s rozšířenou působností ani poskytovatelé sociálních služeb. Realizací mobilního poradenství by sociální pracovníci mohli vykonávat sociální intervence vždy v určeném čase na vymezeném místě. Díky relevantním informacím by zájemci a uživatelé služeb získali přesné informace o kvalitních dostupných terénních sociálních službách pro seniory a nemuseli by využívat pseudosociální služby, které se zejména v méně přístupných regionech nacházejí a činnost vykonávají.

POUŽITÉ ZDROJE

- ČELEDOVÁ, L., KALVACH, Z., ČEVELA, R. 2016. *Úvod do gerontologie*. Praha: Karolinum.
- ČEVELA, R., KALVACH, Z., ČELEDOVÁ, L. 2012. *Sociální gerontologie: úvod do problematiky*. Praha: Grada.
- D'SOUZA, A. F. et al. 2018. Attitude of The Middle Aged Adults Towards Elderly Population at Selected Setting, Mangaluru. *Asian Journal of Nursing Education and Research*, 8(1), 163–166.
- DUDOVÁ, R. 2015. *Postarat se ve stáří: rodina a zajištění péče o seniory*. Praha: SLON.
- HALL, B., SCRAGG, T. 2012. *Social Work with Older People: Approaches to Person-Centred Practice*. Maidenhead: McGraw-Hill.
- HAŠKOVCOVÁ, H. 2010. *Fenomén stáří*. Praha: Havlíček Brain Team.
- HENDL, J. 2005. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- HOLMEROVÁ, I. a kol. 2016. *Dlouhodobá péče: geriatrické aspekty a kvalita péče*. Praha: Grada Publishing.
- HOLOSKO, M., FEIT, M. D. 2004. *Social Work Practice with The Elderly*. Toronto: Canadian Scholars' Inc.
- HOWARD, L., BERG, B. L. 2016. *Qualitative Research Methods for The Social Science*. London: Pearson.
- HROZENSKÁ, M., DVOŘÁČKOVÁ, D. 2013. *Sociální péče o seniory*. Praha: Grada.
- CHAO, P.-Ch. 2018. Using Self-Determination of Senior College Students with Disabilities to Predict Their Quality of Life One Year after Graduation. *European Journal of Educational Research*, 7(1), 1–8.
- JANEBOVÁ, R. 2015. Pátrání po „kritické sociální práci“ v České republice. Aktuální otázky sociální politiky: teorie a praxe. *Sociální práce / Sociální práce*, 9(1), 21–34.
- KELLER, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: SLON.
- KERR, B., GOLDON, J., MacDONALD, Ch. et al. 2005. *Effective Social Work with Older People*. Scottish Executive.
- KLÍMOVÁ CHALOUPKOVÁ, J. 2013. *Neformální péče v rodině: sociodemografické charakteristiky pečujících osob*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- KUBALČÍKOVÁ, K. a kol. 2015. *Sociální práce se seniory v kontextu kritické gerontologie*. Brno: Masarykova univerzita.
- KUMAR, R., PATHAK, R. K. 2017. Socio-Economic Problems of The Elderly Residing in Old Age Homes. *Indian Journal of Gerontology*, 31(4), 497–506.

- MAYER, P. P., DICKINSON, E. J., SANDLER, M. 1997. *Quality Care for Elderly People*. New York: Chapman & Hall Medical.
- McDONALD, A. 2010. *Social Work with Older People*. Cambridge: Polity Press.
- MORSE, J. M., STERN, P. N., CORBIN, J. et al. 2009. *Developing Grounded Theory: The Second Generation*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- MPSV. 2015. *MPSV řeší problém neregistrovaných sociálních služeb* [online]. Praha: MPSV. [24. 5. 2018]. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/files/clanky/20505/TZ_100315a.pdf
- MPSV. 2014a. *Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období 2013 až 2017* [online]. Praha: MPSV. [25. 3. 2018]. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/20851/NAP_311214.pdf
- MPSV. 2014b. *MPSV varuje před podvodnými poskytovateli sociálních služeb a vydává desatero pro seniory* [online]. Praha: MPSV. [24. 5. 2017]. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/files/clanky/18960/TZ_290814a.pdf
- PADGETT, D. K. 2017. *Qualitative Methods in Social Sork Research*. Los Angeles: Sage.
- REICHEL, J. 2009. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: Grada.
- STRAUSS, A., CORBINOVÁ, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Albert: Boskovice.
- SÝKOROVÁ, D. 2007. *Autonomie ve stáří: kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Slon.
- ŠPATENKOVÁ, N., SMÉKALOVÁ, L. 2015. *Edukace seniorů: geragogika a gerontodidaktika*. Praha: Grada.
- TOMEŠ, I., ŠÁMALOVÁ, K. a kol. 2017. *Sociální souvislosti aktivního stáří*. Praha: Karolinum.
- UNITED NATIONS. 2015. *Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Table* [online]. Working Paper No. ESA/P/WP.241 New York: United Nations. [7. 3. 2018]. Dostupné z: https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/files/key_findings_wpp_2015.pdf
- VÁVROVÁ, S., DOŘIČÁKOVÁ, Š. 2016. Pseudosociální služby pro seniory v České republice: Výpomoc, nebo byznys? *Sociální práce / Sociálna práca*, 16(6), 109–125.
- VICTOR, Ch., SCAMBLER, S., BOND, J. 2009. *The Social World of Older People*. Maidenhead: Open University Press.
- VEŘEJNÝ OCHRÁNCE PRÁV. 2015. *Ubytovací zařízení poskytující péči bez oprávnění: Zpráva ze systematických návštěv veřejného ochránce práv* [online]. Praha: VOP. [8. 3. 2017]. Dostupné z: https://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/ochrana_osob/ZARIZENI/Socialni_sluzby/SZ-Neregistrovana_web.pdf
- VEŘEJNÝ OCHRÁNCE PRÁV. 2012. *Péče o seniory jako podnikatelský záměr bez záruky kvality* [online]. Praha: VOP. [2. 3. 2019]. Dostupné z: <https://www.ochrance.cz/aktualne/tiskove-zpravy-2012/pece-o-seniory-jako-podnikatelsky-zamer-bez-zaruky-kvality/>
- VÝBOR PRO SOCIÁLNÍ OCHRANU. 2010. *Dobrovolný evropský rámec pro kvalitu sociálních služeb* [online]. Brusel: VPSO. [8. 11. 2019]. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/documents/20142/225517/QF_document_100707_CZ_korekce.pdf/e4c64efb-59f5-0220-c5a0-024dcc812346
- Vyhláška č. 505/2006 Sb., kterou se provádějí některá ustanovení zákona o sociálních službách. Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách.*

Plánování péče v závěru života v pobytových sociálních službách pro seniory

Advance Care Planning in Residential Social Care Facilities for the Elderly

Karolína Pechová, Martin Loučka

Mgr. et Mgr. Karolína Pechová¹ je sociální pracovníce a doktorandka programu Sociální práce na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Je koordinátorkou projektu Proces integrace paliativní péče do domova pro seniory v Domově Sue Ryder, z. ú. Je stipendistkou Nadačního fondu Avast – zaměřuje se na podporu spolupráce pobytových sociálních služeb pro seniory a mobilní specializované paliativní péče.

PhDr. Martin Loučka, Ph.D.,² je ředitel Centra paliativní péče, psycholog, odborný asistent na oddělení lékařské psychologie 3. lékařské fakulty Univerzity Karlovy. Paliativní péči studoval v doktorském programu na Lancaster University v Anglii, jako stipendista Fulbrightovy komise působil na Icahn School of Medicine v New Yorku. Je vědeckým sekretářem České společnosti paliativní medicíny České lékařské společnosti Jana Evangelisty Purkyně a na období 2019–2022 byl zvolen členem výboru Evropské asociace paliativní péče.

Abstrakt

CÍLEM tohoto příspěvku je představit plánování péče v závěru života jako svébytný proces i soubor technik pro zajištění adekvátní paliativní péče klientům pobytových služeb pro seniory. TEORETICKÁ VÝCHODISKA: Dostupná evidence i zkušenost z praxe poukazují na důležitost plánování péče v závěru života, pokud má být respektováno přání osob zemřít v místě dle svých preferencí. Tím mohou být i pobytové sociální služby pro seniory. V tuzemských podmínkách zatím chybí ucelený literární přehled této problematiky. METODY: Na položené otázky jsme odpověděli za využití integrativního přehledu literatury, dále jsme vycházeli ze zkušeností poskytovatelů v ČR. VÝSLEDKY: Výsledkem je praktický vhled do procesu plánování péče v závěru života v pobytových sociálních službách pro seniory v České republice. IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI: Příspěvek může pomoci managementu pobytových sociálních služeb pro seniory v implementaci procesu plánování péče v závěru života, dává tak prostor pro další posun s ohledem na individuální plánování a péči o obyvatele v závěru života. Rovněž se může stát oporou pro sociální pracovníky (ale i další odborníky), kteří se podílí na procesu plánování péče v závěru života v domovech nebo jej přímo koordinují.

Klíčová slova

plánování péče, závěr života, pobytové sociální služby pro seniory, koordinátor paliativní péče, paliativní péče

¹ Kontakt: Mgr. et Mgr. Karolína Pechová, Domov Sue Ryder, Michelská 1/7, 140 00 Praha; karolina.pechova@sue-ryder.cz

² Kontakt: PhDr. Martin Loučka, Ph.D., Centrum paliativní péče, Dykova 1165/15, 101 00 Praha 10; m.loucka@paliativnicentrum.cz

Abstract

OBJECTIVES: The aim of this article is to introduce advance care planning as a process and set of techniques for providing adequate palliative care to the residents of residential social care facilities for the elderly. **THEORETICAL BASE:** Available evidence and experience from practice show the importance of advance care planning if the wishes of people about the place of their death are to be fulfilled. Residential social care facilities for the elderly can be the place of choice of those people. Comprehensive insight into the issue is currently missing in domestic conditions. **METHODS:** We answered the questions raised by an integrative literature review and by a reflection of experiences of social service providers in the Czech Republic. **OUTCOMES:** Practical insight into advance care planning is the outcome of this article. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** The article can help the management of residential social care facilities for the elderly in advance care planning implementation. Therefore, it gives space for improvement in the process of individual care planning at the end of life. The article can also serve as support for social workers (as well as for other professionals) who are participating or coordinating the process of advance care planning in care homes.

Keywords

advance care planning, end of life, residential social care facilities for the elderly, palliative care coordinator, palliative care

ÚVOD

Ze statistiky Českého statistického úřadu (2018) a Ústavu zdravotnických informací a statistiky (2018) vyplývá, že v průběhu roku 2017 zemřelo v pobytových zařízeních sociálních služeb 15 839 osob, což je přibližně čtvrtina celkového počtu všech jejich obyvatel a 14,2 % všech úmrtí v České republice v daném roce. Zhruba polovina z tohoto počtu zemřela přímo v těchto zařízeních, u ostatních se můžeme domnívat, že zemřeli ve zdravotnickém zařízení, případně při převozu do zdravotnického zařízení³. Pro srovnání cca 2,5 % zemřelo v lůžkových hospicích. Z výše uvedeného je patrné, že pobytové sociální služby pro seniory jsou významným poskytovatelem péče v závěru života. Z podílu zemřelých mimo tyto služby je zároveň patrné, že je nutné v těchto službách kultivovat poskytování paliativní péče, včetně spolupráce se specializovanými týmy.

Agentura STEM/MARK (2013) ve výzkumu realizovaném pro Cestu domů uvádí, že 78 % obyvatel České republiky si přeje zemřít v domácím prostředí. Zkušenosti z praxe ukazují, že pro mnoho klientů je pobytové zařízení pocitovým domovem. Nakolik se však daří naplnit přání těch, kdo žijí v domovech, nelze s jistotou říci. V ČR nejsou k dispozici data od klientů pobytových služeb ohledně jejich preferovaného místa úmrtí. V zahraniční literatuře jsme našli pouze omezené množství takových studií. Ty ukazují tendenci, kdy obyvatelé a jejich blízcí spíše preferují pobytové zařízení než jiné místo (např. nemocnici) jako místo úmrtí (např. Ng et al., 2016; van Oorschot et al., 2019). Přesto se často setkáváme s fenoménem terminálních hospitalizací, kdy je obyvatel domova na poslední hodiny nebo dny převezen k akutní hospitalizaci kvůli zhoršení zdravotního stavu a brzy po přijetí umírá na místě, které si sám nepřeje. Jedním z důvodů je pravděpodobně i neexistující nebo neefektivní plánování péče v závěru života.

Cílem tohoto příspěvku je představit plánování péče v závěru života jako svébytný proces i soubor technik pro zajištění adekvátní paliativní péče klientům pobytových služeb. Příspěvek též nabízí prostor pro reflexi souvztažností procesů plánování péče v závěru života a individuálního plánování. Rovněž poukazuje na možná místa působení sociálních pracovníků v něm. V textu se budeme

³ Počet klientů, kterým byla z důvodu zdravotního stavu ukončena služba, tedy přestali být klienty pobytové sociální služby, nelze z nám známých zdrojů dovodit.

věnovat devíti důležitým otázkám, se kterými se v praxi setkávají pracovníci pobytových zařízení při snahách o systematické plánování péče v závěru života. Vycházíme přitom ze současné světové literatury a také z několikaletých zkušeností, které jsme získali v rámci projektu. Pro vyhledání literatury jsme využili databázi PubMed, EBSCO, dále jsme vyhledávali prostřednictvím služeb UKAŽ (Portál elektronických zdrojů Univerzity Karlovy), scholar.google.com i google.com. Předkládaný text je narativním přehledem relevantních publikací, doplněným o reflexi zkušenosti z výše uvedeného projektu. Popisuje náhled ideálního stavu s respektem ke skutečnosti, že se tento bude v čase vyvíjet. V článku nejprve představíme samotný koncept tzv. plánování péče v závěru života (*advance care planning*), zodpovíme nejčastěji kladené otázky a také navrhneme několik doporučení pro další rozvoj této oblasti.

PLÁNOVÁNÍ PÉČE V ZÁVĚRU ŽIVOTA – DEFINICE, PŘÍNOSY

Plánování péče v závěru života (dále PPZZ) je proces, který podporuje nemocné kteréhokoliv věku v rozhodování o tom, jak by v budoucnu měla vypadat péče o jejich osobu. V jeho průběhu je jedinec podporován ve vyjádření svých hodnot, životních cílů, preferencí, tak aby preference a léčba byly co nejvíce v souladu (Ampe et al., 2017; Gilissen et al., 2017; 2018). Jedná se o soubor konkrétních komunikačních technik a nástrojů, pro které se v anglosaské literatuře používá pojem *advance care planning*. Jeho důležitou součástí jsou rozhovory o cílech péče (Thoresen et al., 2016). Výstupem PPZZ mohou být dříve vyslovená přání či ibid. v českém kontextu šířeji předběžná prohlášení, dále na základě rozhovorů o lékařské péči její různé limitace. Není to ale podmínkou. Jak uvádí např. Séchaud et al. (2014), důležitý je právě proces formulace jedincových priorit a komunikace o nich. Samotná dříve vyslovená přání (*advance directives*) jsou relativně neefektivní kvůli proměnlivosti přání v čase a obtížnosti jejich dokumentace a dostupnosti. Plánování budoucí péče by mělo být kontinuálním procesem, do kterého se zapojují i pečující profesionálové a blízcí daného člověka (Flo et al., 2016). V ideálním případě by takový proces měl začít nejpozději v době diagnostikování onemocnění, které může vést ke ztrátě schopnosti o sobě rozhodovat (Ampe et al., 2017).

Plánování budoucí péče má přínosy pro klienty, jejich blízké i pečující profesionály (Brinkman-Stoppelenburg et al., 2014; Martin et al., 2016; Saini et al., 2016; Ritjens et al., 2017). Na úrovni klienta se jedná o nástroj, který podporuje autonomii klienta. V případě, že senior žije s demencí, dochází díky možnosti vyjádřit své preference ke snížení agresivity. Saini et al. (2016) dodávají, že pravděpodobně v důsledku menšího počtu lékařských intervencí. Dále také ke snížení počtu hospitalizací (Saini et al., 2016).

Součástí sestavování plánu péče je vtažení rodin do procesu rozhodování. Pokud jsou známy preference klientů i rodin, mají se pracovníci v době, kdy je potřeba rozhodnutí o intervenci, o co opřít. Tím pociťují vyšší jistotu. Díky průběžné komunikaci se podporuje navázání důvěryplného vztahu mezi personálem, členy rodiny a obyvateli domovů (např. Séchaud et al., 2014; Thoresen et al., 2016; Ritjens et al., 2017).

Jak jsme podotkli výše, je plánování budoucí péče mnohohrstevnatý proces, přičemž pro jeho uchopení v pobytových zařízeních potřebujeme zohlednit specifika tohoto prostředí i osob, kterých se týká (Beck et al., 2017). Mezi tato počítáme:

- Péče o osoby, u kterých se, vlivem různých okolností, v čase snižuje jejich schopnost informovaně rozhodovat o péči o sebe.
- Různou míru zapojení rodin do péče, jejich různý přístup k personálu a naopak. Různý přístup personálu k rodinným příslušníkům.
- Život v prostředí, kde spolu žije více obyvatel, z nichž každý má svá přání a potřeby a kde pečující personál má své kapacitní limity.
- Život v prostředí, kde se ve větší či menší míře objevuje tendence k zavedení řádu a pravidel a kde existuje riziko, že se člověk stane subjektem péče bez možnosti podílet se na rozhodování o tom, jak by měla vypadat.

- Péči poskytovanou multidisciplinárním týmem odborníků, kteří se mají společně domlouvat na její realizaci. Každý z těchto má určitý postoj k umírání, různé schopnosti a dovednosti týkající se péče v závěru života a souvisejících témat (např. komunikace, odpovídající odborné znalosti).
- V českém prostředí zpravidla omezenou dostupnost lékaře.
- Nepřetržitou péči, která klade nárok na zajištění kontinuity péče dle vývoje stavu člověka. Tedy i na důsledné předávání informací. V to zahrnujeme i zajištění kontinuity v dlouhém časovém období, kdy zpravidla dochází k fluktuaci zaměstnanců.
- Zpravidla omezené finanční zdroje.

Každý z výše uvedených znaků prostředí se určitým způsobem do procesu plánování péče v závěru života promítá. V dalších částech se k nim budeme vracet.

Dále uvádíme reflexi devíti klíčových otázek pro pobytové sociální služby pro seniory, které chtějí implementovat koncept PPZZ.

KLÍČOVÉ OTÁZKY PROCESU PLÁNOVÁNÍ PÉČE V ZÁVĚRU ŽIVOTA

Jaká je návaznost plánování péče v závěru života a individuálního plánování?

Celá péče v domovech by měla být postavena na přístupu zaměřeném na člověka, tj. takovém přístupu, kde je obyvatel ve středu zájmu pečujících, vnímán celostně v kontextu všech bio-psycho-socio-spirituálních potřeb. Podporovány jsou též jeho přirozené sociální vazby. Tento přístup staví na myšlence, že každý člověk si zaslouží si úctu, respekt a důstojný život. Klient je aktivním účastníkem v rozhodování o tom, jaká péče mu bude poskytnuta (Alzheimer Society of Canada, 2011). Dobře prováděné individuální plánování právě individualizaci, respektive personalizaci⁴ služby podporuje (Štegmannová, 2012). V průběhu poskytování péče se v rámci procesu individuálního plánování na základě komplexního zhodnocení potřeb a přání obyvatele domlouvají cíle péče a stanovuje se postup k jejich naplnění. Součástí individuálního plánování je i pravidelné a kontinuální vyhodnocování naplňování osobních cílů, také jejich revize v návaznosti na vývoj v situaci obyvatele⁵ (viz vyhláška č. 505/2006 Sb., ve znění pozdějších předpisů). Pokud se senior stává klientem pobytové sociální služby, s velkou pravděpodobností jako klient této služby svůj život i dožije. Cíle v začátku poskytování služby budou jiné než cíle při postupně se rozvíjícím syndromu geriatrické křehkosti. V určitý moment, zejména v případě, kdy se u seniora začne projevovat pokročilé, progresivní onemocnění, by se součástí dialogu mezi účastníky procesu měla stát perspektiva závěru života. Na výstupu takového dialogu by pak měl stát plán péče v závěru života. Individuální plán klienta by pak měl výstupy tohoto dialogu zohlednit. To se může dít např. rozšířením počtu cílů v plánu či jeho reformulací (Hrdá, Tollarová et al., 2018).

Co vše proces plánování péče v závěru života zahrnuje?

Pokud hovoříme o procesu, máme na mysli zajištění PPZZ jako příležitosti pro každého obyvatele, který v konkrétním domově žije. Plán péče v závěru života by měl vznikat postupně, přičemž sestává zpravidla z více rozhovorů na téma péče a léčby v závěru života a shrnujícího rozhovoru, a to se všemi účastníky procesu. Výstupem plánování péče v závěru života je pak plán péče v závěru života, který obsahuje domluvu na cílech péče a způsob realizace plánu i jeho případné revize. V organizačním prostředí to znamená zajistit podmínky nutné pro realizaci tohoto procesu (např. Flo et al., 2016; Ampe et al., 2017; Gilissen et al., 2018; Hrdá, Tollarová et al., 2018).

⁴ V souladu s některými zahraničními autory, např. Made a Wood (2011), považujeme personalizaci za pojem nadřazený individualizaci, protože personalizace zohledňuje též kontext prostředí, ve kterém se poskytování péče děje. Více viz Hrdá (2016).

⁵ Vývojem v situaci máme na mysli jak změnu v přáních, představách klienta, tak i jeho potřebách, mj. i v důsledku vývoje jeho zdravotního stavu.

Obrázek 1: Ilustrace rozhovorů v procesu plánování péče v závěru života

- 1 Příjem do DpS: Jaké jsou postoje seniora k hospitalizaci? Jaká má přání, hodnoty, postoje k závěru života?
- 2 Zhoršení zdravotního stavu: Co si přeje obyvatel? Co rodina? Z jakých intervencí (kurativních; zaměřených na léčbu onemocnění) bude profitovat?
- 3 Zhoršení zdravotního stavu: Jsou změny v přáních, představách v kontextu vývoje onemocnění u obyvatele? U rodiny?
- 4 Terminální fáze: Jaké jsou cíle péče v závěru života? Shodli se na nich všechny strany (klient, rodina, pečující tým, lékař)? Jaké má přání klient, rodina ohledně smrti a zaopatření po smrti?
- 5 Průběžné vedení rozhovorů: Jak přináší obyvatel, rodina téma závěru života? Co je pro ně důležité? Jak reagují na úmrtí dalších obyvatel domova?

Zdroj: autoři

Jak často se mají rozhovory o péči v závěru života otevírat?

První rozhovory k představám o budoucí péči by měly probíhat co nejdříve (např. Thoresen et al., 2016), a to kdykoliv v průběhu života (Rietjens et al., 2017). PPZZ by pak mělo začít v momentě, kdy jsou ještě lidé schopní vyjádřit svá přání ohledně péče o sebe (Ampe et al., 2017) a během následující doby se k plánu při vhodných příležitostech vracet. V kontextu pobytových sociálních služeb tak ideálně poprvé při přijetí, následně při změnách zdravotního stavu (Ampe et al., 2017), dále v momentě, kdy se obyvatel dostane do terminální fáze onemocnění. Naše zkušenosti říkají, že některé otázky, například postoj k hospitalizacím a otevřenost vůči hovorům o závěru života, je možné citlivě zjistit již při sociálním šetření či při příjmu klienta.

Tak, jak člověk žije v pobytovém zařízení, se vhodné příležitosti k rozhovorům objevují každodenně. Spouštěčem mohou být situace, kdy zemře spolubydlící nebo jiný obyvatel v domově. Kdy různé okolnosti dovedou člověka k uvažování o nemocech, které jeho život provází. Nebo také tehdy, kdy senior dochází k životnímu bilancování. Vhodným prostředkem též může být získávání biografie. Kvalitně získaná biografie pracuje nejen se životopisnými daty, ale i s emocemi spojenými s částí

životních etap, umožňuje porozumět spiritualitě člověka, jeho hodnotám, preferencím, životním rolím, zájmům a zálibám, tomu, co bylo pro člověka v životě i životně důležité (Procházková, 2014). Příležitostí k získání představ o preferencích člověka v průběhu jeho života v domově je mnoho. Mohou u nich být různí pracovníci. Protože se rozhodnutí, postoje i hodnoty každého člověka mění, je důležité, aby se všichni účastníci procesu PPZZ společně vraceli ke stvrzování a případnému přehodnocování domluveného (Rietjens et al., 2017).

Kdo má být zahrnut v procesu plánování péče v závěru života?

V procesu PPZZ by měli být zahrnuti ti, kteří se na péči v závěru života podílejí. V první řadě obyvatel a pečující personál, dále blízcí obyvatele, lékař, případně i další aktéři. Každý z účastníků má v procesu svou roli.

Jak je uvedeno výše, na prvním místě v procesu PPZZ by měl být zahrnut obyvatel. S ním by měly být vedeny průběžné rozhovory, stejně jako shrnující rozhovor. Též by s ním měla být diskutována otázka, kdo z blízkých, a zda, by se měl PPZZ účastnit. Se seniorem by též v rámci rozhovoru měla být diskutována otázka, kdo by měl za něj rozhodnout v případě, že nebude moci informovaně rozhodnout o péči či léčbě, která mu má být poskytnuta. Ať už v důsledku akutního zhoršení stavu, např. cévní mozkové příhody, delirantních stavů aj., nebo postupného zhoršování kognitivních schopností. Právě s ohledem na proměnlivost schopností o sobě rozhodovat hovoří zahraniční zdroje o využití konceptu tzv. sdíleného rozhodování (Coulter, Collins, 2011). Obyvatel by měl být partnerem pro rozhodování o tom, jaká péče mu bude poskytnuta. Měl by mít informace o možnostech léčby i péče, o tom, co s sebou volba té které možnosti přinese. Ukazuje se, že i obyvatelé ve stadiu středně těžké demence jsou v jisté míře schopni se k určitým otázkám vyjádřit (Piers et al., 2018). Vyjádřením pak rozumíme nejen vyslovení se, ale i gestikulaci či mimiku ozřejmující souhlas či nesouhlas s určitým postupem. V případě života s demencí zpravidla existují výkyvy v psychickém i mentálním stavu v průběhu dní. Proto je účelné se v praxi ke stejným okruhům vracet, a to i opakovaně.

I pokud se již obyvatel není schopen o sobě informovaně rozhodnout, měli by účastníci při sestavování plánu péče v závěru života stále dbát na dříve vyjádřená přání pacienta⁶, opírat se při tom o hodnoty a postoje člověka, pro kterého plán péče v závěru života sestavují (Brazil, 2018). Výše uvedené pak bude oporou pro případ, kdy bude třeba v určitém momentu rozhodnout.

Lze říci, že čím více se zhoršuje kognitivní stav seniora, tím větší důležitosti nabývá role **blízkých**. Ti by měli být do procesu systematicky zapojováni (Holmerová a kol., 2007). Při důležitých rozhodnutích by měla být přítomna minimálně kontaktní osoba. Osvědčuje se však zapojit i další blízké, kteří do domova dochází.

Pokud má obyvatel určeného **opatrovníka**, ať již z řad blízkých, nebo opatrovníka veřejného, tento by též měl být v PPZZ zahrnut a být přizván k rozhodování v oblastech života, jejichž rozsah určuje soud. Nalezení shody s účastníky na cílech péče je klíčové, pokud má domov naplnit přání obyvatele (Piers et al., 2018). Určení veřejného opatrovníka též může být v určitých situacích řešením pro případ, že obyvatel nemá žádné blízké příbuzné, případně že s nimi není v kontaktu. V praxi se osvědčuje otevírat témata závěru života s obyvatelem i blízkými opakovaně, s opakovaným prostorem pro možnost ptát se. Vhodným způsobem, jak tuto diskusi otevřít, je zmínit ji během představování péče u přijetí seniora do domova s tím, že se k tomu vrátíme později, ale že i tato oblast je pro nás důležitá. Při další příležitosti pak navázat: „Jak jsme zmiňovali při přijetí do domova, rádi bychom s Vámi někdy mluvili o tom, jak byste si představoval péči v situaci, kdy by se Váš zdravotní stav někdy v budoucnu zhoršoval a také v úplném závěru života. V návaznosti na Váš rozhovor s lékařem / informace ve zprávě – byla by na to teď vhodná chvíle?“

⁶ Zde máme na mysli jakýkoliv projev vůle obyvatele o tom, co by si v závěru života přál. Tento projev vůle pro nás nemusí mít náležitost tzv. dříve vysloveného přání, jak jej zakotvuje zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách, ve znění pozdějších předpisů, v § 36.

Důležité je rovněž aktivní zapojení všech pracovníků přímé péče, kteří pečují o obyvatele. Hloubka rozhovoru se bude lišit dle schopností a dovedností pracovníka, míry komfortu s tématem, kompetencí dané pozice. Každý pracovník by měl být schopen předat informaci, že obyvatel téma otevřel. Pokud pro něj není komfortní o tématu s obyvatelem hovořit, pak obyvatele vyslechnout, současně se ho vhodnou formou dotázat, zda může předat informaci příslušnému kolegovi, aby s ním na rozhovor navázal, pokud obyvatel bude chtít. Současně by v organizaci měly být v týmu určené kompetence, o čem ještě může ten který pracovník hovořit. Kupříkladu pracovník v sociálních službách či sociální pracovník by neměli hovořit o otázkách spadajících do odborných kompetencí všeobecných sester a naopak. Všeobecné sestry o věcech, které náleží do kompetence lékaře (viz dále).

Nedílnou součástí PPZZ musí být i **lékař**. Ať už ošetřující, nebo, v určitých případech, paliatr. Úlohou lékaře je vysvětlit obyvati i blízkým diagnózu a prognózu stavu, možnosti léčby a varianty budoucí lékařské péče, a to takovým způsobem, který umožní porozumění a informované rozhodnutí⁷. Pokud je to v daném čase aktuální, měl by příslušný lékař s obyvatelem (pokud je to možné) i blízkými prodiskutovat tzv. limitace péče. Lékařské příkazy umožňující ne zahájit nebo neposkytnout určitý druh péče či léčby⁸. Výsledkem shody na určitých cílech pro lékařskou péči a navrhovaný postup by pak měla být i lékařská zpráva či záznam uložený ve zdravotnické dokumentaci obyvatele domova. Dle něj se pak řídí všeobecné sestry v zařízení. V každém případě je zapojení lékaře – optimálně praktického – do celého procesu PPZZ zásadní a nutné. Všichni pracovníci, kteří pečují o konkrétního obyvatele, by měli mít přístup k souhrnnému plánu péče v závěru života. Stojí mimo zdravotnickou dokumentaci. V plánu by měla být zapsána alespoň obecná informace, že obyvateľ, příp. jeho blízcí, byli lékařem poučeni o diagnóze a prognóze stavu, případně že byly zapsány určité limitace péče.

Co má být obsahem shrnujícího rozhovoru o péči v závěru života?

Shrnujícím rozhovorem máme na mysli setkání o otázkách péče v závěru života, ze kterého vyjde konkrétní domluva na cílech péče, dále na tom, jakým způsobem bude péče i léčba dále probíhat (Hrdá, Tollarová et al., 2018). Za důležité považujeme, aby se při domlouvání a rozhodování o péči i léčbě zvažoval senior v kontextu jeho života. Thoresen et al. (2016) upozorňují, že shrnující rozhovor by měl obsahovat hovor nejen o zdravotních a lékařských aspektech, ale také o vztahových, existenciálních a dalších otázkách. Výstupy shrnujícího rozhovoru by měly být zapsány do dokumentace obyvatele.

V případě, že se shrnujícího rozhovoru neúčastní sám obyvateľ (například na základě předcházející domluvy či z důvodu pokročilé demence), může být užitečné jej začít shrnutím relevantních bodů z biografie obyvatele (Procházková, 2014). Ta zprostředkovává zaměření pozornosti a úvah jak na životní příběh daného člověka, tak i na jeho preference, hodnoty a postoje. Pracovníci domova znalostí biografie klienta také ukazují, že vědí, o koho pečují. Vhodnými otázkami lze nenásilně zavést rozhovor na témata závěru života, příkladem mohou být otázky týkající se blízkých obyvatele, vyrovnávání se s onemocněním aj. Biografie se též může stát snadným mostem pro zhodnocení současného nastavení péče a celkového stavu obyvatele.

Při zhodnocení současného nastavení péče se otevírá prostor pro sjednocení představ, co se v péči o obyvatele děje, jakou péči domov blízkému poskytuje, a to z pohledu různých profesí. Praxe ukazuje, že se náhledy na poskytovanou péči mohou lišit, a to i v případě, že rodina do domova pravidelně dochází. Celkové nastavení péče by mělo usilovat o co nejvyšší kvalitu života obyvatele. Náhled rodiny a její náměty a přání mohou být v tomto ohledu cenným přínosem.

⁷ Pokud již lékař seniora poučil, všeobecná sestra smí dále, v rámci svých odborných kompetencí, s pacientem na hovor vedený lékařem navázat. Jako důležité se ukazuje znovu ověřovat, jak obyvateľ lékaři porozuměl a jak rozumí vývoji svého stavu.

⁸ Příkladem jsou příkazy nehospitalizovat, neresuscitovat, ne intenzivní péči a další.

Na začátku shrnujícího rozhovoru je vhodné začít popisem stávajícího stavu obyvatele a např. Gilissen et al. (2018) doporučují zaměřit se na to, jak jej vnímají všichni jednotliví účastníci. Porozumění terminální povaze onemocnění a předpokládanému vývoji stavu je důležitou podmínkou pro úspěch plánování péče v závěru života. Účelem je blízkým citlivě vysvětlit, jak pravděpodobně bude vývoj onemocnění jejich blízkého vypadat a co mohou čekat, včetně průběhu terminální fáze onemocnění. Na tomto základě, při zvažování přání, hodnot a postojů obyvatele, se pak musí zúčastnění domluvit na společném postupu v různých situacích, které s sebou onemocnění pravděpodobně přinese. Příkladem může být diskuse o podmínkách hospitalizace, užití antibiotik, potřebě nastavení příslušné medikace, resuscitaci apod. V této chvíli podotýkáme, že hloubka, do které bude moci jít hovor o vývoji zdravotního stavu a dalších krocích, bude závislá na tom, zda blízcí již měli možnost rozhovoru s lékařem, či nikoliv. Zda je lékař shrnujícímu rozhovoru v této fázi přítomen, či nikoliv (viz dále; Hrdá, Tollarová et al., 2018). Dle situace může být též relevantní otevřít otázku provázení blízkého při umírání a také diskutovat přání obyvatele s ohledem na poumrtní péči.

V závěru shrnujícího rozhovoru by mělo dojít k zopakování domluveného, k vysvětlení, jak bude v praxi docházet k naplňování plánu. Jasně by mělo zaznít, že v plánu může dojít ke změnám. Ať už proto, že každý domov má své možnosti (viz dále), nebo proto, že obyvatel nebo blízcí z jakéhokoliv důvodu změni svůj názor.

Při realizaci plánů péče v závěru života je komunikace toho, co je v domově možné, zcela zásadní. Za klíčové považujeme, aby obyvatelé i blízcí pochopili, že ne všechno mohou domovy poskytnout, i kdyby jejich pracovníci chtěli. Příkladem hranic mohou být možnosti v zajištění lékařské a ošetrovateľské péče, kdy domovy zpravidla nemají dostupnost kvalifikovaného rozhodování lékaře v režimu 24/7⁹, některé nemají ani zajištěnou stále dostupnou ošetrovateľskou péči. Dalším příkladem limitu je přechod do terminální fáze u většího počtu obyvatel najednou, také však nezkušenost ošetrujícího personálu. Konečně mohou existovat i limity v technickém a materiálním vybavení a nenadálé situace komplikující provoz zařízení (typicky chřipkové a jiné epidemie). Zkušenosti říkají, že otevřená diskuse hranic napomáhá předcházet napětí při další realizaci péče. Je úlevou jak obyvatelům, tak blízkým, tak pečujícímu týmu.

Senioři i jejich blízcí by měli vědět, na koho se mohou obracet s dalšími otázkami, které jim zákonitě přijdou na mysl, případně s dalšími podněty.

Výstup shrnujícího rozhovoru by měl mít písemnou podobu. Optimálně by jej měl dostat každý z účastníků setkání. Domov by pak měl mít nastavené procesy, jak plán realizovat a v odpovídajících intervalech revidovat.

Kdo má vést shrnující rozhovor o péči v závěru života?

Napříč literaturou nalezneme různé modely PPZZ s ohledem na to, kdo shrnující rozhovory vede. Někde je to ošetrující lékař, jinde paliatr, sestra specialistka v péči o osoby s demencí nebo jiná pověřená osoba (Saini et al., 2016).

Podle naší zkušenosti záleží právě na výše zmíněných cílech shrnujícího rozhovoru, účastnících setkání, probíraných tématech a personálně-provozních možnostech daného zařízení. Pokud se daná část shrnujícího rozhovoru týká lékařské péče, je tato jednoznačně v kompetencích lékaře. Ať už praktického, nebo ošetrujícího v nemocnici, nebo paliatra. Nicméně i nelékař, v rámci svých kompetencí, může obyvatelům pomoci zformulovat otázky, které se týkají zdravotní péče, a tím usnadnit následující komunikaci s lékařem.

Pro velký podíl zdravotní péče se v českých domovech zpravidla PPZZ s rodinou účastní vedoucí či vrchní sestra konkrétního zařízení. Dále by měl být přítomen sociální pracovník. Mohou být přítomny ale i další odbornosti dle otázek a potřeb blízkých, např. psycholog, kaplan, nutriční

⁹ Výjimkou je poskytování péče v závěru života ve spolupráci s poskytovatelem mobilní specializované paliativní péče v režimu sdílené péče.

terapeut či další. Někdy se role facilitátora též ujímají tzv. koordinátoři paliativní péče, pokud jsou v organizaci určeni. V některých domovech je role koordinátora součástí další pozice (např. sociálního pracovníka, sestry ve vedení, psychologa aj.), ale může též stát samostatně. K samostatné pozici koordinátora paliativní péče Saini et al. (2016) uvádí, že pro rodinu může být snazší vést konverzaci s člověkem, který nemá v organizaci další roli, též tento pracovník může dát nový náhled na potřeby obyvatele. Také umožnit plánování péče ve větším rozsahu a klidu.

Literatura též diskutuje, kdo by měl být při rozhovoru přítomen. Kromě výše uvedených pracovníků by to měl být v ideálním případě ten, kdo má s blízkým navázaný vztah. Thoresen et al. (2016) upozorňují na potřebu omezeného počtu pracovníků, kteří se mají shrnujícího rozhovoru účastnit. Vysoký počet totiž může být pro blízké nepřijemný, na překážku ve vytvoření pocitu bezpečí i interakcím. Titíž autoři (2016) dále doporučují, aby se shrnujícího rozhovoru účastnili jen ti pracovníci, kteří do něj nějak přispějí. Zkušenosti říkají, že počet pracovníků z domova by neměl překročit tři.

V případě shrnujícího rozhovoru pouze s obyvatelem se z důvodu zajištění komfortu jeví jako výhodnější, pokud rozhovor vede pouze jeden pověřený pracovník, kterému obyvatel důvěřuje a se kterým má navázaný vztah. Účelné rovněž může být rozdělit setkání na více kratších celků dle potřeb seniora.

Pracovníci, kteří se PPZZ účastní, by měli mít pro tento proces i příslušné lidské kvality, odborné kompetence a oprávnění vymezené organizací. Pokud hovoříme o schopnostech a dovednostech, literatura (např. Beck et al., 2017; Gilissen et al., 2018) uvádí, že nastavení efektivního PPZZ může podpořit vzdělávání personálu (tedy znalosti i praktické dovednosti) ve třech oblastech. Konkrétně se jedná o vzdělávání ve vedení rozhovorů, také však v právních aspektech, týkajících se PPZZ. Právě v oblasti právní se setkáváme s mnoha nejistotami a obavami týkajícími se právních postihů. Konečně Beck et al. (2017) dodávají, že PPZZ je úzce propojeno s poskytováním paliativní péče, tedy i znalosti a dovednosti v geriatrické paliativní péči mohou být pro poskytování PPZZ nápomocné.

Kde se mají shrnující rozhovory vést?

Saini et al. (2016) jako podpůrný faktor pro vedení PPZZ uvádí potřebu času a klidného místa. Takovým místem v domovech mohou být kanceláře, zasedací místnosti či sesterny, také však pokoj obyvatele, je-li zde zaručeno soukromí. Pokud hrozí riziko vyrušení, dají se na dveře umístit různé nápisy a visáčky typu „prosíme, nerušit“.

Jak má vypadat předávání informací v procesu plánování péče v závěru života?

Jak jsme uvedli výše, informace důležité pro plánování péče v závěru života se mohou dostat ke kterémukoliv z pracovníků. Proto by měl být připraven dokumentační systém, který umožní tyto informace zaznamenávat.

Dokumentační systémy jsou v domovech různé. Někde vše zaznamenávají do elektronických systémů, jinde využívají papírovou dokumentaci, někde pak kombinaci obou. Způsob zaznamenávání, stejně jako předávání informací tak závisí na nastavení každého domova (Hrdá, 2018).

V případě, že dojde ke shrnujícímu rozhovoru, informace o domluveném postupu by se měla dostat také ke všem, kdo pečují. Informace by měly být jednoduše přístupné a zápis tak jasný a srozumitelný, aby se různí pracovníci, kteří třeba nebyli přítomni při shrnujícím rozhovoru, nemohli lišit v interpretaci a nemohla tak vzniknout nejistota o tom, jak ve chvílích, které vyžadují rozhodnutí, postupovat (Gilissen et al., 2017). Výzvou v prostředí domovů pro seniory je srozumitelnost napříč odbornostmi multidisciplinárního týmu vč. pracovníků v sociálních službách, kteří zpravidla nejsou shrnujícímu rozhovoru přítomni. V praxi se dále setkáváme s potřebou ošetření kompetencí s ohledem na potřebu další komunikace a spolupráce s rodinou. Tedy vyjasnění si otázky, které informace může který člen multidisciplinárního týmu předávat a komu, dále určení osoby, na kterou se má rodina obracet.

Domov by pak měl mít rovněž nastavený systém pravidelné revize vzniklých plánů. Jak jsme uvedli výše, preference i podmínky se v průběhu času mohou měnit.

Jak pracovat s tím, pokud někteří z účastníků nechťejí v procesu plánování péče v závěru života participovat?

Neochota participovat se může objevit na straně kteréhokoliv z účastníků. Ať už se jedná o obyvatele, jeho blízké, pracovníky organizace, ošetřujícího lékaře či další subjekty. Účast na PPZZ by vždy měla být dobrovolná. Jak Thoresen et al. (2016) podotýkají, zajištění dobrovolnosti může být výzvou.

Na straně obyvatel jsme již zmiňovali nedostatečné kognitivní kapacity. Chan a Pang (2011) dále zmiňují rozdíly samotných seniorů v přístupu k rozhodování o péči v závěru života od aktivního přístupu, přes vyhýbání se rozhovorům, po dávání odpovědnosti lékařům (srov. Gilissen, 2017). Třebaže se jedná o studii z Hongkongu, a tedy jiný kulturní kontext, studie nabízí prostor pro uvědomění si, že mezi seniory existují rozdíly.

Pokud se jedná o neochotu zapojit se do PPZZ na straně blízkých klientů, důvodem může být neporozumění nevyléčitelnosti onemocnění (Saini et al., 2016). Příbuzní též mohou pociťovat, že nemají dostatek informací k účasti na plánování (Thoresen et al., 2016) či se necítí, že by měli být těmi, kdo by měli rozhodnout. Problematické též může být, pokud příbuzní necítí důvěru v pečující tým či kvalitu poskytované péče (Piers et al., 2018). Rovněž pokud blízcí cítí vinu či cítí, že by určitým rozhodnutím zklamali své blízké, mohou být neochotní participovat (Gilissen, 2017). Efektivní podporou se ukazuje zdůrazňování toho, že úkolem rodiny je pomoci personálu pochopit to, co je důležité pro jejich blízkého a co by si přál, pokud by k plánování péče mohl ještě sám promluvit, nikoli rozhodování za něj.

U pracovníků i lékařů se můžeme setkat s tím, že nerozumí důležitosti a výhodám PPZZ, případně nejsou otevření k diskusím o tématu umírání a smrti (Ampe et al., 2017; Gilissen et al., 2017). Sami mohou mít potíže vyrovnat se smrtí a umíráním. Objevují se též obavy z toho, aby nezarmoutili ty, o které pečují. Aby senior rozhovor zvládl (Špatenková a kol., 2014). Téma PPZZ s sebou také nese řadu etických dilemat, která mohou odrazovat pro diskomfort, který působí. V tomto ohledu je dobré znát evidenci, která nepotvrzuje negativní dopad rozhovorů o cílech péče na psychický stav zúčastněných (Bernacki, Block, 2014). I když tyto rozhovory mohou být obtížné, pokud jsou správně vedeny, jsou pro klienty velmi důležité a často je pro nemocné horší zůstat se svými obavami sám a nemít možnost o svých úzkostech mluvit s druhými.

Neochota participovat též může být dána neznalostí vlastního procesu a souvisejících obav z právních postihů. Dále neznalostí trajektorií odcházení a představou, že je na plánování péče v závěru života dostatek času, případně že dané onemocnění není život ohrožující (případ pracovníků). Velkou oblastí, pro kterou se může objevit neochota vstupovat do procesu, je nedostatek komunikačních schopností a dovedností a sebedůvěry pro vedení průběžných rozhovorů i shrnujícího rozhovoru (Bernacki, Block, 2014). Důležitým faktorem je i pociťovaný nedostatek kapacity pro PPZZ. Za neochotou vstupovat do procesu PPZZ může být i pociťovaný nesoulad v názorech mezi blízkými navzájem i mezi blízkými a pracovníky domova (Gilissen et al., 2017). Účast v PPZZ může pomoci s rozdílnými názory pracovat a hledat shodu. Pokud existuje zásadní rozpor o tom, jak by péče v závěru života měla vypadat, management domova se bude muset rozhodnout, jak bude postupovat při další realizaci péče. Zda například umožní, aby obyvateľ v domově zemřel, či nikoliv. K rozhodnutí se váže riziko potenciální žaloby. Management by měl za svým rozhodnutím stát a dát potřebnou jistotu svým podřízeným (Hrdá, Tollarová et al., 2018).

Na základě důkladného porozumění důvodům neochoty participovat lze plánovat další kroky. I pokud kterýkoliv z aktérů účast v PPZZ odmítá, domov by neměl přestat tuto příležitost nabízet. Postoje se mohou měnit u každého z účastníků vlivem různých okolností, například progresí onemocnění nebo komunikací mezi blízkými mimo zařízení.

ROLE SOCIÁLNÍHO PRACOVNÍKA V PLÁNOVÁNÍ PÉČE V ZÁVĚRU ŽIVOTA

V současné době se v českých domovech utváří praxe poskytování plánování péče v závěru života. S tím se i otevírá otázka kompetencí členů multidisciplinárního týmu v něm. V této části přinášíme krátké zamyšlení nad možnou rolí sociálního pracovníka v celém procesu.

Jak jsme ukázali výše, proces PPZZ je velmi komplexní. Sestává ze sběru informací (po celou dobu procesu), domluvě o cílech péče v průběhu shrnujícího rozhovoru, dokumentaci plánu péče v závěru života a koordinaci jeho naplňování vč. případných revizí. V každé z fází může mít sociální pracovník své místo.

Ve fázi sběru informací má sociální pracovník příležitosti i nástroje pro vedení rozhovorů s obyvatelem i rodinou, k tomu i výhodné postavení vzhledem ke vztahům, které navazuje. Sociální pracovník vede jednání se zájemcem o službu (Matoušek, Kodymová, 2005), v průběhu kterého se již dají získat první informace týkající se např. postoje k hospitalizaci či existenci dříve vyslovených přání. To platí v průběhu celého jednání se zájemcem o službu i při přijetí zájemce do domova. Sociální pracovník se v tomto i dalším období stává komunikační spojkou pro obyvatele i jeho blízké, navazuje s nimi vztah, který, jak jsme uvedli výše, je zásadní, pokud se mají vést rozhovory o závěru života. V průběhu poskytování služby má celou řadu příležitostí k otevření rozhovorů, těmi se mohou stát například hodnotící schůzky, jejichž cílem je zhodnotit průběh poskytování služby a její optimalizace, také však formální i neformální setkání s rodinou i obyvatelem za účelem zajištění řádného poskytování služby. Vhodnou příležitostí k vedení rozhovorů se též mohou stát otázky týkající se řešení postupného úbytku kognitivních schopností obyvatele, tedy se nabízí i otázka rozhodování o zdravotní a další péči.

V předcházející kapitole jsme hovořili o souvztažnosti individuálního plánování a plánování péče v závěru života. Právě sociální pracovníci se často – alespoň metodicky – podílí na vzniku individuálních plánů (Matoušek, Kodymová, 2005). V některých domovech rovněž koordinují jejich naplňování, což je zcela v souladu s kompetenčním modelem sociálního pracovníka v rámci multidisciplinárního týmu podle Urbana (2013). Proto se nabízí i jejich možná role jako koordinátorů realizace plánu péče v závěru života.

Díky svému vzdělání má sociální pracovník dostatek znalostí z ostatních odborných disciplín (např. právo, otázky zdraví, ekonomie, management aj.), aby mohl formulovat očekávání vůči ostatním disciplínám a porozumět obsahu sdělovaného. Sociální pracovník nahlíží na situaci obyvatele a dění kolem něj komplexně. Umí anticipovat překážky ve vztazích mezi klientem, rodinou, týmem, příp. vnějším prostředím organizace a dalšími subjekty, koordinovat realizaci plánu včetně sběru, předávání informací, případně i revize plánů. Měl by mít dostatečné kompetence i pro vedení náročných rozhovorů.

Třebaže se PPZZ někde v návaznosti na výkon paliativní péče profiluje jako zdravotnické téma, chceme poukázat na potenciál významného zapojení sociálních pracovníků, kteří jsou pro koordinaci celého procesu z povahy své profese odborně způsobilí. V mezinárodním kontextu je tato role právě od sociálních pracovníků očekávána (Hughes, Firth, Oliviere, 2015).

Ať už koordinace PPZZ připadne sociálnímu pracovníku nebo jinému členovi týmu, měl by tento člověk mít dostatečně uvolněné kapacity pro řádný výkon této specifické role. V neposlední řadě je třeba procesně pomýšlet i na vzájemnou provázanost mezi zdravotnickými a sociálními profesemi tak, aby mohl být plán péče v závěru života naplněn.

DOPORUČENÍ PRO IMPLEMENTACI PROCESU PLÁNOVÁNÍ PÉČE V ZÁVĚRU ŽIVOTA DO DOMOVŮ PRO SENIORY

Plánování péče v závěru se ukazuje jako důležitý prostředek k vyjádření hodnot, preferencí, postojů osoby, tak i k posílení autonomie a zvýšení kvality života. S ohledem na skutečnost, že přibližně

čtvrtina obyvatel pobytových sociálních služeb pro seniory každý rok umírá, má jako součást paliativního přístupu tento nástroj své místo i zde. Cílem snah by mělo být, aby se PPZZ stalo běžnou součástí poskytované péče (Gilissen et al., 2017). Implementaci PPZZ pak může uvnitř organizace usnadnit řada faktorů.

Na úrovni služby se jedná o nastavení vnímání PPZZ jako běžné součásti péče. K tomu, aby se tak mohlo stát, je třeba, aby prostředí organizace bylo otevřené tématu umírání a smrti (více viz Hrdá, Tollarová, 2018). Dále by organizace měla vyhradit dostatek zdrojů. Jedná se o finance, čas a lidské zdroje (Gilissen et al., 2018).

Vedení rozhovorů o péči v závěru života je v mnoha ohledech náročné – jak lidsky, tak odborně. Organizace by proto měla mít vyhrazené prostředky na vzdělávání. Beck et al. (2017) dodávají, že podporou je i poskytování paliativní péče. V širším náhledu tedy její implementace v kontextu křehké geriatrické může zakotvení procesu napomoci. V to zahrnujeme i spolupráci s poskytovateli specializované paliativní péče, kteří mohou vystupovat jako ti, kdo PPZZ provádí, také však jako ti, kdo edukují (více či méně formalizovaně) ve vedení PPZZ.

Pro zdárný průběh PPZZ je též nezbytná podpora managementu. Jeho úlohou je nastavit, monitorovat i posouvat vlastní proces. Dále být oporou pracovníkům: hledat cesty, jak jim PPZZ usnadnit, dávat jim jistotu (Gilissen et al., 2018).

Z hlediska implementace PPZZ v praxi může významně napomoci, pokud je v organizaci určen zaměstnanec, který má v odpovědnosti vedení rozhovorů o péči a léčbě v závěru života. Jak podotýkají Ampe et al. (2017), proces by současně měl být v odpovědnosti pracovníků různých odborností i úrovní s dostatečným výcvikem. V praxi mají různí pracovníci různé důvěrné vztahy k obyvatelům i blízkým. V některých momentech může být tedy i nepraktické, aby pracovník důvěrný rozhovor přerušil a šel hledat jiného „odpovědného“ pracovníka. Také platí, že čím více pracovníků vezme proces PPZZ za své, tím spíše se tento proces udrží v kultuře organizace i po jejich případném odchodu.

ZÁVĚR

V tomto článku jsme rozebrali klíčové otázky týkající se podstaty procesu plánování péče v závěru života v pobytových sociálních službách pro seniory. V odpovědích jsme kromě zkušeností využili poznatků získaných rešerší zahraničních zdrojů. Výsledný text může domovům sloužit jako inspirace k zavádění procesu plánování péče v závěru života i jako prostředek k reflexi své zkušenosti.

Oblast plánování péče v závěru života v českém prostředí nabízí mnoho podnětů ke zkoumání. Jedním z nich je měření úrovně plánování v domovech, dále soulad přání se skutečností poskytované péče. V návaznosti pak způsob zahrnování rodin a obyvatel do tohoto procesu.

V zahraničí bylo pilotovaných několik programů i metodik pro PPZZ, v českém prostředí pro pobytové sociální služby pro seniory doposud nevíme o žádných, které by byly vyvinuty a vyzkoušeny. Na základě vlastních zkušeností z projektu, zvýšeného zájmu o kurzy související s poskytováním paliativní péče v domovech¹⁰, sdílení zkušeností na konferencích, vznikajících pracovních skupin aj. můžeme konstatovat, že se v českých domovech zejména v posledních třech letech častěji objevují snahy o implementaci paliativní péče, s tím i úzce související snahy o zakotvení procesů plánování péče v závěru života. Soustředěný výzkum specifického prostředí pobytových služeb může proces implementace podpořit a usnadnit cestu dalším domovům.

¹⁰ Viz např. Certifikace paliativního přístupu v sociálních službách: <http://www.apsscr.cz/cz/projekty/certifikace-paliativni-pece>, kurzy Centra paliativní péče: <https://paliativnicentrum.cz/kurzy/paliativni-pece-v-domovech-pro-seniory> a další.

SHRnutí DEFINICE A DOPORUČENÍ PRO PLÁNOVÁNÍ PÉČE V ZÁVĚRU ŽIVOTA (PPZZ)

PPZZ je proces komunikace o hodnotách a přáních klienta s ohledem na péči v závěru života sestávající z průběžného získávání informací a opakovaných rozhovorů na toto téma. Výstupem PPZZ je plán vzniklý v souladu s vůlí všech zúčastněných na základě procesu sdíleného rozhodování, respektujícího hodnoty, postoje a preference obyvatele a jeho blízkých a možnosti a limity organizace. Dobře vytvořený plán dává bezpečný rámec pro rozhodování v momentě, kdy je to třeba.

- Vhodné příležitosti pro rozhovor o hodnotách, postojích, preferencích se mohou objevit přirozeně – při změnách zdravotního stavu, životním bilancování, úmrtích, smutečních rozloučeních aj.
- Zahrnout je potřebné i obyvatele, kteří žijí s kognitivním deficitem, a to v nejvyšší možné míře.
- Rozhovory budou v domově vést pravděpodobně různí pracovníci, proto musí být nastaven vhodný systém předávání informací.
- Nejpozději v momentě, kdy obyvateľ přechází do terminální fáze onemocnění, je vhodné uspořádat tzv. shrnující setkání, jehož výstupem je plán péče v závěru života.
- Měl by ho vést kompetentní pracovník – lidsky i odborně – tzn. i s odborností pro vedení rozhovorů (komunikační dovednosti), znalostmi právních aspektů a problematiky geriatrické paliativní péče – s navázaným vztahem s obyvatelem a rodinou.
- Je žádoucí, aby se shrnujícího rozhovoru s blízkými účastnilo více pracovníků v kombinaci sociálních a zdravotních profesí – dle cílů setkání. S klientem spíše jeden, ke kterému má on důvěru a je schopen se mu otevřít.
- Součástí shrnujícího rozhovoru má být i lékař, optimálně praktický, který poučí o diagnóze a prognóze stavu, prodiskutuje limitace péče a případně je zaznamená do dokumentace obyvatele.
- Pro vedení shrnujícího rozhovoru by organizace měla mít zajištěn klidný a nerušený prostor – místem i časem.
- Pokud některý z účastníků nechce participovat, je třeba porozumět tomu, proč. Příležitosti k rozhovoru nepřestat nabízet, také však respektovat, pokud se někteří účastnit nechťejí.
- Pracovníci potřebují jistotu, že management za domluvenými plány stojí.
- Procesu PPZZ napomůže též soustředěná implementace paliativní péče v domově.

POUŽITÉ ZDROJE

- ALZHEIMER SOCIETY OF CANADA. 2011. *Guidelines for Care: Person-Centered Care of People with Dementia Living in Care Homes* [online]. [11. 6. 2019]. Dostupné z: http://www.alzheimer.ca/~media/Files/national/Culture-change/culture_change_framework_e.pdf
- AMPE, S., TINNE, S., DECLERQ, A. et al. 2017. Advance Care Planning for Nursing Home Residents with Dementia: Influence of 'We DECide'on Policy and Practice. *Patient Education and Counseling*, 100(1), 139–146.
- BECK, E. R., McILFATRICK, S., HASSON, F. et al. 2017. Health Care Professionals' Perspectives of Advance Care Planning for People with Dementia Living in Long-Term Care Settings: A Narrative Review of the Literature. *Dementia*, 16(4), 486–512.
- BERNACKI, R. E., BLOCK, S. D. 2014. Communication about Serious Illness Care Goals. *JAMA Internal Medicine*, 174(12), 1994–2003.
- BRAZIL, K. 2018. *Ethical Approach to Dementia Care*. Příspěvek pronesený dne 31. 5. 2018 v Praze.

- BRINKMAN-STOPPELENBURG, A., RIETJENS, J. A. C., VAN DER HEIDE, A. 2014. The Effects of Advance Care Planning on End-of-Life Care: A Systematic Review. *Palliative Medicine*, 28(8), 1000–1025.
- COULTER, A., COLLINS, A. 2011. *Making Shared Decision-Making a Reality*. London: King's Fund.
- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. 2018. *Vybrané údaje o sociálním zabezpečení. Uživatelé (klienti) zařízení sociálních služeb v roce 2017* [online]. [23. 2. 2019]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/vybrane-udaje-o-socialnim-zabezpeceni-2017>
- FLO, E., HUSEBO, B. S., BRUUSGAARD, P. et al. 2016. A Review of the Implementation and Research Strategies of Advance Care Planning in Nursing Homes. *BMC Geriatrics*, 16(1), 24.
- GILISSEN, J., PIVODIC, L., GASTMANS, C. et al. 2018. How to Achieve the Desired Outcomes of Advance Care Planning in Nursing Homes: A Theory of Change. *BMC Geriatrics*, 18(1), 47.
- GILISSEN, J., PIVODIC, L., SMETS, T. et al. 2017. Preconditions for Successful Advance Care Planning in Nursing Homes: A Systematic Review. *International Journal of Nursing Studies*, 66, 47–59.
- HOLMEROVÁ, I., JURASKOVÁ, B., KALVACH, Z. et al. 2007. Dignity and Palliative Care in Dementia. *Journal of Nutrition, Health and Aging*, 11(6), 489–494.
- HRDÁ, K. 2018. *Multidisciplinární tým v akci*. Praha: Domov Sue Ryder.
- HRDÁ, K. 2016. *Péče zaměřená na člověka v domově pro seniory*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií. Vedoucí diplomové práce Ing. Mgr. Matěj Lejsal.
- HRDÁ, K., TOLLAROVÁ, B. et al. 2018. *Průvodce poskytováním paliativní péče v pobytových sociálních službách pro seniory*. Praha: Domov Sue Ryder.
- HUGHES, S., FIRTH, P., OLIVIERE, D. 2015. Core Competencies for Palliative Care Social Work in Europe: An EAPC White Paper – part 2. *European Journal of Palliative Care*, 22(1), 38–44.
- CHAN, H. Y. L., PANG, S. M. C. 2011. Readiness of Chinese Frail Old Age Home Residents Towards End-of-Life Care Decision Making. *Journal of Clinical Nursing*, 20 (9–10), 1454–1461.
- MADE, T., WOOD, C. 2011. „Personalisation Must Work for Those Who Need It Most...“ London: Demos.
- MARTIN, R. S., HAYES, B., GREGOREVIC, K. et al. 2016. The Effects of Advance Care Planning Interventions on Nursing Home Residents: A Systematic Review. *Journal of the American Medical Directors Association*, 17(4), 284–293.
- MATOUŠEK, O., KODYMOVÁ, P. 2005. *Sociální práce v praxi: specifika různých cílových skupin a práce s nimi*. Praha: Portál.
- NG, C. W. L., CHEONG, S. K., GOVINDA RAJ, A. et al. 2016. End-of-Life Care Preferences of Nursing Home Residents: Results of a Cross-Sectional Study. *Palliative Medicine*, 30(9), 843–853.
- PIERS, R., ALBERS, G., GILISSEN, J. et al. 2018. Advance Care Planning in Dementia: Recommendations for Healthcare Professionals. *BMC Palliative Care*, 17(1), 88.
- PROCHÁZKOVÁ, E. 2014. *Práce s biografií a plány péče*. Praha: Mladá fronta.
- RIETJENS, J. A. C., SUDORE, R. L., CONNOLLY, M. et al. 2017. Definition and Recommendations for Advance Care Planning: An International Consensus Supported by the European Association for Palliative Care. *The Lancet Oncology*, 18(9), 543–551.
- SAINI, G., SAMPSON, E. L., DAVIS, S. et al. 2016. An Ethnographic Study of Strategies to Support Discussions with Family Members on End-of-life Care for People with Advanced Dementia in Nursing Homes. *BMC Palliative Care*, 15(1), 55.
- SÉCHAUD, L., GOULET, C., MORIN, D. et al. 2014. Advance Care Planning for Institutionalised Older People: An Integrative Review of the Literature. *International Journal of Older People Nursing*, 9(2), 159–168.

STEM/MARK. 2013. *Zpráva umírání a péče o nevyléčitelně nemocné. STEM/MARK pro Cestu domů* [online]. [23. 2. 2019]. Dostupné z: <http://www.umirani.cz/sites/default/files/custom-files/cesta-domu-zprava-umirani-a-pece-o-nevylecitelne-nemocne-2013.pdf>

ŠPATENKOVÁ, N. et al. 2014. *O posledních věcech člověka: Vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén.

ŠTEGMANNOVÁ, I. 2012. *Zavádění standardů kvality v pobytových zařízeních pro seniory – etické aspekty*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií. Vedoucí disertační práce PhDr. Zuzana Havrdová, CSc.

THORESEN, L., AHLZÉN, R., SOLBRÆKKE, K. N. 2016. Advance Care Planning in Norwegian Nursing Homes – Who Is It For? *Journal of Aging Studies*, 38, 16–26.

URBAN, D. 2013. Mezioborová spolupráce v praxi sociální práce. In: JANEBOVÁ, R. *Spolupráce v sociální práci*. Hradec Králové: Gaudeamus, 123–127.

ÚSTAV ZDRAVOTNICKÝCH INFORMACÍ A STATISTIKY. 2018. *Zemřelí 2017* [online]. [23. 2. 2019]. Dostupné z: <https://www.uzis.cz/publikace/zemreli-2017>

VAN OORSCHOT, B., MÜCKE, K., CIRAK, A. et al. 2019. Gewünschter Sterbeort, Patientenverfügungen und Versorgungswünsche am Lebensende: erste Ergebnisse einer Befragung von Pflegeheimbewohnern. *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie*, 52(6), 582–588.

Vyhláška č. 505/2006 Sb., vyhláška, kterou se provádějí některá ustanovení zákona o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách.

Mediace jako instituce v současné české legislativě

Mediation as an Institution in Contemporary Czech Legislation

Lenka Dvořáková

Mgr. et Mgr. Lenka Dvořáková¹ je absolventkou magisterských oborů sociologie a sociální politika a sociální práce. V současnosti postgraduálně studuje obor sociální politika a sociální práce na Katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Oblastí jejího výzkumného zájmu je institucionalizace mediace, internetové poradenství, péče o lokality zapsané v seznamu UNESCO a scénáře krizového řízení.

Abstrakt

CÍLE: Autorka poukazuje na problém nízké míry institucionalizace mediace jako samostatného vzoru jednání i mediace užívané v kontextu sociální práce v české společnosti. Klade si proto otázku o vlivu legislativní úpravy výkonu mediace na její institucionalizaci. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Příspěvek nahlíží na mediaci jako instituci v pojetí zákonů č. 257/2000 Sb., o Probační a mediační službě ČR, a č. 202/2012 Sb., o mediaci, z perspektivy sociálního konstruktivismu Bergera a Luckmanna a strukturního funkcionalismu B. Malinowského. **METODY:** Metodou zkoumání zmíněných zákonů je obsahová analýza. **VÝSLEDKY:** Na základě zjištěného lze konstatovat, že legislativní úprava mediace potenciálně napomáhá institucionalizaci mediace samotné. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Nicméně pro užívání mediace v kontextu sociální práce může mít legislativní úprava mediace v České republice jak podporující, tak limitující efekt.

Klíčová slova

instituce, institucionalizace, legislativa, mediace, sociální práce

Abstract

OBJECTIVES: The author points out the problem of the low rated institutionalization of mediation as an independent model of negotiation and mediation used in the context of social work in Czech society. Therefore, she investigates the influence of the legislative regulation of mediation performance on its institutionalization. **THEORETICAL BASE:** The contribution considers mediation as an institution in the concept of Act No. 257/2000 Coll., about Probation and Mediation Service CZ and No. 202/2012 Coll., about Mediation from the perspective of social constructivism of Berger and Luckmann and the structural functionalism of B. Malinowski. **METHODS:** The method of research of these laws is content analysis. **OUTCOMES:** On the basis of research, we can state that the legislative regulation of mediation potentially helps in the institutionalization of mediation itself. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** However, for the

¹ Kontakt: Mgr. et Mgr. Lenka Dvořáková, Katedra sociální politiky a sociální práce, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Joštova 10, 602 00 Brno; krickova@fss.muni.cz

use of mediation in the context of social work, the legislative regulation of mediation in the Czech Republic may have both supportive and limiting effects.

Keywords

institution, institutionalization, legislation, mediation, social work

ÚVOD

I přes svůj velký potenciál úspěšně pomáhat lidem s problémy při řešení konfliktů² je mediace³ v české společnosti využívána jen v malém množství případů⁴. Své místo v systému institucí si hledá jednak jako samostatný a na oborových kontextech nezávislý vzor jednání (např. Moore, 1996; Arnold, Riskin, Keatig, 1997; Šišková, 2012 či Asociace mediátorů České republiky⁵, 2018), ale také jako pomáhající intervence v kontextu různých oborů, konkrétně v psychologii, právu nebo v sociální práci (např. Kilpatrick, 1987; Novotná, Schimmerlingová, 1992; Matoušek a kol., 2008), kterou se budeme zabývat především. Na rozdíl např. od USA, kde má mediace dlouhodobou historii (Šišková, 2012:22), lidé v České republice stále často využívají k řešení konfliktů, které se jim nedaří vyjednat přímo, tradiční instituci soudu, a řeší tak konflikty spíše bojem (Holá a kol., 2014:231). Za nežádoucí stav v praxi považuji situaci, kdy se lidem, kteří mají potíže při řešení konfliktů, nedostane adekvátní nabídka pomoci v podobě mediace, přestože ji potřebují.

Vycházím z předpokladu, že toto nevyužití potenciálu mediace je způsobeno nízkou mírou institucionalizace mediace v České republice, což znamená, že mediace není samozřejmou a rutinní reakcí na problém s řešením konfliktu, a to jak mediace jakožto samostatný vzor jednání, tak ani mediace užívaná jako nástroj pomoci v sociální práci. Považuji za žádoucí, aby v tomto došlo v české společnosti k posunu a změně, tedy k častějšímu využívání mediace a k méně soudním sporům, což by mohlo přinést jednak ekonomické a časové úspory, snížení zátěže soudů, efektivnější řešení konkrétních sporů a větší spokojenost účastníků konfliktu s jeho výsledkem (např. AMČR, 2018; Šišková, 2012; Holá a kol., 2014).

Mediace se dostala do České republiky ze Spojených států na počátku devadesátých let dvacátého století (Šišková, 2012:31), ale až do roku 2000 nebyla ukotvena v legislativním systému ČR. Prvním předpisem, který ji jmenuje, je zákon č. 257/2000 Sb., o Probační a mediační službě, dále pak až zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, který mediaci implementuje také do dalších zákonů, např. občanského nebo obchodního zákoníku, notářského řádu aj.

Legislativní úpravu mediace považuji za jednu z významných změn, o kterých mluví McDonaldová (2006), když popisuje proměnu sociální práce a podmínek jejího výkonu v posledních letech a přechod od tzv. welfare state⁶ k tzv. workfare state⁷. McDonaldová (2006:43) rozlišuje tři typy změn, a to změny politické, ekonomické a ideové. Legislativní úprava mediace je v tomto

² „Zkušenosti ukazují, že mediační proces umožňuje stranám přicházet s výrazně více efektivními a kreativními řešeními dané situace než jiná řešení konfliktu, např. soud. V 70–80 % mediovaných případů je dosaženo výsledné, pro všechny zúčastněné strany přijatelné dohody“ (AMČR, 2018).

³ Alternativní způsob řešení konfliktů za pomoci prostředníka zvaného mediátor (AMČR, 2018).

⁴ Např. v roce 2007 podstoupilo mediaci 439 obviněných osob v rámci alternativního řešení trestné činnosti Probační a mediační službou (Rozum a kol., 2009:20), ale stíháno pro trestnou činnost bylo ve stejném roce 78 545 osob (ČSÚ, 2015). Samozřejmě ne všechny případy trestné činnosti je vhodné řešit mediací. Přesto se však domnívám, že ve využití mediace nejen v trestněprávní justici jsou v České republice stále velké rezervy. Dále např. výzkum Šobáňové mezi sociálními pracovníky z roku 2011.

⁵ Dále též AMČR.

⁶ Vychází z myšlenek kolektivismu a občanských práv (McDonald, 2006).

⁷ Upřednostňuje svobodu trhu a prosazuje individualismus (McDonald, 2006).

smyslu změnou politickou a vyvstává proto otázka: *Jak legislativní úprava mediace ovlivňuje institucionalizaci mediace v kontextu sociální práce?* Aby bylo možné na tuto otázku odpovědět, je nejprve třeba prozkoumat, jak je podpora institucionalizace mediace vyjádřena v relevantní české legislativě, a až následně bude možné pokládat otázky o vlivu na institucionalizaci mediace v sociální práci.

Cílem tohoto textu je prozkoumání prvního problému, tedy zjistit, které charakteristiky instituce nabývá mediace v české legislativě. Následně se pokusím anticipovat, jaké implikace mohou z legislativní úpravy mediace plynout pro mediaci užívanou v kontextu sociální práce. Za tímto účelem považuji za nezbytné nejprve definovat mediaci a mediaci v kontextu sociální práce, dále teoreticky vymezit instituci a její klíčové prvky, abych následně mohla prostřednictvím kvalitativní obsahové analýzy hledat v textech relevantních zákonů (zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, a zákon č. 257/2000 Sb., o Probační a mediační službě ČR, dále jen PMS) podobu jednotlivých klíčových prvků mediace jako instituce. Nejprve definujeme mediaci a mediaci v kontextu sociální práce.

MEDIACE A MEDIACE V KONTEXTU SOCIÁLNÍ PRÁCE

Mediace je alternativní metoda řešení konfliktů⁸, která využívá přítomnost prostředníka (mediátora). Mediátor je odborník na efektivní vyjednávání a komunikaci, který napomáhá stranám konfliktu dospět k urovnání sporu a najít vzájemně přijatelné řešení dané situace. Postavení mediátora je vyvážené k oběma stranám. Jeho úkolem je řídit proces jednání, vytvářet podmínky pro dorozumění účastníků a nalezení řešení, které zohledňuje zájmy obou stran. Mediátor podporuje schopnosti účastníků urovnat konflikt vlastními silami, jeho úkolem není daný problém posuzovat nebo hodnotit ani rozhodovat o konkrétní podobě jeho řešení. Mediátor nastalé problémy pojmenovává a předkládá je jako témata k jednání. Cílem mediace je najít nová řešení dané situace, a tak je to vlastně proces, který se soustřeďuje na budoucnost (Arnold, Riskin, Keating, 1997:7–10; AMČR, 2018).

Mediace je obecně chápána buď 1. jako nástroj facilitace konfliktu nezávislý na oborových kontextech její aplikace (např. Moore, 1996; Arnold, Riskin, Keating, 1997; Šišková, 2012; Asociace mediátorů České republiky, 2018), nebo 2. jako pomáhající intervence v kontextu různých oborů, konkrétně psychologie, právo nebo sociální práce (např. Kilpatrick, 1987; Novotná, Schimmerlingová, 1992; Matoušek a kol., 2008). Carrasco (2016), Holá a kol. (2014) nebo Kroftová, Ouřednicková (2010, in Matoušek, Kolářková, Kodymová, 2010) pak chápou mediaci oběma zmíněnými způsoby, k čemuž se také přikláním.

Mediaci v kontextu sociální práce mám tedy na mysli především mediaci užívanou jako metodu sociální práce (ta může být poskytována buď jako sociální služba podle zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách,⁹ nebo sociální pracovník v rámci své intervence používá mediační techniky), dále mediaci vykonávanou na podnět OSPOD podle zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, popřípadě také mediaci praktikovanou v trestní justici Probační a mediační službou dle zákona č. 257/2000 Sb., o PMS, jelikož ta stojí na pomezí oborů právo a sociální práce (PMS ČR, 2018). Za mediaci v kontextu sociální práce dále považuji takovou mediaci, která je vedena za účelem dosažení cílů sociální práce (viz dále), je tedy sociálním pracovníkem klientovi pouze doporučena nebo zprostředkována (takto může mediace probíhat buď ve výše zmíněných režimech, nebo dle zákona č. 202/2012 Sb., o mediaci nebo také dle živnostenského zákona č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání).

⁸ Konflikt pro potřeby tohoto textu chápu jako synonymum pro spor.

⁹ Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, explicitně mediaci nezmiňuje, ale v praxi je mediace nabízena jako sociální služba, např. Sdružení sociálních asistentů Ostrava (www.socialniasistence.cz).

Sociální práci můžeme definovat jako „profesionální aktivitu zaměřenou na pomáhání jednotlivcům, skupinám či komunitám zlepšit nebo obnovit jejich schopnost sociálního fungování¹⁰ a na tvorbu společenských podmínek příznivých pro tento cíl“ (Národní asociace sociálních pracovníků, 1973, in Matoušek, 2007:184). Pro účely tohoto textu budu vycházet z novější definice sociální práce z Encyklopedie sociální práce, která chápe sociální práci jako pomoc klientům „zvládat nesnáze v jejich interakcích se subjekty v jejich sociálním prostředí“ (Musil, 2013b:512). **Cílem** mediace v kontextu sociální práce je v tomto smyslu tedy podporovat sociální fungování¹¹ klienta a pomoci mu obnovit nebo udržovat rovnováhu mezi schopností klienta zvládat požadavky sociálního prostředí a mezi samotnými požadavky sociálního prostředí kladenými na klienta. Toto platí pro každou ze stran sporu. **Předmětem intervence** sociální práce je problémová interakce¹² (Musil, 2013a, 2013c) mezi lidmi a sociálním prostředím, předmětem intervence mediace v kontextu sociální práce je pak konkrétní typ problémové interakce – konflikt mezi jednotlivými subjekty v sociálním prostředí. Sociální pracovník zastává **roli** zprostředkovatele nebo průvodce obtížnou životní situací, podobně mediátor zprostředkovává konfliktní komunikaci a provází klienty vyjednáváním v rámci jejich sporu. Dále můžeme zmínit některá **společná teoretická východiska** mediace a sociální práce, např. systemiku, reflexivitu nebo rogersovský přístup. Nyní se budeme věnovat konceptu instituce.

INSTITUCIONALIZACE A PRVKY INSTITUTE

K institucionalizaci dle Bergera a Luckmanna dochází při vzájemné typizaci¹³ habitualizovaných¹⁴ činností. Každá taková typizace je tedy institucí. Velmi důležitá je vzájemnost typizací a typičnost nejen činností, ale i vykonavatelů činností v institucích. Typizace musejí být sdílené a dostupné všem členům společnosti (Berger, Luckmann, 1999:58) nebo sociální skupiny, v rámci které instituce vznikla. Institucionalizace se začíná projevovat v každé sociální činnosti, která probíhá v čase. Během interakce jednotlivých aktérů se budou vzájemné typizace projevovat určitými vzorci v jejich chování (Berger, Luckmann, 1999:59).

¹⁰ Bartlettová definuje sociální fungování prostřednictvím konceptů životní úkoly a zvládání. Mluví o snaze lidí zvládat různé situace a problémy, které pojmenovává jako životní úkoly. Tyto životní úkoly jsou pro jedince očekávání či požadavky, které na něj kladou různé životní situace (Bartlett, 1970). Sociálním fungováním myslí tedy interakci mezi lidmi a sociálním prostředím.

¹¹ Musil a Navrátil (2000:140) komplexní koncept sociálního fungování vytvořený Bartlettovou shrnují: Lidé a prostředí jsou trvale v interakci, prostředí klade na člověka určité požadavky (formuluje očekávání, definuje sociální role) a člověk je na ně nucen reagovat. Pokud lidé požadavky prostředí zvládají, je jejich životní situace rovnovážná. Pokud však lidé požadavky prostředí nezvládají, nastává problém. Příčinou problémů nebo jejich nezvládnutí může být jak nedostatek dovedností na straně klienta, tak nepřiměřenost očekávání prostředí vůči klientovi (Bartlett, 1970; Musil, Navrátil, 2000) nebo nedostatečná podpora ze strany prostředí (Musil, 2004).

¹² Interakce je proces, který spočívá v působení (přímé x nepřímé, zaměřené x nezaměřené, osobní x anonymní) jednoho jednatelého na jiného jednatelého. Zahrnuje komunikaci, ovlivňování, moc, kooperaci nebo sociální konflikt. Nemusí být nutně vzájemná, ale bývá to typické (Velký sociologický slovník, 1996:439).

¹³ Označení činnosti jako „této“ činnosti odlišné od jiných činností.

¹⁴ Sociologové Berger a Luckmann popisují proces habitualizace, který je klíčový pro institucionalizaci, takto: Veškerá lidská činnost podléhá habitualizaci (habitus = dispozice k jednání). Jakákoli často opakovaná činnost se ustálí ve vzorec, který pak může být bez větší námahy napodobován a který je pak svým vykonavatelem chápán jako tento vzorec. Habitualizace znamená, že daná činnost může být opět vykonávána v budoucnosti tímž způsobem a opět bez většího úsilí (Berger, Luckmann, 1999:56). Habitualizace s sebou nese zúžení volby, stabilitu a zajišťuje, že každá situace nemusí být definována znovu krok za krokem (Berger, Luckmann, 1999:57).

Podle Vávrové (2010) je v oblasti sociálních věd jako institucionalizace označován proces, kdy se sociální role, způsob chování, hodnoty a představy jednotlivce stávají pevně spojenými s organizací, sociálním systémem nebo společenstvím.

Pojem instituce na základě uvedeného tedy chápu funkcionalisticky jako „schválené a sankcemi podepřené vzory organizovaného jednání“ (Velký sociologický slovník, 1996:435). Při svém zkoumání vycházím z Malinowského hypotézy, která předpokládá, že všechny instituce mají totožnou, univerzální strukturu. Základní prvky univerzální institucionální struktury dle Malinowského (1968:57–58) tvoří charta, personál, normy, hmotné zařízení, aktivity a funkce instituce

Podobně se také Musil (2011) zabývá institucemi a z teorie vyvozuje čtyři klíčové prvky, na základě kterých lze instituci ve společnosti považovat za etablovanou či nikoli. Při artikulaci prvních tří vychází z Kellerovy definice instituce¹⁵ (Keller, 1991), čtvrtý prvek přidává na základě Vědecké teorie kultury od Malinowského (1968). Musil (2013) tedy uvádí jako čtyři základní předpoklady pro považování instituce za vykrystalizovanou¹⁶ poté, co proběhl úspěšně proces institucionalizace: 1. uznání specifického problému, 2. uznání specifického způsobu řešení problému, 3. vzájemné rutinní očekávání využívání specifického způsobu řešení specifického problému a 4. uznání členů specifické organizované skupiny jako způsobilých k řešení specifického problému řešeného přiměřeným způsobem. Pokusím se teorie jednotlivých autorů propojit a na základě teorie Malinowského považuji za nezbytné zabývat se také pátým prvkem instituce (5), a sice její funkcí. (Ad 1) Východiskem každé instituce je dle Malinowského charta, která zahrnuje kulturní hodnoty, cíle a strategické potřeby lidí. Je to důvod, proč instituce vzniká. Pro tyto hodnoty a cíle se lidé stávají členy organizací, které se formují v rámci instituce (Malinowski, 1968:57–58). V případě kulturní instituce pak Malinowski mluví také o popudu. Pod popudem si můžeme představit určitý cíl nebo kulturní potřebu, kterou má kulturní instituce za úkol naplnit (Malinowski, 1968:150). Musil (2011) hovoří o popudu pro vznik instituce jakožto o **problému**.

(Ad 2) **Způsob řešení problémů** zahrnuje řadu konkrétních aktivit. Tyto aktivity se řídí určitými normami a k jejich provádění je využíváno určitého hmotného zařízení (Malinowski, 1968).

Skupiny organizované v rámci instituce provádí určité aktivity nebo činnosti. Malinowski je také někdy nazývá jako instrumentální řadu. Aktivity se vyznačují určitým sociálním jednáním na základě institucionálních pravidel, které směřuje k naplnění charty, tedy více či méně přispívají k naplnění cíle instituce. Tyto aktivity ve svém důsledku tedy vedou k uspokojení potřeb, hodnot a cílů – plní sociální funkci (Malinowski, 1968:57–58, 150).

Pro existenci a fungování každé instituce je dále nezbytné, aby si lidé jednající v jejím rámci osvojili určité normy. Tyto normy nebo také tato pravidla mají obvykle podobu kulturních rolí, dovedností, zvyků a návyků, právních norem, mravních příkazů či sankcí a stanovují limity a hranice vzájemného očekávání lidí sdružujících se do organizací v rámci instituce (Malinowski, 1968:57–58).

Mezi prvky institucionální struktury Malinowski dále řadí tzv. hmotné zařízení. Jsou to všechny hmotné prostředky nebo také umělé výtvoř, jimiž daná instituce disponuje a které ovlivňují činnosti vykonávané v rámci instituce, to znamená nástroje či předměty a dále také materiální technologie či fyzické prostředí (Malinowski, 1968:57–58, 150).

¹⁵ Keller za sociální instituci považuje každý obecně praktikovaný způsob jednání sloužící naplnění určité reálné nebo fiktivní potřeby (Keller, 1991:59). Dále Keller zdůrazňuje vzájemnost očekávání členů společnosti a uvědomované jednání. Definuje tedy sociální instituci jako „uvědomovaný a na základě minulého jednání ustálený (standardizovaný) způsob řešení problému, jehož uplatňování členové společnosti od sebe vzájemně očekávají“ (Keller, 1991:54–57).

¹⁶ Pojem vykrystalizovaná instituce lze chápat ve dvojím smyslu: 1. Jednak ji lze chápat jako instituci v kontextu procesu institucionalizace, kdy na počátku procesu má instituce určité znaky, v průběhu procesu jiné a ve výsledku procesu konečné znaky (Musil, 2013). 2. Lze instituci chápat v kontextu společnosti, kdy ji lze na základě určitých znaků odlišit od jiných prvků společnosti, např. sociální struktura, organizace atd. (Musil, 2011).

(Ad 3) Dalším významným prvkem struktury instituce je **personál**. Ten Malinowski definuje jako „skupinu organizovanou na základě určitých zásad autority, dělby funkcí a rozdělení práv i povinností“. Mezi jednotlivými členy skupiny existuje soustava vztahů a probíhající interakcí a také hierarchie v rámci konkrétní organizace (Malinowski, 1968:57–58), o členech specifické organizované skupiny mluví ve svém čtvrtém prvku¹⁷ instituce také Musil (2013). Berger s Luckmannem (1999:58) zdůrazňují typičnost jednotlivých aktérů činností v rámci instituce. Všichni uvedení autoři tedy odkazují k lidskému osazenstvu instituce, které v rámci instituce vyvíjí nějaké aktivity. Personál tedy budu chápat jako typické účastníky interakcí v rámci instituce.

(Ad 4) Keller ve své definici instituce považuje **vzájemnost očekávání**¹⁸ za klíčovou. Instituce je dle Kellera „uvědomovaný a na základě minulého jednání ustálený (standardizovaný) způsob řešení problému, jehož uplatňování členové společnosti od sebe vzájemně očekávají“. Nestačí tedy, aby vykonavatel činnosti sám označil svoji činnost jako „tuto“ činnost odlišnou od jiných činností, ale aby sám byl schopen „tuto“ činnost rozpoznat i u jiných vykonavatelů a naopak jeho i další lidé mohli označit za vykonavatele „této“ činnosti (= vzájemnost typizací).

(Ad 5) Pokud se podíváme očima Malinowského na integrovaný výsledek činnosti instituce jako celku, který vyjadřuje objektivní roli, jakou instituce hraje v celkovém kulturním systému, mluvíme o **funkci** instituce. Každá instituce uspokojuje ve své vlastní sféře určitou oblast potřeb (Malinowski, 1968:57–58).

Dle Malinowského je existence instituce legitimizována svou funkcí ve společnosti. Malinowski rozlišuje sedm typů funkcí, které mohou instituce ve společnosti plnit: 1. Existenční, 2. rozdělování uspokojování potřeb mezi členy společnosti, 3. biologická reprodukce, 4. přenos kultury, 5. ochrana, 6. komunikace, 7. legitimita vztahů (Winkler). Dále lze rozlišovat dle Mertona (1957:118) funkce manifestní¹⁹ a funkce latentní²⁰.

V následující kapitole se podíváme na konkrétní podobu teoreticky vymezených prvků mediace v relevantní české legislativě.

PRVKY MEDIACE JAKO INSTITUTE V ZÁKONĚ

Mediace se poprvé objevuje v českém právním systému v roce 2000, a to v zákoně č. 257/2000 Sb., o Probační a mediační službě, dále pak až v roce 2012, kdy vešel v platnost a následně v účinnost zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci a o změně některých zákonů. Tyto dva zákony se věnují právní úpravě provozování mediace, ať už Probační a mediační službou v rámci restorativní justice, nebo zapsanými mediátory v rámci práva občanského. Mediáci zmiňuje také zákon č. 99/1963 Sb., občanský soudní řád, ale ten pouze odkazuje na zákon o mediaci (např. § 67, § 99, § 114a aj.) a umožňuje tak soudu poučit účastníky soudního řízení, že mohou mediaci využít dle zákona o mediaci. Občanský soudní řád tedy mediaci nijak nepopisuje, a neposkytuje tedy dostatečné podklady pro institucionální analýzu. Podobně zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, umožňuje obecnímu úřadu s rozšířenou působností uložit povinnost účastnit se prvního setkání se zapsaným mediátorem (§ 12 odst. 1 písm. d), je-li to v zájmu řádné výchovy dítěte.

¹⁷ Uznání členů specifické organizované skupiny jako způsobilých k řešení specifického problému řešeného přiměřeným způsobem (Musil, 2013).

¹⁸ Očekávání nebo též anticipace, tedy předjímání, předvídaní, předzvěst (Slovník cizích slov) Nakonečný (2000:273–274) chápe jako duševní stav, který se objevuje, když se člověk ocitne před určitou situací. Tento duševní stav je spojen s emocemi.

¹⁹ Jsou to ty funkce, které účastníci určité sociální aktivity znají a zamýšlejí. Jde o funkce zjevné, hlášené a vědomé. Zahrnují předpokládané a zamýšlené důsledky (Merton, 1957:118).

²⁰ Jsou to naopak ty s nezamýšlenými a nehlášenými důsledky. Tj. funkce skryté a neuvědomované. Které nemůžeme vždy předvídat a mnohdy může tento nezamýšlený důsledek jednání zastínit to, co bylo jeho původním cílem (Merton, 1957:118).

Taktéž se ale mediaci podrobněji nevěnuje. Podobné zmínky o mediaci, popřípadě odkaz na zákon o mediaci můžeme nalézt v dalších předpisech, např. v zákoně o advokacii, v obchodním zákoníku nebo v soudním řádu atd., nicméně tyto neposkytují dostatečný materiál pro analýzu, a proto se jimi nebudu podrobněji zabývat.

V textech dvou stěžejních zákonů (č. 202/2012, Sb., o mediaci, č. 257/2000 Sb., o PMS) byly tedy prostřednictvím obsahové analýzy hledány označení a kvalitativní znaky mediace jako instituce a následně interpretovány na základě teorie institucionalizace. Na následujících stranách se tak pokusím čtenáři představit podobu jednotlivých prvků mediace jako instituce, které jsem teoreticky popsala výše, v české legislativě.

Problém

Problém (Musil, 2011) nebo také popud pro vznik instituce (Malinowski, 1968) na základě teorie indikují jako pojmenování cíle, strategické potřeby lidí či jako pojmenování důvodu pro vznik instituce.

Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, upravuje výkon a účinky mediace prováděné zapsanými mediátory na území České republiky v netrestní oblasti (§ 1). „Pro účely tohoto zákona se rozumí mediací postup při řešení konfliktu za účasti jednoho nebo více mediátorů, kteří podporují komunikaci mezi osobami na konfliktu zúčastněnými (dále jen „strana konfliktu“) tak, aby jim pomohli dosáhnout smírného řešení jejich konfliktu uzavřením mediační dohody“ (§ 2 písm. a)). Mediace se tedy v pojetí zákona 202/2012 Sb., o mediaci, zaměřuje na **konflikt a jeho řešení**, cílem je smír a uzavření dohody. Zákon navíc specifikuje rodinnou mediaci, která se zaměřuje na „řešení konfliktů vyplývajících z rodinných vztahů“ (§ 2 písm. b)).

Zákon č. 257/2000 Sb., o PMS, definuje mediaci jako „mimosoudní zprostředkování za účelem řešení sporu mezi obviněným a poškozeným a činnost směřující k urovnání konfliktního stavu vykonávaná v souvislosti s trestním řízením“ (§ 2 odst. 2) a stanovuje její cíl také jako „... uzavření dohody mezi obviněným a poškozeným...“ (§ 4 odst. 1 písm. b)). Podobně k mediační dohodě a ke smíru v rozhodované věci vede účastníky řízení dle § 67 odst. 2 zákon č. 99/1963 Sb., Občanský soudní řád, který dále už jen odkazuje na zákon o mediaci.

Předmětem zájmu podle těchto dvou zákonů je tedy **rozhodovaná věc** nebo **spor** a jeho **řešení** nebo také **urovnání konfliktního stavu** a **uzavření dohody**.

Způsob řešení problému

Způsob řešení problému zahrnuje řadu konkrétních aktivit, tyto aktivity se řídí určitými normami a k jejich provádění je využíváno určitého hmotného zařízení (Malinowski, 1968). Těmto třem složkám se budu věnovat v následujících třech podkapitolách.

Aktivity

Aktivity nebo také činnosti na základě teorie Malinowského (1968) indikují jako pojmenování sociálního jednání, to znamená smysluplného jednání²¹ orientovaného na druhé s nějakým cílem či záměrem (Weber, 1998).

Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, uvádí množství činností, které provádějí jednotliví účastníci mediace (mediátor, strany konfliktu). Jelikož se jedná o právní normu, obvykle se zákon vyjadřuje ve smyslu, že někdo má povinnost udělat něco:

Strana konfliktu „... je povinna tuto skutečnost druhé straně konfliktu bez zbytečného odkladu oznámit“ (§ 3 odst. 1), „mediační dohodu uzavírají všechny strany konfliktu (§ 7), „... odměnu hradí strany konfliktu rovným dílem“ (§ 10).

Další činnosti vymezuje zákon mediátorovi: mediátoři mají za úkol podporovat komunikaci mezi

²¹ Weber rozlišuje sociální jednání od chování, které je prostou odpovědí organismu na vnější či vnitřní podnět (Weber, 1998).

stranami konfliktu (§ 2 písm. a)), ten (mediátor)... „je povinen o tom strany konfliktu neprodleně informovat“ (§ 3 odst. 2), mediátor je „povinen poučit strany konfliktu o...“ (§ 3 odst. 4), mediátor je „povinen strany konfliktu výslovně poučit o tom, že...“ (§ 3 odst. 4), mediátor „odmítne uzavření smlouvy o provedení mediace, jestliže...“ (§ 5 odst. 1), „mediátor již zahájenou mediací ukončí, jestliže...“ (§ 6 odst. 1), „provádět mediaci“ (§ 8 odst. 1 písm. a)), „respektovat názory stran konfliktu a vytvářet podmínky pro jejich vzájemnou komunikaci“ (§ 8 odst. 1 písm. b)), „bez zbytečného odkladu informovat strany konfliktu o všech skutečnostech...“ (§ 8 odst. 1 písm. c)), „stvrdit svým podpisem mediální dohodu“ (§ 8 odst. 1 písm. d)), vydat stranám konfliktu potvrzení (§ 8 odst. 1 písm. e), f), g)), „doručit ostatním stranám konfliktu písemné prohlášení...“ (§ 8 odst. 1 písm. h)), „soustavně se vzdělávat a prohlubovat své odborné znalosti“ (§ 8 odst. 1 písm. i)), mediátor nesmí... „poskytovat právní služby...“ (§ 8 odst. 2), „mediátor je povinen zachovávat mlčenlivost o všech skutečnostech...“ (§ 9 odst. 1).

Podíváme-li se blíže na jednotlivé jmenované aktivity, jedná se převážně o činnosti, které lze označit jako **právní úkony** (stvrdit, uzavřít...), **kommunikační činnosti** (informovat, poučit, oznámit...) nebo **interakční činnosti** (hradit, doručit...).

V pojetí zákona č. 257/2000 Sb., o PMS, je cílem PMS vytváření předpokladů pro to, aby „věc mohla být ve vhodných případech projednána...“ (§ 4 odst. 1), dále se PMS podílí „na prevenci trestné činnosti“ (§ 4 odst. 5), plnění úkolů PMS zajišťují jednotlivá střediska PMS (§ 3 odst. 2), PMS „úzce spolupracuje s orgány, kterým...“ (§ 5 odst. 2). Konkrétněji činnosti PMS zákon specifikuje v celém § 4: „obstarávání podkladů k osobě obviněného a jeho rodinnému i sociálnímu zázemí“, „vytváření podmínek pro rozhodnutí o podmíněném zastavení trestního stíhání, nebo pro schválení narovnání, zejména projednání a uzavření dohody mezi obviněným a poškozeným o náhradu škody ... nebo dohody o narovnání“, pomoc „při odstraňování následků trestného činu“, „přispívá k ochraně práv osob poškozených trestnou činností a ke koordinaci sociálních a terapeutických programů“, „provádí ... úkony na pokyn orgánů činných v trestním řízení a ve vhodných případech v oblasti mediace i bez takového pokynu ... v těchto případech o tom neprodleně informuje příslušný orgán činný v trestním řízení, který může rozhodnout, že věc se k mediaci nepředává, a mediace proto dále prováděna nebude“, „opatrovat informace a poznatky o osobě obviněného nebo o stanoviscích poškozeného“.

Zákon se nevyjadřuje příliš konkrétně o jednotlivých činnostech, ale zaměřuje se spíše na obecné pojmenování aktivit prováděných PMS, navíc často neuvádí činnosti mediální samostatně od činností probačních. Ze zákona však vyplývá, že se PMS věnuje **kommunikaci a interakci** s dalšími subjekty (spolupracuje, obstarává podklady, projednává a uzavírá dohody, koordinuje soc. a terapeutické programy, opatřuje informace...) a spolu s jinými státními orgány **chrání práva** poškozených a spoluzajišťuje **prevenci** trestné činnosti.

Normy

Normy nebo také pravidla indikují dle Malinowského (1968:57–58) jako dovednosti, zvyky a návyky, právní normy, mravní příkazy či sankce, které stanovují limity a hranice vzájemného očekávání.

Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, a podobně zákon č. 257/2000 Sb., o PMS, jsou samy o sobě normami, konkrétně právními předpisy. Pokud se však zaměříme na jejich obsah, odkazují na další normy nebo upravují některá dílčí pravidla a vyzdvihují zásady, na které je v jejich pojetí kladen důraz.

Jednou z takových dílčích norem v zákoně č. 202/2012 je smlouva o provedení mediace (§ 4 odst. 2), která mimo jiné obsahuje např. „vyšší odměny mediátora za provedenou mediací“ (§ 4 odst. 2 písm. d)). Dále zákon mluví o nezbytnosti zápisu mediátora do seznamu mediátorů, který spravuje Ministerstvo spravedlnosti ČR: „Poskytovat služby mediátora je oprávněna pouze osoba zapsaná v seznamu“ (§ 14), přičemž „seznam je informačním systémem veřejné správy“ (§ 15). Do seznamu se může nechat zapsat člověk, který složí mediátorské zkoušky podle zákona a podá si žádost

o zápis do seznamu, také o změny zapsaných údajů je nutno žádat (§§ 17, 18). Zákon dále upravuje přesnou podobu a obsah této žádosti.

Zákon vymezuje také, co je obsahem mediátorské zkoušky: „Obsahem zkoušek je ověření odborných znalostí a dovedností potřebných pro výkon činnosti mediátora, a to z oblasti mediace a dalších způsobů mimosoudního řešení sporů, včetně příslušné právní úpravy, mediačních technik, základních lidských práv a svobod, občanského, obchodního a pracovního práva, rodinného práva, práva na ochranu spotřebitele, občanského práva procesního a základů psychologie a sociologie“ (§ 23 odst. 7). Jedná se tedy o vymezení oblastí, ve kterých musí mít mediátor, který chce provozovat svoji činnost podle zákona, dostatečné kompetence. Co se týká průběhu zkoušky, tu stanovuje prováděcí předpis (§ 23 odst. 8), konkrétně vyhláška č. 277/2012 Sb., o zkouškách a odměně mediátora, která je sama o sobě další normou.

Zákon dále stanovuje možné sankce pro mediátora, který by porušil tento zákon, jedná se buď o kárné opatření, pokutu, pozastavení nebo zákaz činnosti, a to podle toho, jak je dané provinění klasifikováno (přestupky, správní delikty; § 25–27).

Zákon č. 257/2000 Sb., o PMS, také odkazuje na další právní předpisy, např. Zákoník práce: „Pracovní poměr úředníků a asistentů Probační a mediační služby se řídí zákoníkem práce“ (§ 6 odst. 1) nebo Statut PMS, který stanoví např. „rozsah a obsah kvalifikačního vzdělávání a odborné zkoušky pro úředníky a obsah specializačního kurzu pro asistenty Probační a mediační služby“ (§ 6 odst. 5).

Velmi obecně pak zákon odkazuje na další normy a pokyny některých osob, kterými mají úředníci PMS povinnost se řídit, ale jejichž charakter je zákonem vymezen: „zákony, jinými právními předpisy a pokyny předsedy senátu nebo samosoudce a v přípravném řízení státního zástupce, které však nesmí směřovat ke způsobu a výsledku prováděné mediace. Přitom musí postupovat odpovědně, respektovat a chránit lidská práva a svobody, důstojnost člověka a vyvarovat se jednání, které by mohlo vést ke zmaření účelu trestního řízení nebo vzbuzovalo pochybnosti o jeho objektivitě a nestrannosti. Při nedodržení těchto povinností může předseda senátu nebo samosoudce a v přípravném řízení státní zástupce věc úředníkovi Probační a mediační služby odejmout“ (§ 7 odst. 1).

Normy, které stanovují oba zákony (právní normy samy o sobě), mají tedy podobu **dovedností** (odborné znalosti a dovednosti potřebné pro výkon činnosti mediátora), **právních norem** (smlouva o provedení mediace, Seznam mediátorů, prováděcí předpis, Zákoník práce, Statut PMS...) a **sankcí** (kárné opatření, pokuta, odejmutí případu...) a stanovuje limity a hranice vzájemného očekávání (smlouva o provedení mediace, výše odměny mediátora) v rámci instituce.

Hmotné zařízení

Mezi prvky institucionální struktury Malinowski (1968:57–58, 150) dále řadí tzv. hmotné zařízení (hmotné prostředky nebo také umělé výtvořky), které indikují jako nástroje, předměty, materiální technologie a fyzické prostředí, jimiž daná instituce disponuje, a které ovlivňují činnosti vykonávané v rámci instituce.

Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, ani zákon č. 257/2000 Sb., o PMS, explicitně **o žádném speciálním** hmotném zařízení **nemluví**. Lze však usuzovat, že k naplnění některých zákonem stanovených standardů je třeba některých předmětů: Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, např. ukládá uzavření smlouvy o provedení mediace, která má být písemná (§ 2 písm. e)). Je tedy třeba přinejmenším papír a psací potřeba, předpokládám, že také počítač s tiskárnou, pokud by smlouva nebyla jen ručně psaná.

Zákon se dále vyjadřuje o odměně mediátora (§ 10 odst. 1), která je dále upravena vyhláškou č. 277/2012, o zkouškách a odměně mediátora, a lze tedy předpokládat, že bude třeba bankovek k uhrazení platby za služby mediátora (pokud nedojde k převodu financí elektronicky, i pro tento účel je však třeba počítač nebo chytrý mobilní telefon). Mediátor má v rámci své odměny nárok také na hrazení nákladů za „cestovní výdaje, poštovné a náklady na pořízení opisů a kopií“ (§ 10

odst. 1), které bude pravděpodobně muset doložit např. jízdenkami nebo podacím lístkem z pošty, dále se jedná o kopie a opisy dokumentů (listiny).

Dále zákon zmiňuje další listiny a formuláře, se kterými přichází mediátor do kontaktu a které mohou mít kromě elektronické podoby i podobu papírovou: „žádost o zápis ... se podává a ... změna zapsaných údajů se oznamuje prostřednictvím formulářů“ (§ 18 odst. 1), „žádost o vykonání zkoušky se podává prostřednictvím formuláře“ (§ 23 odst. 5), „ministerstvo vydá mediátorovi ... potvrzení o zápisu do seznamu“ (§ 20 odst. 2).

Zákon č. 257/2000 Sb., o PMS, v § 3 odst. 2 říká, že „plnění úkolů Probační a mediační služby ... zajišťují její střediska, která působí v sídlech okresních soudů...“. PMS tedy sídlí v budovách soudů, využívá pravděpodobně nějaké místnosti jako kanceláře, které lze tedy nazvat podle Malinowského terminologie jako **fyzické prostředí**.

Jelikož se PMS věnuje různým komunikačním činnostem s dalšími subjekty, lze předpokládat, že bude využívat některé **kommunikační technické prostředky**, např. mobilní telefon nebo pevnou linku, počítač s internetem atd. (součinnost s dalšími institucemi a vzájemná koordinace činností (§ 5 odst. 1) nebo sdělení si potřebných údajů (§ 5 odst. 3)). PMS také shromažďuje a eviduje různé informace („obstarávání podkladů“ (§ 4 odst. 2 písm. a)), „opatrovat informace a poznatky“ (§ 4 odst. 8)), které pravděpodobně musí někde uchovávat, buď elektronicky v počítači, nebo také v papírové podobě ve složkách či přihrádkách vytištěné na tiskárně, případně podepsané nebo doplněné textem napsaným nějakou psací potřebou.

Personál

Dalším významným prvkem struktury instituce dle Malinowského (1968), Musila (2013), Bergera a Luckmanna (1999) je personál. Personálem na základě teorie rozumné typické lidské osazenosti instituce nebo typické vykonavatele činností v rámci instituce. Personál tedy indikují jako označení osob, případně skupin osob, jež se účastní interakcí v rámci instituce.

Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, uvádí jako účastníky mediace **strany konfliktu** (konkrétní osoby) a **jednoho nebo více mediátorů**: „mediací se rozumí postup při řešení konfliktu za účasti jednoho nebo více mediátorů, kteří podporují komunikaci mezi osobami na konfliktu zúčastněnými (dále jen strana konfliktu)“ (§ 2 písm. a)). Mediátorem je dle tohoto zákona „fyzická osoba, která je zapsaná v seznamu mediátorů“ (§ 2 písm. c)). Pro zapsání do tohoto seznamu musí mediátor splňovat řadu podmínek (§§ 16, 19).

Strany konfliktu zákon příliš nespecifikuje ani neudává jejich počet, ale mluví o nich v množném čísle, z čehož lze usuzovat, že musí být nejméně dvě a může jich být i více. Zákon o nich říká pouze, že se jedná o „osoby na konfliktu zúčastněné“ (§ 2 písm. a)).

Podobně zákon č. 257/2000 Sb., o PMS, uvádí, že mediace pracuje s obviněným a poškozeným, kteří mezi sebou mají konfliktní vztah (§ 2 odst. 2), přičemž obviněný je specifikován jako „obviněný, obžalovaný nebo odsouzený“ (§ 2 odst. 1), jedná se tedy o člověka, který se účastní nebo se účastnil trestního řízení (jako pachatel / potenciální pachatel nebo jako oběť/poškozený). Co se týká osoby obviněného, činnost PMS se má konkrétně zaměřovat především na „mladistvé obviněné, obviněné ve věku blízkém věku mladistvých nebo na uživatele omamných a psychotropních látek“ (§ 3 odst. 5). Klienty mediátora jsou tedy v první řadě **obviněný a poškozený**.

PMS také v některých případech spolupracuje s rodinným a sociálním prostředím obviněného (§ 4 odst. 1), jako **nepřímé účastníky mediace** můžeme tedy označit rodinné příslušníky obviněného a také další blíže nespecifikované osoby z jeho sociálního prostředí. V § 4 odst. 3 zákon pamatuje kromě poškozeného také na „další osoby dotčené trestným činem“, které považují také za nepřímé účastníky mediace.

Co se týká osoby **mediátora**, zákon stanovuje, že „úkoly Probační a mediační služby plní v rámci jejich středisek v pracovním poměru zaměstnanci státu ve funkcích úředníků nebo asistentů Probační a mediační služby“ (§ 6 odst. 1). Zákon také specifikuje, kdo může být tímto úředníkem nebo asistentem PMS (§ 6).

Vzájemná očekávání

Tento prvek instituce vychází z Kellerovy definice instituce (1991:54–57) jako „*uvědomovaného a na základě minulého jednání ustáleného (standardizovaného) způsobu řešení problému, jehož uplatňování členové společnosti od sebe vzájemně očekávají*“. Musil (2011) pak mluví o stupni samozřejmosti jednání nebo o rutinním jednání. Očekávání tedy indikují jako předjímání, předvídaní nebo předzvěst (Slovník cizích slov) jednání ostatních aktérů.

Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, ukládá mediátorovi povinnost ještě před zahájením mediace poučit strany konfliktu „o svém postavení při mediaci, o účelu a zásadách mediace, o účincích smlouvy o provedení mediace a mediační dohody“ a o právech a povinnostech účastníků mediace (§ 3 odst. 4). Z toho vyplývá, že mediátor je držitelem informací o rolích jednotlivých účastníků mediace, o účelu a zásadách mediace, o finanční stránce mediace, o právech a povinnostech účastníků mediace a o dalších právních skutečnostech (viz § 3 odst. 4), a tyto informace teprve předává stranám konfliktu. Zákon tedy počítá s tím, že **hranice vzájemných očekávání a práva a povinnosti** účastníků mediace **budou** deklarovány, případně **vyjednány ještě před zahájením samotné mediace**. Do mediačního procesu tedy již vstupují všichni účastníci se stejnými vstupními očekáváními, s vyjasněnou vlastní rolí i rolemi ostatních a jsou dány právní meze vzájemných vztahů (smlouva o provedení mediace). Znamená to ale také, že **vzájemná očekávání nejsou** pro účastníky mediace dostatečně **samozřejmá**, a že je tedy třeba o nich nejprve komunikovat, což odkazuje k neúplné institucionalizaci mediace.

Zákon č. 257/2000 Sb., o PMS, definuje některá práva (oprávnění) a povinnosti subjektů účastnících se na probaci a mediaci (především úředníci PMS, případně další státní orgány). Par. 7 tohoto zákona se dokonce nazývá „Práva a povinnosti úředníků a asistentů“ (myšleno PMS) a popisuje nejružnější oprávnění (práva) a povinnosti (§ 5 odst. 3, § 7 odst. 2, § 7 odst. 5), říká, kdo (pracovníci PMS a obvinění) co musí, nesmí nebo může učinit (§ 7 odst. 1, § 7 odst. 4), a upozorňuje na situace, ke kterým nesmí dojít (§ 9 odst. 2) v rámci mediace nebo v souvislosti s ní (§ 9 odst. 1).

Zákon takto jasně vymezuje vzájemná **práva a povinnosti** zaměstnanců PMS a dalších subjektů, se kterými tito přichází při výkonu své profese do kontaktu (obviněný, poškozený, Policie ČR, soudy, státní zástupce, další státní orgány...). **Předpokládá** se, že PMS a všechny státní orgány jsou seznámeny s platnou legislativou a mají tendence se jí řídit.

Celým zákonem prostupuje význam rolí obviněného a poškozeného jako těch dvou subjektů, které mají mezi sebou spor nebo konfliktní stav, který mají vyřešit především vlastními silami.

V případě obviněných a odsouzených pravděpodobně nelze automaticky předpokládat, že budou legislativu ovládat, i když neznalost zákona neomlouvá. Tento zákon však nestanovuje nikomu povinnost obviněného a poškozeného poučit o jejich právech a povinnostech, proto lze jediné spoléhat na to, že zaměstnanci PMS v rámci výkonu své profese toto poučení udělají. **Nelze tedy říci, že očekávání jednotlivých účastníků mediace jsou stejná, natož pak vzájemná.** Tento prvek instituce tedy není v zákoně č. 257/2000 Sb., o PMS, dostatečně ošetřen.

Funkce

Funkci Malinowski chápe jako integrovaný výsledek činnosti instituce jako celku, který vyjadřuje objektivní roli, jakou instituce hraje v celkovém kulturním systému. Každá instituce uspokojuje ve své vlastní sféře určitou oblast potřeb (Malinowski, 1968:57–58). Funkci tedy indikují jako výsledek činnosti nebo uspokojení potřeby.

Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, mediací rozumí „postup při řešení konfliktu za účasti jednoho nebo více mediátorů, kteří podporují komunikaci mezi osobami na konfliktu zúčastněnými ... tak, aby jim pomohli dosáhnout smírného řešení jejich konfliktu uzavřením mediační dohody“ (§ 2 písm. a)), přičemž „mediační dohodou je písemná dohoda stran konfliktu uzavřená v rámci mediace a upravující mezi nimi práva a povinnosti“ (§ 2 písm. f)). Podobně k mediační dohodě a ke smíru vede účastníky řízení dle § 67 odst. 2 zákon č. 99/1963 Sb., Občanský soudní řád, který dále už jen odkazuje na zákon o mediaci.

Cíl mediace můžeme tedy interpretovat v pojetí těchto dvou zákonů jako proměnu konfliktu na smír, vyřešení problému, vyjednání dohody, která by upravovala práva a povinnosti zúčastněných stran, což podle Malinowskiho typologie odkazuje k funkci **ochranné** a **komunikační** a nevylučuje zaměření se i na další typy funkcí v závislosti na předmětu konfliktu, který je řešen prostřednictvím mediace.

Jelikož cílem mediace dle zákona č. 257/2000 Sb., o PMS, je „zprostředkování za účelem řešení sporu a urovnání konfliktního stavu“ (vše v souvislosti s trestním řízením (§ 2 odst. 2)), a to mimosoudní cestou, případně je cílem, aby mohlo být již započaté trestní stíhání podmíněčně zastaveno a aby v konečném výsledku trest nebyl spojen s odnětím svobody nebo aby vazba mohla být nahrazena jiným opatřením (§ 4 odst. 1, § 4 odst. 2 písm. b)), můžeme soudit, že i druhý zákon mluví o funkci **ochranné** (v tomto případě pro obviněného). To potvrzuje také formulace § 4 odst. 3, který mluví o odstraňování následků trestného činu, a především § 4 odst. 4, který zdůrazňuje ochranu práv osob poškozených trestnou činností.

Zákon dále odkazuje na tzv. narovnání nebo na dohodu mezi obviněným a poškozeným jako na žádoucí výsledek jejich vztahu zprostředkovaného mediací, což indikuje funkci **komunikační**, která je však instrumentální funkcí k naplnění dalších potřeb, např. legitimacy sociálních vztahů (soukromé vlastnictví: náhrada škody nebo bezdůvodné obohacení (§ 4 odst. 2 písm. b); Winkler, nedat.).

ZÁVĚR

V pojetí zákonů ČR týkajících se mediace (zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, a zákon č. 257/2000 Sb., o PMS) lze tedy identifikovat přítomnost všech klíčových prvků instituce, což považuji za potenciálně přínosné pro dokončení procesu institucionalizace mediace, který započal v některých segmentech české společnosti (právo, psychologie, sociální práce...), ale nerozšířil se zatím do celé české společnosti. Oba zkoumané zákony jsou také ve svém pojetí konzistentní, každý ale akcentuje více jiné prvky instituce mediace než druhý, což odpovídá relevanci jednotlivých prvků mediace jako instituce pro legislativně upravovanou oblast. Zatím co zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, se poměrně podrobně věnuje průběhu mediace samotné, zásadám jejího výkonu a klade důraz na osobu mediátora a jeho kvalifikaci, zákon č. 257/2000 Sb., o PMS, více popisuje organizační strukturu celé Probační a mediační služby, její roli v trestním procesu a vztahy k dalším institucím, přičemž samotné mediaci se věnuje spíše okrajově a v kontextu ostatních činností PMS, což odpovídá účelu zákona o PMS.

Problémem, kterým se mediace zabývá, je dle české legislativy tedy konflikt nebo spor a jeho řešení, v podání zákona č. 202/2012 Sb., o mediaci, se jedná o obecný konflikt, popřípadě konflikt v rodinných vztazích, v kontextu zákona č. 257/2000 Sb., o PMS, se jedná o typ sporu spojený s trestným činem. Konflikt, popřípadě konflikt v podobě trestného činu, lze chápat jako typ problémové interakce, a tedy předmět pozornosti sociální práce.

Tyto spory jsou **řešeny** prostřednictvím komunikačních (informovat, oznamovat, projednávat) a interakčních (spolupracovat, koordinovat, doručovat) **aktivit**, které jsou prováděny za podpory odborných dovedností mediátora v souladu s platnými zákony a nedodržování těchto **norem** (např. Zákoník práce, Smlouva o provedení mediace) je trestáno sankcemi (kárné opatření, pokuta, odejmutí případu), což částečně odpovídá činností, které běžně vykonává sociální pracovník, popřípadě to jeho typické aktivity nevylučuje. Také co se týká norem, je sociální práci nutno praktikovat v souladu s českou legislativou, navíc oproti mediaci se výkon mediace v kontextu sociální práce musí řídit konkrétně zákonem č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, pokud je mediace jako sociální služba poskytována.

K výkonu zmíněných aktivit jsou třeba některé **předměty** (bankovky, počítač, papír, telefon) a příhodné **fyzické prostředí** (klidná místnost), což platí jak pro mediaci, tak pro sociální práci, tedy i pro mediaci využívanou jako metoda sociální práce.

Personálem mediace chápané jako instituce je dle obou zákonů především mediátor nebo více mediátorů. V zákoně č. 202/2012 Sb., o mediaci, je nazýván jako zapsaný mediátor, v zákoně č. 257/2000 Sb., o PMS, se jedná o úředníka PMS, který je v konkrétní kauze v roli mediátora. Kvalifikační předpoklady pro zapsaného mediátora nebo úředníka PMS nevylučují sociální pracovníky, nicméně sociální pracovník, který by chtěl poskytovat mediaci v souladu s některým ze dvou jmenovaných zákonů, by se navíc musel kvalifikovat buď jako zapsaný mediátor (tzn. složit zkoušku a nechat se zapsat do seznamu mediátorů Ministerstva spravedlnosti ČR), nebo jako úředník PMS (tzn. dosáhnout vysokoškolského vzdělání magisterského stupně, být bezúhonný, projít základním kvalifikačním vzděláním pro úředníka PMS a složit odbornou zkoušku). Dále k personálu mediace jako instituce patří dvě nebo více stran konfliktu (např. obviněný a poškozený v případě zákona o PMS), případně také tzv. nepřímí účastníci mediace (rodinní příslušníci), tedy klienti mediátora, popřípadě mediátora – sociálního pracovníka.

Hranice **vzájemných očekávání** účastníků mediace (vzájemná práva a povinnosti) jsou částečně uvedena v zákonech, což však neznamená, že s nimi jsou všichni účastníci mediace obeznámeni, proto zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, stanovuje, že by měla být vyjasněna během prvního mediačního setkání, zanesena ve smlouvě o provedení mediace a vzájemná očekávání stran konfliktu do budoucna sjednána a sepsána v mediační dohodě, která je také žádoucím výsledkem mediace. Zákon č. 257/2000 Sb., o PMS, se omezuje pouze na vymezení vzájemných vztahů účastníků mediace, ale nijak nezajišťuje, že s nimi budou všichni účastníci mediace obeznámeni.

Dle Malinowského typologie funkcí instituce má mediace v pojetí české legislativy **funkci** komunikační, která je funkcí instrumentální pro některé další funkce, např. funkci ochrannou (oba zákony) či funkci legitimacy vztahů (akcent zákona č. 257/2000 Sb., o PMS) nebo funkci rozdělení uspokojení potřeb mezi členy společnosti (akcent zákonem č. 202/2012 Sb., o mediaci), což nápadně koresponduje s funkcemi sociální práce.

Můžeme tedy říct, že česká legislativa zná a nějakým způsobem upravuje všechny prvky mediace jako instituce. Nejproblematičtější prvkem mediace jako instituce je vzájemnost očekávání. Mediátor v občanském sporu má podle zákona povinnost ještě před zahájením samotného mediačního procesu dohlédnout na vyjasnění vzájemných očekávání všech účastníků mediace, mediátor v trestněprávním sporu už takovou povinnost vůči účastníkům mediace ze zákona nemá. Jelikož řešení konfliktu mediací není v české společnosti ještě příliš rozšířené, nelze očekávat, že všichni členové společnosti budou vědět, co mediace je, čím se zabývá a jak probíhá. Na základě de Swaanova (1990) popisu profesionalizace psychoterapie (1990) předpokládám, že znalost této metody je rozšířená především v profesních kruzích pomáhajících profesí (samozřejmě mediátoři, dále sociální pracovníci, právníci, soudci, psychologové...), mezi studenty a učiteli pomáhajících oborů, mezi pracovníky PMS, případně mezi dalšími skupinami lidí (např. žurnalisté). Jak moc je, nebo není mediace známá a v jakých společenských segmentech, tedy jak daleko je proces institucionalizace mediace v české společnosti, bude předmětem mého dalšího výzkumu.

Pro sociální práci legislativní úprava mediace může znamenat jednak zvýšení informovanosti o mediaci (Holá a kol., 2014), a tedy její rozšíření (např. alespoň mediačních technik užívaných v rámci jiných metod práce), standardizaci této metody pomoci a legitimizaci pro sociální pracovníky při jejím využívání podle zákona o mediaci, ale může s sebou nést také zmatek a nejistotu z důvodu různých režimů (dle Holé a kol., 2014, tzv. dvojkoľejnost mediace), ve kterých může být mediace v kontextu sociální práce poskytována (kromě zákona č. 257/2000 Sb., o mediaci, a zákona č. 257/2000 Sb., o PMS, také podle zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, nebo podle živnostenského zákona č. 455/1991 Sb. – viz kapitola druhá). Legislativa totiž tyto jiné režimy poskytování mediace nevylučuje, pouze stanovuje, že mediátor může být označován jako „zapsaný mediátor“ pouze pokud mediuje podle zákona č. 202/2012 Sb., o mediaci, a mimo tento režim jsou státní garance odbornosti výkonu mediace omezené. Pokud by tedy chtěl sociální pracovník poskytovat mediaci nikoli jako sociální službu nebo na základě živnostenského oprávnění, bylo by nutné splňovat podmínky pro poskytování mediace podle některého ze dvou analyzovaných zákonů.

Na základě institucionální analýzy můžeme také konstatovat, že legislativní úprava mediace je v zásadě konzistentní a že je jedním ze stěžejních kroků institucionalizace mediace, ať už jakožto samostatného vzoru jednání nebo jako metody užívané v rámci dosahování profesních cílů, např. cílů sociální práce, jak o tom píše McDonald (2006), která však sama o sobě nestačí. Aby se lidem, kteří mají problémy při řešení konfliktu se subjekty v sociálním prostředí, rutinně dostávalo adekvátní pomoci v podobě mediace, popřípadě v podobě mediace v kontextu sociální práce, je třeba také ideových změn v nastavení členů společnosti, tedy méně soudních sporů a více mediací (McDonald, 2006).

POUŽITÉ ZDROJE

- AMČR. 2018. *Asociace mediátorů České republiky* [online]. Praha: AMČR. [5. 10. 2018]. Dostupné z: www.amcr.cz
- ARNOLD, T., RISKIN, L. L., KEATING, J. M. 1996. *Mediace aneb jak řešit konflikty*. Praha: Pallata.
- BARTLETT, H. M. 1970. *The Common Base of Social Work Practise*. Washington: NASW.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Praha: CDK.
- CARRASCO, B. M. 2016. Mediation and the Social Work Profession: Particularly in the Community Context / Mediación y Trabajo Social: Especial Atención al Ámbito Comunitario. *Cuadernos de Trabajo Social*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 572–583.
- ČSÚ. 2015. *Kriminalita* [online]. [5. 10. 2018]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/>
- HOLÁ, L., WESTPHALOVÁ, L., KOVÁČOVÁ, A., SPÁČIL, O. 2014. *Rodinná mediace v České republice*. Praha: Leges.
- JANDOUREK, J. 2003. *Úvod do sociologie*. Praha: Portál.
- KELLER, J. 1991. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KILPATRICK, A. C. 1987. Childhood Sexual Experiences: Problems and Issues in Studying Long-range Effects. *The Journal of Sex Research*, (23), 173–196.
- MALINOWSKI, B. 1968. *Vědecká teorie kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko.
- MATOUŠEK, O. 2007. *Základy sociální práce*. Praha: Portál.
- MATOUŠEK, O., KOLÁČKOVÁ, P., KODYMOVÁ, J. 2010. *Sociální práce v praxi*. Praha: Portál.
- MATOUŠEK, O., et al. 2008. *Metody a řízení sociální práce*. Praha: Portál.
- MCDONALD, C. 2006. *Challenging Social Work. The Institutional Context of Practice*. New York: Palgrave Macmillan.
- MERTON, R. K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: Free Press.
- MOORE, Ch. W. 1996. *The Mediation Proces – Practical Strategie for Resolving Conflict*. San Francisco: Jossey – Bass.
- MUSIL, L. 2013a. Challenges of Postmodern Institutionalisation for Education in Social Work. In: MATULAYOVÁ, T., MUSIL, L. *Social Work, Education and Postmodernity. Theory and Studies in Selected Czech, Slovak and Polish Issues*. Liberec: Technical University of Liberec, 10–72.
- MUSIL, L. 2013b. Identita oboru sociální práce. In: MATOUŠEK, O. et al. 2013. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál.
- MUSIL, L. 2013c. *Výzvy postmoderní institucionalizace pro vzdělávání v sociální práci*. Brno: Masarykova univerzita. [Nepublikovaný rukopis.]
- MUSIL, L. 2011. *Existuje deficit rutinně očekávané pomoci lidem s problémy v interakcích se subjekty v sociálním prostředí?* Brno: MU. [Nepublikovaný rukopis.]
- MUSIL, L. 2010. Tři pohledy na budoucnost sociální práce. In: SEIBEL, F., TRUHLÁŘOVÁ, Z., SMUTEK, M. (Eds.). *Rizika sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus, 1–25.
- MUSIL, L. 2004. *Ráda bych Vám pomohla, ale...* Brno: Marek Zeman.

- MUSIL, L., NAVRÁTIL, P. 2000. Sociální práce s příslušníky menšinových skupin. *Sociální studia: Sociální exkluze a nové třídy*, 2000(5), 127–163.
- NAKONEČNÝ, M. 2000. *Lidské emoce*. Praha: Academia.
- NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V. 1992. *Sociální práce, její vývoj a metodické postupy*. Praha: Karolinum.
- PAYNE, M. 2006. *What is Professional Social Work?* Bristol: BASW.
- PMS ČR. 2018. *Probační a mediační služba České republiky* [online]. Praha: PMS ČR. [5. 10. 2018]. Dostupné z: www.pmscr.cz
- ROZUM, J. et al. 2009. *Uplatnění mediace v systému trestní justice*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- Sdružení sociálních asistentů Ostrava* [online]. [5. 10. 2018]. Dostupné z: www.socialniasistence.cz
- Slovník cizích slov* [online]. [5. 10. 2018]. Dostupné z: <http://www.slovník-cizich-slov.cz/>
- Slovník synonym* [online]. [5. 10. 2018]. Dostupné z: <http://www.slovník-synonym.cz/>
- SWAAN, A. 1990. *The Management of Normality*. London: Routledge.
- ŠÍŠKOVÁ, T. 2012. *Facilitativní mediace*. Praha: Portál.
- ŠOBÁŇOVÁ, P. 2011. *Řešení konfliktů v sociální práci pomocí mediace*. Disertační práce. Ostrava: Ostravská univerzita, FF. Vedoucí práce prof. PhDr. Jan Keller, CSc.
- VÁVROVÁ, S. 2010. Institucionalizace jako překážka sociální inkluze osob se zdravotním postižením. *Sociální práce / Sociálna práca*, 10(4), 67–75.
- Vyhláška č. 277/2012 Sb., o zkouškách a odměně mediátora*.
- WEBER, M. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.
- Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Karolinum
- WINKLER, J. Nedatováno. *Sociologie pro SPSP. Kapitola 6: Sociální instituce*. Brno: FSS MU. Skripta.
- Zákon č. 202/2012 Sb., o mediaci, ve znění pozdějších předpisů.*
- Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů.*
- Zákon č. 257/2000 Sb., o Probační a mediační službě, ve znění pozdějších předpisů.*
- Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů.*
- Zákon č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání, ve znění pozdějších předpisů.*
- Zákon č. 99/1963 Sb., občanský soudní řád, ve znění pozdějších předpisů.*

Individualizace v sociální práci s rodinou – obviňování obětí

Individualization in Social Work with Family – Blaming Victims

Alena Vysloužilová, Pavel Navrátil

Mgr. Alena Vysloužilová¹ je interní doktorandkou a odbornou asistentkou na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity. V rámci své disertační práce se věnuje tématu participace dětí v sociální práci s rodinou.

Doc. PhDr. Pavel Navrátil², Ph.D., je docentem sociální práce na Katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií MU v Brně. Věnuje se například tématu reflexivity v sociální práci nebo profesionalizaci sociální práce.

Abstrakt

CÍL: Cílem stati je (kriticky) reflektovat modernizační sociální procesy s ohledem na jejich možné dopady na sociální práci s rodinou. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Teoretickým východiskem stati je teorie modernizace obsažená v dílech J. Kellera, Z. Baumana, U. Becka a A. Giddense. **METODA:** Pro zodpovězení výzkumné otázky byla využita obsahová analýza především zahraničních odborných textů a publikací věnujících se otázkám individualizace a sociální práce s rodinou. **VÝSLEDKY:** Postupující proces individualizace se významně odráží v zaměření sociální práce s rodinou. Jako zvláště zásadní se ukazuje orientace na sociálně-právní ochranu dětí, tedy orientace na dítě, před sociální prací s rodinou jako celkem, resp. systémem. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Popsané proměny sociální práce s rodinou mohou pomoci pochopit odklon od sociální práce s rodinou založené na vnímání rodiny jako systému směrem k více individualistickému zaměření. Zároveň se stát snaží poukázat na možná rizika, která s sebou může nést opomíjení důležitosti rodinných komunitních vazeb jedinců.

Klíčová slova

individualizace, sociální práce, rodina, druhá moderna

Abstract

OBJECTIVE: The main objective of the article is to (critically) reflect the modernization of social processes with regard to their possible impacts on social work with the family. **THEORETICAL BASE:** The article is based on the theory of modernization contained in the works of J. Keller, Z. Bauman, U. Beck and A. Giddens. **METHODS:** Content analysis was used of foreign texts and publications devoted to issues of individualization and social work with families. **OUTCOMES:** The process of individualisation affects the focus of social work with the family. Particularly important is the

¹ Kontakt: Mgr. Alena Vysloužilová; Katedra zdravotně-sociálních studií, Fakulta sociálních studií, Ostravská univerzita, Českokobratrská 16, 702 00 Ostrava; alena.vyslouzilova@osu.cz

² Kontakt: Doc. PhDr. Pavel Navrátil, Ph.D.; Katedra sociální politiky a sociální práce, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita Brno, Joštova 10, 602 00 Brno; navratil@fss.muni.cz

orientation towards the social and legal protection of children. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** The described transformations of social work with families can help one to understand the shift away from social work with families, based on the perception of the family as a system tending towards a more individualistic orientation. At the same time, the article tries to point out the possible risks associated with neglecting the importance of family and community bonds.

Keywords

individualisation, social work, family, second modernity

ÚVOD

Vzhledem ke změnám, které se ve společnosti začaly objevovat v době po druhé světové válce, se v šedesátých letech dvacátého století začíná diskutovat také o nové fázi vývoje společnosti, respektive o přechodu společnosti industriální ke společnosti post-industriální, respektive o druhé vlně společenské modernizace. Pro toto období je zejména charakteristický přesun pracujících do oblastí služeb, nárůst vzdělanosti obyvatelstva nebo rozmach moderních komunikačních, výpočetních a výrobních technologií (Frič, Potůček, 2004).

Vývoj směrem ke druhé modernitě s sebou podle mnohých autorů přinesl mimo jiné nové požadavky na uspořádání společnosti a spolu s tím také ovlivnil očekávání ve vztahu k sociální práci. Zcela nově se tak v kontextu sociální práce začíná mluvit o její ekonomizaci, marketizaci, privatizaci, standardizaci, technokratizaci nebo o orientaci směrem k manažerismu (např. Ugarte, Martín-Aranaga, 2011; Rogowski, 2014; Hanssen a kol., 2015; Shanks a kol. 2015; Kamińska-Jatczak, 2016; Spolander a kol., 2016).

Pro sociální práci se jako zvlášť zásadní ukazuje také proces *individualizace*, který je spojován mimo jiné s proměnou postavení jedince ve společnosti nebo s proměnami v rodinném soužití. Tyto proměny se následně mohou odrážet také v podobě a v zaměření intervencí sociální práce. V souvislosti s tímto je věnována pozornost jak obecným projevům individualizace ve společnosti, tak jejich konkrétním dopadům na sociální práci s rodinou. Jádrem textu je zpracováno na základě využití obsahové analýzy především zahraničních odborných článků a publikací. Teoretickým východiskem statí je teorie modernizace obsažená v dílech Kellera, Baumana, Becka a Giddense. Text je členěn do tří hlavních částí, které postupně vysvětlují a rozvíjí téma individualizace. V první kapitole je věnována pozornost tématu přechodu společnosti ke druhé modernitě a neoliberalismu, jakožto myšlenkovému proudu, který je s tímto přechodem, stejně jako se samotnou individualizací, nezdíleka spojován. Druhá a třetí kapitola jsou již věnovány samotnému procesu individualizace, a to nejprve jeho možným projevům v běžném fungování společnosti a následně dopadům či změnám, které s sebou individualizace přinesla pro sociální práci s rodinou.

Text popisuje především ty změny, které byly reflektovány autory analyzovaných textů, a neklade si tak za cíl vyčíst veškerých možných dopadů individualizace, kterých by nepochybně bylo více.

METODOLOGICKÉ UKOTVENÍ

Jak bylo uvedeno již výše, je cílem statí (kriticky) reflektovat modernizační sociální procesy s ohledem na jejich možné dopady na sociální práci s rodinou. Východiskem práce byla obsahová analýza odborných článků, zejména zahraničních autorů, jež byly doplněny o informace z dalších odborných zdrojů (české a zahraniční publikace, české články). Hlavním zdrojem textů byly zahraniční časopisy *Critical and Radical Social Work*, *British Journal of Social Work*, *European Journal of Social Work* a texty zahraničních autorů publikované v anglických číslech časopisu *Sociální práce / Sociálna práca*. Pro výběr možných relevantních článků byly využity webové stránky jednotlivých časopisů a rovněž vyhledávač Ebsco Discovery Service. Výběr probíhal za pomoci zadání kombinace dvou skupin klíčových slov. První skupinu tvořila klíčová

slova *social work, family, child protection*; druhou potom *individualization, individualism, postmodern, neo-liberalism, individuals, person-oriented*. Následně byly vyhledané články tříděny pomocí abstraktů, a to konkrétně podle jejich relevance k danému tématu a podle data publikování. V analýze byly využity také články a texty, na které se odkazovaly některé z původně zvolených článků, případně další texty, které se k danému tématu vztahují. Konečný seznam zdrojů tedy vznikl metodou nabalování. Ve vybraných zdrojích byly následně pomocí analýzy textu vyhledávány informace vztahující se k možné souvislosti mezi individualizací a proměnami společnosti, a výkonem sociální práce. Na základě kódů nalezených v textech byly vytvořeny dvě základní kategorie – obecné projevy individualizace a důsledky pro sociální práci s rodinou. První kategorie je tvořena podkategoriemi – přenos zodpovědnosti na jedince, nejistota, stigmatizace, proměny rodiny, proměny rolí v rodině a posun v chápání dětství. Kategorie „důsledky pro sociální práci“ je tvořena podkategoriemi – přístupy zaměřené na jedince, orientace na dítě, důraz na změnu chování uživatelů služeb. Na základě všech získaných podkategorií byla vytvořena myšlenková mapa, vyjadřující jejich vzájemné souvislosti.

DRUHÁ MODERNITA

Značná část autorů se shoduje na tom, že proces modernizace měl v průběhu 20. století přinejmenším dvě základní etapy. Například Keller (2007) v souvislosti s první vlnou modernizace uvádí, že v rámci ní došlo k rozvoji sociálního státu, zatímco druhá vlna modernizace význam sociálního státu redukovala a přinesla deregulaci ekonomiky.

Teorii modernizace výrazně rozpracoval také Beck (2004), který současnou společnost označuje jako rizikovou a vnímá ji jako důsledek tzv. reflexivní modernizace. Beck (in Beck, Giddens, Lash, 1994) označuje druhou vlnu modernizace jako *reflexivní* především proto, že tato vlna kriticky hodnotí základy, na nichž byla vystavěna vlna první.

S postupující modernizací společnosti tak podle Becka (tamtéž) vzrůstá i vědění o této společnosti samé. Zároveň se jedinec uvolňuje z dřívějších pevných struktur a je nucen revidovat vzorce svého jednání a žití, což jej vede k tomu, aby nahlížel na svou situaci z nové perspektivy. Jinými slovy je podle Becka jedním z důsledků modernizace také individualizace životů.

S konceptem reflexivity pracuje také např. Giddens. Ten reflexivitu vnímá jako produkt pozdní modernity. Protože v etapě vrcholící modernity došlo k vyvázání životů ze souřadnic tradičních institucí, jsou jednotlivci nuceni utvářet své životy jako reflexivní projekty. To ovšem znamená, že lidé nedisponující ukotvením v institucích, které dříve orientovaly lidské životy, jsou nuceni neustále přezkoumávat své jednání na základě dostupných (a stále se nově vynořujících) informací (Giddens, 2003).

Tématu přechodu společnosti ke druhé modernitě se ve svých dílech věnoval také Bauman, který obdobně jako Beck vnímá proces modernizace ve dvou fázích. Konkrétně v souvislosti s procesem modernizace uvádí, že namísto pevné modernity nyní nastupuje modernita tekutá, přičemž rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že pevná organizační struktura období první modernity je nahrazována vysoce proměnlivým uspořádáním modernity druhé (Bauman, 2002). Oproti Beckovi však nehledá příčiny tohoto přechodu v nekontrolované produkci rizik, ale spíše v rozmáhající se globalizaci, přičemž dokonce uvádí, že v období druhé modernity je jedním z nejžádanějších statků mobilita, a to jak fyzická, tak ve vztahu k moci nebo ke kapitálu. Rozvolnění pevných struktur společnosti se podle Baumana (tamtéž) posléze odráží v rozvolnění rodinných, sociálních a pracovních poměrů, a také například v oslabení národních států nebo ve vymanění se ekonomiky z politické kontroly.

Pokud bychom zůstali u ekonomické stránky modernizace, je přechod společnosti ke druhé modernitě často spojován s převládnutím neoliberalismu, který s sebou přinesl specifické výzvy jak pro společnost, tak pro výkon sociální práce. Jako příklady takových výzev lze uvést zesílení problému chudoby a diametrální rozdíly mezi bohatými a chudými (Harvey, in Spolander a kol., 2016). Samotný neoliberalismus popisuje Harvey (2007) jako teorii politických a ekonomických praktik, které předpokládají, že lidského blahobytu lze nejlépe dosáhnout tím, že dojde k uvolnění individuální svobody a schopnosti podnikat. K tomuto uvolnění by mělo dojít v institucionálním rámci, který je charakteristický silnými právy na

soukromý majetek, svobodnými trhy a volným obchodem. Zde lze také nalézt paralelu s Kellerovým popisem druhé modernity jako doby, kdy dochází k redukci sociálního státu, a naopak k deregulaci ekonomiky. V souvislosti se zaváděním ekonomických principů do veřejné sféry mluví Keller o tzv. kolonizaci veřejného sektoru soukromým. V souladu s požadavky neoliberalismu by měl být veřejný sektor regulován po vzoru tržního modelu nabídky a poptávky a aktivity jednotlivých oblastí veřejného sektoru by měly být přeneseny na firmy specializované na produkci příslušného zboží.

Důsledky pro sociální práci

Druhá vlna modernizace společnosti měla také přímé důsledky pro organizaci sociální práce. Jako příklady těch nejzásadnějších můžeme uvést marketizaci a privatizaci sociální práce, standardizaci a byrokratizaci sociální práce, technokratizaci sociální práce, důraz na přenos zodpovědnosti na klienty nebo měnící se spektrum problémů a situací, kterým klienti sociální práce čelí.

Co se týče ekonomizace a privatizace sociální práce, spojuje je např. Spolander a kol. (2016) s převládnutím idejí neoliberalismu. Konkrétně uvádí, že stejně, jako se očekává od společnosti, že se přizpůsobí tržním mechanismům, očekává se totéž také od profese sociální práce. Keller (2007) však v souvislosti s pronikáním soukromého sektoru do sociálních služeb upozorňuje na skutečnost, že se nyní jedinci, kteří jsou z nejrůznějších důvodů tržně neúspěšní, stávají novým zdrojem tržních příležitostí pro schopnější a úspěšnější, a sociální služby jsou prodávány agenturami jako spotřební zboží. Ekonomizace a privatizace péče podle Kellera (tamtéž) rovněž vede k dilematu, které se dotýká celého poslání sociální práce, neboť ve snaze o nižší cenu mohou být poskytované služby méně kvalitní. Bauman (in Smith, 2011) ve vztahu k současné sociální práci uvádí, že se v důsledku standardizace postupně stala úzkou, komunální a byrokratickou činností posedlou klasifikací, kategorizací, hodnocením a hledáním legitimacy pro výkon praxe založené na „důkazech“, osvědčených postupech a stále více kodifikovaných pravidlech chování. V důsledku toho se podle Baumana (tamtéž) ztrácí tvář klientů sociální práce a namísto nich vznikají kategorie zbavené jedinečnosti a zvláštnosti (Bauman, in Smith, 2011). S problematikou standardizace spojují Ryan a Garrett (2018) také technokratizaci sociální práce, vycházející ze stále se zvětšujícího vlivu informačních a komunikačních technologií, jako jsou sociální sítě, e-mail nebo textové zprávy, které se podle jejich slov staly nedílnou součástí pracovního procesu. Využívání moderních komunikačních technologií přitom může vést k proměně vztahu mezi sociálním pracovníkem a klientem a zároveň otevírá etické otázky spojené s využíváním těchto technologií při poskytování sociálních služeb klientům. V souvislosti se změnou přístupu ke klientům sociální práce uvádí Spolander a kol. (2016), že v důsledku převládnutí idejí neoliberalismu dochází také k přenášení zodpovědnosti za strukturální selhání společnosti na jednotlivce. Tento přenos zodpovědnosti spojuje například Bauman (2002) s procesem individualizace, který vede k „osvobození jedinců“, což s sebou však přináší také nutnost nést zodpovědnost za vlastní životní volby. Ve vztahu k tomuto Rogowský (2014) uvádí, že se hlavním požadavkem sociální práce ve druhé modernitě stává požadavek, aby se lidé přizpůsobovali sociálním a ekonomickým podmínkám tak, že změni své chování či životní styl, resp. že budou činit takové životní volby, které jsou v souladu s požadavky společnosti. K jisté proměně došlo také v „obsahové stránce“ sociální práce, neboť v důsledku obecných změn ve společnosti vyvstávají také nové specifické problémy a výzvy pro klienty sociální práce (např. Kellerem (2011) popsaná *nová sociální rizika*). Domníváme se, že značná část těchto „nových“ problémů klientů může souviset s procesem individualizace, kterému bude věnována zbylá část textu.

INDIVIDUALIZACE

Různí autoři si všímají odlišných aspektů individualizace. V zásadě lze individualizaci pojímat v negativní konotaci jako podhoubí pro patologický egoismus, nebo v poněkud pozitivnějším pojetí jako otevření prostoru pro uplatnění svobodné vůle jedince. Pokud zůstaneme u pozitivního pojetí individualizace, uvádí Wagner (1998), že ji lze vnímat jako osvobození jedinců od sociálních omezení, která limitovala způsoby lidské existence.

Bauman (2002) spojuje individualizaci s přechodem společnosti k tekuté modernitě, ve které je pevná organizační struktura nahrazována vysoce proměnlivým uspořádáním. Rozvolnění pevných struktur společnosti se podle Baumana (tamtéž) posléze odráží v rozvolnění rodinných, sociálních i pracovních vztahů. S rostoucí svobodou jedince potom roste také nutnost činit samostatná rozhodnutí a nést za ně plnou zodpovědnost. Beck (2004) k tomuto dodává, že jedinec je neustále vystavován potřebě volit a rozhodovat se i v oblastech, ve kterých dříve „udávaly cestu“ tradiční autority (náboženství, tradice). Zároveň uvádí, že hlavním požadavkem na jedince je nyní plánovat a projektovat vlastní život a za tento projekt posléze nést patřičnou zodpovědnost. Také podle Giddense (1992) dochází v období druhé modernity k uvolnění dřívějších pevných struktur a spolu s tím se i dřívější pevně zakotvená identita stává identitou, která je utvářena jako tzv. *reflexivní projekt*. Tento životní projekt jedince je formován na základě jeho kritické reflexe a zároveň pod vlivem neustálého přísunu nových informací. Podle Giddense (tamtéž) také stále více dochází k propojení otázky „*Kdo jsem?*“ s otázkami typu „*Jak mám žít?*“, „*Jakou cestou se nám vydat?*“, „*Jaký životní styl mám zastávat?*“ apod. V kostce řečeno spočívá podle uvedených autorů individualizace v proměně lidské identity z čehosi „daného“ v „úkol“. Primární změna ale není v přenesení odpovědnosti za plnění tohoto úkolu, nýbrž za jeho definici. Jednotlivec se tak stal zodpovědný nikoliv jen za „zvládnutí“ úkolu, ale i za volbu toho „správného“ úkolu. V souvislosti s tímto Houston (2016) upozorňuje na skutečnost, že ve chvíli, kdy dochází k oslabování tradičních vazeb jedince, dochází také k tomu, že se jeho identita stává stále křehčí.

Co se týče postupného rozmachu individualizace, uvádí Beck (2004), že k němu začalo docházet zejména po druhé světové válce ve vyspělých zemích Západu, a to především v důsledku vysoké životní úrovně a rozvinutého sociálního státu. Ekonomická nezávislost dovozovala jedincům osvobodit se z tradičních pout a otevřela širší pole emancipaci. Zároveň však také nerovnost ztratila svou vazbu na třídy či vrstvy, což v konečném důsledku vedlo ke skutečnosti, že i systémové problémy začaly být chápány jako problémy individuální (Beck, 2004).

Individualizace tak vyvolala paradox druhé modernity, který zpochybnil sociální vazby, jež pomohly vytvořit kolektivní solidaritu předchozích období.

Co se týče dopadu individualizace na podobu sociální práce s rodinou, lze podle Janebové (2014) vnímat dnešní sociální práci jako individualistickou, podle Musila (2010) jako orientovanou na řešení akutních problémů klientů, za které klienti sami zodpovídají, a podle Chytila (2007) jako opomíjející strukturální příčiny problémů klientů, které jsou namísto toho vykládány jako jejich individuální selhání.

Pokud bychom se chtěli podívat blíže na oblasti sociální práce, ve kterých došlo vlivem individualizace ke změnám, lze podle Navrátila a Navrátilové (2008) říct, že se proměny týkaly především obsahu a podoby intervencí sociální práce. Jako zásadní pro proměnu intervencí sociální práce potom autoři považují rozvolnění dříve pevných struktur společnosti. Jinými slovy, ještě v období modernity byl jedinec zakotven v pevných strukturách, které dávaly jeho směřování (např. v partnerském nebo rodinném životě) jasné kontury. V době pozdně moderní tomu tak není a jedinec je nucen neustále revidovat svou identitu. Tento fakt se potom podle autorů (tamtéž) stává výzvou také pro sociální práci, neboť i ona v tomto ohledu ztrácí jasné směřování svých intervencí. V souvislosti s tímto tématem však lze zmínit také tvrzení Fergusona (2001), který uvádí, že individualizační proces s sebou nepřinesl úplný zánik organizační struktury ve společnosti. Dle jeho slov sice došlo k narušení tradičních regulativních mechanismů, nicméně na druhou stranu vznikly nové formy kontroly a nová sociální očekávání. Zásadní rozdíl je však podle něj v tom, že současné instituce regulují spíše profesní a občanský život, zatímco moderní sociální regulace se týkaly spíše morálky osobního a rodinného života.

OBECNÉ PROJEVY INDIVIDUALIZACE VE SPOLEČNOSTI

Vzhledem k tomu, že je individualizace poměrně širokým konceptem, který se projevuje v různých oblastech fungování společnosti, zaměříme se na ty projevy individualizace, které byly reflektovány

autory vybraných článků a které mohou být relevantní pro sociální práci (s rodinou). Na konkrétní projevy individualizace následně naváže kapitola věnovaná tomu, jak se tyto projevy mohou odrazit právě v poskytování sociální práce ohroženým rodinám.

Přenos zodpovědnosti na jedince

Jeden z nejmarkantnějších projevů individualizace spočíval v přenesení zodpovědnosti ze sociálních struktur na izolované aktéry. Na základě reflektovaných článků lze tento přenos vnímat ve dvou rovinách.

V první rovině se jedná o nutnost jedinců nést zodpovědnost za sebe a svůj život, resp. nést zodpovědnost za vytváření již zmíněného reflexivního projektu vlastního já. K tomuto Houston (2016) ve svém textu dodává, že v posledních letech je identita jedinců vnímána jako projekt jejich práce a zároveň je vyzdvihována jejich zodpovědnost za něj. Obdobně také Beck (2011) uvádí, že systém individualizace v sobě skrývá náznaky nové etiky spočívající na principu povinnosti vůči sobě samému. Jinými slovy je po jedincích požadováno, aby si z nepřeberného spektra možností sami volili, ale zároveň aby byli připraveni nést zodpovědnost za to, když jejich volba selže. Příkladem selhání životního projektu může být kupříkladu volba takového životního stylu nebo učinění takového životního rozhodnutí, které posléze povede k životu v ekonomické tísní, se kterou si musí jedinec, ideálně autonomně, poradit.

Zde se však dostáváme také ke druhé rovině přenosu zodpovědnosti na jedince, kterou je přehlížení strukturálních problémů, jež jsou namísto toho vykládány jako problémy způsobené vlastním selháním jedinců. V této rovině například Hanssen a kol. (2015) upozorňují, že současný vývoj například v severských státech má tendenci upřednostňovat individuální vysvětlení problémů lidí na úkor strukturálních faktorů, včetně těch, které se týkají samotných sociálních institucí (Hanssen a kol., 2015).

Skutečnost, že strukturální příčiny problémů (typická je např. nezaměstnanost) jsou v posledních letech odmítány, ve svých pracích zmiňuje také např. Beck (2011), který vnímání problémů jako čistě individuálních spojuje právě s procesem individualizace. Kolektivní osud se stal osudem individuálním a ti, kdo jsou nějakými problémy postiženi, musí sami nést to, proti čemu byly kdysi připraveny a distribuovány odlehčující, obranné a podpůrné kolektivní mechanismy.

Nejistota

Dalším charakteristickým projevem individualizace je rostoucí pocit sociální nejistoty. Ugarte a Martin-Aranaga (2011) uvádí, že současná společnost se vyznačuje rizikem, nejistotou a strachem z nepřetržitých a nepředvídaných změn. Shodují se s Beckem (in Ugarte, Martin-Aranaga, 2011) v tom, že je stále obtížnější dělat rozhodnutí v podmínkách dnešní nejistoty, když nejenže je naše znalostní základna neúplná, ale zároveň platí, že více znalostí znamená větší nejistotu. K tomu navíc autoři dodávají, že příležitosti, nebezpečí a ambivalence běžného života, které kdysi mohly být zvládnuty v rodinné jednotce, ve vesnickém společenství nebo členstvím ve skupině, jsou nyní stále více vnímány a interpretovány jako úděl jednotlivce. Houston (2016) k tomuto také dodává, že se svobodou volby životního stylu a identity může jedinec pociťovat vnitřní úzkost.

Otázce nejistoty se věnuje také Ferguson (2001), který ji spojuje s již několikrát zmíněným projektem vlastního já. Domnívá se, že s nárůstem množství nabídek a možností, které jedinci mají, narůstá také vědomí o rizicích a možných důsledcích těchto voleb, z čehož mohou pro jedince plynout obavy a nejistota. Povědomí o těchto rizicích potom podle Fergusona (tamtéž) ovlivňuje různé aspekty osobního i profesního života jedinců. Může se promítat například do navazování partnerských vztahů, výchovy dětí, volby profese, volby pracovního poměru apod. Navrátil (2005) k tomuto dodává, že k prožívání našich životů jako nejistých a rizikových přispívá velkou měrou také to, že události, které je ovlivňují, již nelze vnímat jako důsledek působení „vyšší moci“, ale jako důsledek našich vlastních dřívějších rozhodnutí, tedy jako důsledek našeho dřívějšího životního projektu. V tomto smyslu se svoboda stává břemenem, překerní svobodou.

Stigmatizace

S tématem přenosu zodpovědnosti na jedince, potažmo na rodiny, souvisí také rozšiřující se stigmatizace jednotlivců, rodin nebo celých skupin ve společnosti, které jsou „obviňovány“ ve vztahu k problémům, s nimiž se potýkají. Důsledkem stigmatizace a kategorizace je potom podle Featherstona a kol. nerovná společnost, ve které je nízká důvěra mezi lidmi (Featherstone, Morris, White, 2016). Houston (2016) uvádí, že současná společnost má tendenci připisovat selhání jedince jeho vlastní nedostatečnosti. Právě tyto situace mohou podle Houstona (tamtéž) následně vyústit ve stigmatizaci jedince, kdy jsou do popředí vyzvedávány spíše rozdíly než podobnost. V těchto situacích musí být sociální práce velmi citlivá k pocitu studu, který může onu rozdílnost doprovázet. Důležitost tohoto tvrzení lze podtrhnout také Houstonovým upozorněním, že v moderním světě je vnímání našeho já otevřenější k odsouzení, kontrole a hodnocení od ostatních kolem nás, což s sebou přináší mnohem větší náchylnost ke stresu a stavu úzkosti (Houston, 2016). V souvislosti se stigmatizací poukazuje Birdová (2016) na nelehké postavení ekonomicky slabých rodin. Uvádí, že chudoba je nyní chápána jako nevyhnutelný výsledek „volby životního stylu“, kterou udělali jedinci, kteří si mohli vybrat jinou možnost. Kdyby to udělali, nebyli by v této situaci. Toto stigmatizující pojetí rodin však podle Birdové (tamtéž) zcela přehlíží již zmíněné strukturální vlivy jako nezaměstnanost, nejistou zaměstnanost, nízké mzdy či vysoké výdaje za bydlení, se kterými se rodiny potýkají. Jako důsledek tohoto vnímání se následně prohlubuje také propast mezi „dobrymi“ rodinami (které platí daně) a „špatnými“ rodinami (které žijí na sociálních dávkách; Bird, 2016).

Proměny rodiny

Významným rysem přechodu společnosti ke druhé modernitě je také proměna rodinného soužití, která je nezřídka spojována s procesem individualizace a stále se rozšiřujícím vlivem trhu. Za hlavní hybatele změn v rodině lze potom považovat zpřístupnění vzdělání ženám a nástup žen na trh práce (Keller, 2011).

Změnám ve fungování rodiny v období druhé modernity se věnuje například Možný (1990), který vymezuje čtyři hlavní proměny rodinného, resp. partnerského soužití. Konkrétně se podle něj jedná o posun od trvalého závazku směrem k otevření nových možností; odklon od vzájemné oddanosti spíše k respektu a k nezávislosti; odklon od ochoty obětovat se pro vztah směrem k hledání seberealizace prostřednictvím vztahu; a nahrazení sexuální zdrženlivosti spontánní sexuální seberealizací (Mojný, 1990).

Na změny, ke kterým v souvislosti s přechodem společnosti ke druhé modernitě došlo v rodinném soužití, upozorňuje ve svých textech také Beck (2011), který uvádí, že se postupně změnily hodnoty a chování jednotlivců, stejně jako dříve vyžadovaný standardní model rodinného „startu“. Sňatek, založení společné domácnosti a zplození potomka ztratilo nutnou návaznost. Zároveň Beck (2004) dodává, že se mění také názor na celoživotní manželství, které nyní odporuje flexibilitě, jež je po jedincích požadována. Obdobně také Parton (2011) na příkladu Velké Británie uvádí, že pojetí celoživotního manželství jako jediného rámce pro sexuální partnerství a rodičovství je již považováno za zastaralé a v mladší generaci převládá názor, že není nezbytné uzavírat manželství před narozením potomka. Jako nezamýšlený důsledek tohoto trendu však podle autora roste počet dětí narozených mimo manželství a zároveň také počet neúplných rodin, ve složení rodiče samoživitele a nezaopatřeného dítěte.

Parton (tamtéž) rovněž uvádí, že zatímco dříve byla rodina považována za ústřední stavební kámen státu, v období druhé modernity se přístup k rodině výrazně změnil.

Vzhledem k tomu, že rodina byla „osvobozena“ od tradičních pout, začalo se jinak pohlížet také na partnerství a rodičovství. Zatímco partnerství začalo být vnímáno jako soukromá věc, která podléhá individuální svobodě jednání a volby, rodičovství se stalo veřejným zájmem, a tedy také místem pro legitimní státní zásah. V souvislosti se změnami ve vnímání rodičovství mluví autor také o rozmachu doplněných rodin, kde zmiňuje pojem tzv. *sociálního rodičovství*. To podle Partona

(tamtéž) vystihuje stav, kdy neúspěch v jednom partnerském vztahu není odrazujícím činitelem pro vztah další, a dochází k nárůstu počtu osob, které se podílejí na výchově nebiologických potomků, resp. na výchově dětí svého partnera (Parton, 2011).

V souvislosti s nestálostí rodinných, resp. partnerských vztahů uvádí například Giddens (in Beck, Giddens, Lash, 1994), že v období druhé modernity se právě i tyto vztahy stávají reflexivním projektem, který může být v případě svého selhání, nebo jednoduše proto, že již nepřináší to, co od něj jedinec očekával, předefinován. Zároveň s uvolněním tradic již přestává být zvláště významné, zda se jedná o vztah formální, založený na manželském svazku, nebo vztah neformální, založený na kohabitaci. Obě formy totiž mohou být svobodně rozvázány. Jako významnou vnímá Giddens (tamtéž) také skutečnost, že manželství, stejně jako partnerství, již není primárně zakládáno na principu patriarchálních vztahů, ale je spíše setkáním sobě rovných. Ferguson a Synot (in Ferguson, 2001) však k tomu dodávají, že i v dnešní době můžeme najít vztahy, které na rovnosti mezi partnery založeny nejsou, přičemž jako příklad uvádí mimo jiné i rodiny, ve kterých se vyskytuje domácí násilí.

Proměna rolí v rodině

Proměnu rolí v rodině lze podle reflektovaných textů vnímat ve dvou rovinách. První rovinou je proměna rolí, které vůči sobě zastávají partneři v domácnosti. Druhou rovinou, která s první velmi úzce souvisí, je otázka sladění rolí v rodinném a pracovním životě.

V souvislosti s proměnou rolí v rodině Beck (2004) uvádí, že v době industriální společnosti byly role v rodině genderově rozděleny na výdělečnou práci, kterou zastával muž, a na práci v domácnosti, kterou tradičně zastávala žena. Obdobné tvrzení nalezneme také u Giddense (1992), podle něhož byli muži v době prosté modernity definováni jako pracovní síla a jako živitelé rodin, zatímco ženy byly definovány v termínech mateřství, výchovy a péče o děti a rovněž péče o domácnost. Přechod k období druhé modernity s sebou však podle Becka (2004) přinesl změnu. Tradiční genderová dělba práce se začala rozkládat a vztahy mezi ženami a muži byly detradicionalizovány. De Singly (1999) k proměnám rolí v rodině dodává, že v období druhé modernity získaly ženy možnost vytvářet si svou vlastní biografii a v rámci ní plánovat svůj život i nad rámec mateřství a péče o domácnost. Stejně tak prošla podle De Singlyho (tamtéž) proměnou i mužská role, neboť především od otců se stále více očekává, že se budou zapojovat do výchovy dětí.

Změnám v pojetí rolí v rodině se věnuje také Birdová (2016), která popisuje tzv. novou koncepci rodiny. Oproti tradičnímu pojetí se podle autorky mění zejména požadavky, které jsou kladené na rodiče, a to především v oblasti zaměstnání. Matka je považována za „dobrou“, pokud má placené zaměstnání, minimálně na částečný úvazek, a svěruje své děti již v raném věku do tzv. profesionální péče o děti (jesle, školky). Co se týče role otce v rodině, je často vnímán jako „nepřítomný“, neboť se předpokládá, že bude pracovat na plný úvazek, případně odpracovávat přesčasy (Bird, 2016).

Samotnou novou koncepci rodiny lze podle Birdové (2016) vnímat jako výsledek spojení dvou odlišných tlaků ve společnosti. Na jedné straně stojí otázka občanských práv, nároků na sociální zabezpečení spojených s placeným zaměstnáním a jednoduše ambice, které povzbudily více žen k tomu, aby zůstaly v placeném zaměstnání nebo se rychleji vrátily po mateřské dovolené. Na druhé straně však zároveň stojí ekonomický vývoj (viz např. stagnaci reálných výnosů v Německu, inflaci v pronájmu ve Velké Británii, apod.), který v podstatě znemožňuje, aby mužský živitel rodiny živil svou rodinu sám. Matky je tedy nutné vnímat nejen jako ty, které chtějí pracovat, ale také jako ty, které stále častěji musí. Pokud k tomu přidáme skutečnost, že stále dochází k rozšiřování služeb péče o děti, tj. k odstranění překážky pro placené zaměstnání matek, dostáváme se k mnohdy smutnému hodnocení systému, že matka, která zůstává v domácnosti, je buď dostatečně bohatá, nebo z tohoto normativního hlediska selhává (Bird, 2016).

Otázkou sladění rodičovství a účasti na trhu práce se ve svých textech zabývá také Keller (2011), který tento jev řadí mezi tzv. nová sociální rizika. Uvádí, že ženy se od konce druhé světové války čím dál častěji zapojují do aktivit na trhu práce. V 60. letech 20. století se pak začíná diskutovat

otázka, jak sladit rodinné záležitosti s pracovními povinnostmi. Sladování rodinného a pracovního života Keller (tamtéž) chápe jako vztah mezi různými rolemi, které jedinec zastává v pracovním a soukromém životě. Požadavky veřejné a soukromé sféry se však značně rozcházejí. Důsledkem je podle Kellera (tamtéž) přetížení především matek, pro které se stává problematickým sladit požadavky zaměstnavatele s péčí o děti, nemocné členy rodiny či své stárnoucí rodiče.

Posun v chápání dětství

Pokud jsme se v předchozích odstavcích věnovali tomu, jak je v období druhé moderny nahlíženo zejména na dospělá jedince coby agenty svého života, je nyní potřeba zmínit, že postupující individualizace ovlivnila také to, jak je pohlíženo na dětství, respektive na děti jako samostatné jednotky.

Cunningham (2005) uvádí, že v období modernizace se koncept dětství postupně stává polem státního dohledu, jež se zaměřuje především na budování zodpovědnosti rodin v poskytování odpovídající péče jejich dětem. Za jeden z primárních ukazatelů státních zásahů lze považovat snížení dětské úmrtnosti, které konstruovalo dětství jako biologicko-medicínskou otázku (tamtéž). Dítě je považováno za budoucnost a rovněž za individuum, které má nezadatelné právo na vlastní budoucnost. Akceptuje se význam dítěte jako bytosti, která musí mít zajištěny veškeré, a to nejen fyziologické, potřeby. Stát také zdůrazňuje význam vzdělávání a povinné školní docházky, které ke konstruování dětství neodmyslitelně přispívaly. Na vzdělávání se nenahliží pouze jako na předávání znalostí, ale zejména jako na soupeření státu, jenž sleduje své zájmy, a to především efektivnost socializace mladé generace ve vzdělávacím systému, která slouží k reprodukci sociálního řádu (Možný, 2002).

Dětství se tedy postupně institucionalizuje na úrovni právní, sociální, medicínské, psychologické, politické a vzdělávací (Hendrick, 1977). V období modernizace se také poprvé začíná diskutovat téma práv dětí, přičemž jsou práva dětí stavěna do protikladu práv dospělých. Jinak řečeno, čím intenzivněji se hovoří o závislosti dětí, tím je kladen větší důraz na zodpovědnost rodičů (Cunningham, 2005).

Zatímco 19. století bylo specifické ochraňováním dětí, 20. století se stalo stoletím dítěte. V první polovině 20. století se společnost snaží udržet dítě v jeho bezstarostném světě a oddělit jej od dospívání, či dokonce dospělosti. Druhá polovina 20. století, kdy nastupuje pozdně moderní éra společnosti, přináší trend mizejícího dětství, které se rozplývá pod tlakem dvou nezadržitelných sil – médií a masové spotřeby (Postman, 1994).

Nosál (2004) uvádí, že v důsledku fragmentace a individualizace společnosti představuje dítě a dětství v sociálním řádu zdroj emocionální jistoty a identity. Tomu, kdo o něj pečuje, poskytuje, v prostředí nestabilních partnerských či manželských vztahů, jednu z mála ještě spolehlivých citových investic. Ve svém tvrzení vychází z Becka, který se domnívá, že dítě je poslední zbývající zdroj nezaměnitelných a nezrušitelných primárních vztahů (Beck, in Nosál, 2004). Lloyd deMaus popisuje převládající způsob péče o děti v období druhé moderny jako tzv. „pomáhající“. Tento koncept podle autora vystřídal předešlý „socializační“ mód a zahrnuje předpoklad, že dítě ví lépe než jeho rodiče, co potřebuje v jednotlivých fázích svého života, a plně zapojuje oba rodiče do dětského světa, když se snaží cítit a naplnit rozšiřující se potřeby (Lloyd deMaus, in Nosál, 2004). V pozdně moderní společnosti tak přestávají být děti vnímány pouze jako pasivní objekty dohledu a socializačního výcviku, ale stávají se partnery a samostatnými subjekty, citícími, vnímajícími a myslícími aktéry. V souvislosti s tím však upozorňuje Postman (1994) na skutečnost, že děti přicházejí o svůj svět nevinného a spontánního dětství a stávají se aktéry světa dospělých. Způsob, jakým jsou vyobrazovány osobnosti a role dětí, dokonce považuje za důkaz „mizejícího“ dětství.

V souvislosti se změnami plynoucími z přechodu společnosti směrem ke druhé modernitě mluví Nosál (2002) o tzv. *individualistickém* dětství, které staví do protikladu k tzv. *kolektivistickému* dětství. Zatímco kolektivistické dětství podle jeho slov představuje dětství prožité ve společnosti postavené na intenzivních společenských vztazích a v komunitách charakteristických zájmem

o životy druhých, individualistické dětství je typické pro společnost s nedostatkem zájmu o lidi mimo nejbližší rodinu a společnost, ve které jsou dětem hlavními společníky moderní technologie. Jinými slovy lze říct, že typickými rysy dětství v pozdně moderní společnosti jsou podle Nosála (2002) autonomie, sebevědomí, individualismus, různorodost, liberálnější výchova, větší míra uvědomění si různých možností a voleb a nutnost volit si mezi různými životními styly, volnočasovými aktivitami nebo hračkami (Nosál, 2002).

DŮSLEDKY PRO RODINNOU POLITIKU A SOCIÁLNÍ PRÁCI S RODINOU

Zatímco předešlá kapitola sloužila jako souhrn možných projevů individualizace, resp. projevů, které byly zmiňovány autory reflektovaných textů, následující kapitola bude zaměřena na to, jak konkrétně se uvedené projevy mohou promítnout do utváření rodinných politik a sociální práce s rodinou. Pozornost bude věnována přístupům zaměřeným na jedince, orientaci na dítě a důrazu na změnu chování uživatelů služeb.

Přístupy zaměřené na jedince

Pokud bychom se zaměřili na vztah individualizace a úlohy sociální práce, uvádí například Ferguson (2001), že v období druhé modernity souvisí hlavní úloha sociální práce velmi úzce s požadavkem, aby si jedinci vytvářeli reflexivní projekt vlastního já. Jinými slovy by podle Fergusona (tamtéž) měla být sociální práce chápána jako „metodologie plánování života“, resp. by klientům měla pomáhat při vytváření jejich životních projektů. Jako odůvodnění Ferguson (tamtéž) uvádí, že sociální pracovníci nejčastěji intervenují do života klientů právě v situacích, kdy se jejich životní projekt z nějakého důvodu zhroutil nebo se v důsledku jeho povahy objevily rozmanité potíže. Podle Navrátila (2005) by potom výchozím cílem tohoto pojetí sociální práce mělo být umožnit klientům znovuzískat kontrolu a vládu nad vlastním životem. Radikální individualizace, která každého jednotlivce definuje jako tvůrce vlastního životního projektu, pak podle Navrátila a Navrátilové (2008) představuje nově otevírající se prostor sociální práce, v níž si sociální pracovník musí osvojit nové role. Sociální pracovník se musí angažovat v pomáhajících činnostech, které podpoří klienta při utváření, revizi či obnově jeho životních projektů, které se rozpadly. Jako příklady úloh sociálního pracovníka lze zmínit ochotu a připravenost pracovníka sdílet s klientem více intimity jeho života; podporu klienta při hledání nových úhlů pohledu a řešení problémů, které prožívá; akceptaci partnerského spíše než autoritativního a expertního přístupu ke klientovi; nebo důraz na pozitivní hledisko, resp. na silné stránky klienta (Navrátil, 2014).

Co se týče citlivějšího přístupu sociálních pracovníků k řešení problémů klientů, doporučuje např. Roose (2012) využívat v rámci sociální práce s rodinou přístup zaměřený na silné stránky klientů, který předpokládá, že se sociální pracovníci nezaměřují na osobní slabosti, problémy a neúspěchy klientů, ale naopak na posílení jejich silných stránek. Vymezení problému a postupu řešení by potom mělo vycházet z participace mezi sociálním pracovníkem a rodinou, resp. by měl sociální pracovník pomoci rodině přezkoumat a redefinovat problém, se kterým se rodina potýká. Odklon od zaměření na problémy klientů v sociální práci s rodinou vyzdvihuje také např. Grey (2008), podle něhož by se měli sociální pracovníci zaměřovat spíše na „podporu rozhodování“ klientů, tedy na již zmíněné plánování vlastního života a zlepšování kontroly nad ním.

Sociální práci ve druhé modernitě se věnuje také Houston (2016), který uvádí, že prvky individualizace pronikají do sociální práce a sociální péče především prostřednictvím na jedince orientovaných modelů poradenství, personalizace služeb a podpory „životní“ politiky, jež přímo směřují ke zplnomocnění jedince. Houston (tamtéž) však k tomuto dodává, že přestože s sebou uvedené modely nesou nezpochybnitelná pozitiva, je potřeba se na ně podívat také z kritického hlediska a více do hloubky prozkoumat, jaké dopady může praxe, která je na nich založená, mít, pokud zajde příliš daleko. Jinými slovy, pokud nebude věnována dostatečná pozornost vlivu sociálních sítí, institucí a sociálních struktur na sociální „já“ uživatelů, mohou vnímat novou

odpovědnost za své existenciální životní projekty jako příliš ohrožující a nesnesitelnou, resp. to v nich může vyvolávat ontologickou úzkost a stres.

Houston (tamtéž) rovněž uvádí, že je nutné brát na vědomí, že identita člověka není samostatná entita, ale je spíše systematicky uspořádaná a přizpůsobuje se společenským oblastem kolem jedince. Z tohoto důvodu musí být také sociální práce, která přijímá na jedince orientované modely nebo životní politiku, usazena v širších, ontologických plánech sociální identity, jinak nepovede k emancipaci jedince ani k jeho pozitivní seberealizaci (Houston, 2016).

Důraz na změnu chování uživatelů služeb

Dalším rysem, který je patrný v sociální práci s rodinou v druhé moderně a který se vztahuje k dříve popisované stigmatizaci a k přenosu zodpovědnosti na jedince, je důraz na změnu chování uživatelů sociálních služeb. Hanssen a kol. (2015) ve svém textu uvádí, že v severských zemích dnes sociální práce většinou znamená pomoc klientům, kteří jsou kategorizováni jako „drogově závislí“, „zločinci“, „bezdomovci“ atd. Kategorizovanému klientovi se nabízí možnost uniknout takovým kategorickým postojům prostřednictvím aktivní účasti v procesu změny, což znamená ochotně dodržovat předepsanou cestu stanovenou dotyčnou institucí. Tato praxe podle autorů odráží neoliberalní perspektivu, v níž jsou sociální problémy vnímány jako čistě individuální, a nikoliv způsobené strukturálními mocenskými vztahy v politice, právu a hospodářství. Vyzdvihována je tak spíše osobní transformace a disciplína než solidarita a sociální změna. Zároveň autoři upozorňují, že fungování sociálních institucí závisí na tom, že klienti dodržují strategie a požadavky institucí. Pokud mají klienti takové potřeby a očekávání, které jsou v rozporu s institucionálními řešeními, bývá na ně nahlíženo jako na obtížné, slabé, bez sebevědomí nebo jako na ty, kteří „chtějí zůstat v pozici klienta“ (Hanssen a kol., 2015). Obdobně jako výše zmínění autoři uvádí v souvislosti s tímto tématem také Houston (2016), že současný důraz na individualismus vyvolává dojem, že strukturální nerovnosti mohou být redukovány na individuální „neschopnost“ či letargii. Zároveň se předpokládá, že jednotlivci mohou dosáhnout svých aspirací prostřednictvím vlastní účinnosti a sebevědomí (Houston, 2016).

Důraz na změnu chování je podle Birdové (2016) neustálým tématem sociální práce s rodinami ve Velké Británii. Ve studii o konstrukcích rodičovství vytvářených sociálními pracovníky podle jejich slov Woodcock (in Bird, 2016) konstatuje, že zaměření intervence sociálních pracovníků ochrany dětí spočívá především v požadavku, aby rodiče změnili své chování, jinak jim bude dítě odebráno. Podobně také Rogowski (2014) konstatuje, že v praxi sociální práce se stále více klade důraz na to, aby byli rodiče „zodpovědní“ a zajistili, aby se jejich děti staly zákonů dbalými pracovníky a spotřebiteli v globalizovaném světě. Zde je však nezbytné podotknout, že pokud vezmeme v úvahu, že sociální pracovníci stále zapojují do práce s rodinou především matky, týká se důraz na změnu chování mnohdy právě jich (Ferguson, 2001).

Zastavíme-li se ještě na chvíli u zmíněné globalizace, uvádí v této souvislosti Spolander a kol. (2016), že na pozadí dnešního globálního kontextu je v rámci profese sociální práce potřeba soustředit se na globální i národní problémy, které vyvolávají (individuální) mikroproblémy; pracovat na pochopení sociálních, ekonomických struktur, které přispívají k velké části problémů společnosti; a přijmout empatický a kolektivní přístup k řešení základních příčin problému. Podobně také Birdová (2016) v souvislosti s tématem pronikání individualizace do sociální práce s rodinou poukazuje na nutnost zahrnout do posouzení rodin širší strukturální faktory, které mají dopad na dítě a rodinu, nicméně jsou v hodnocení rodiny často přehlíženy.

Zaměření intervencí sociální práce s rodinou

Pokud bychom se vrátili k proměně rodinného soužití a změn v intervencích sociální práce s rodinou, uvádí např. Ferguson (2001), že s sebou pozdně moderní doba přinesla nový druh zájmu o intimitu a emocionalitu. Doména intimity se stala centrální bodem, podle kterého moderní subjekty, ale i sociologové analyzují povahu pozdně moderního řádu. Jinými slovy lze říct, že

ačkoliv sociální práce vždy intervenovala do rodinných či manželských vztahů jedinců, nyní se otevírá mnohem větší prostor pro hlubší „zásahy“ do rodinného či partnerského života. Ferguson (2001) poté spojuje intenzivnější intervence do rodinných a intimních vztahů také s případy týrání dětí, resp. s případy, kdy došlo k úmrtí dítěte v důsledku jeho týrání či zanedbávání, a to i přesto, že byla rodina napojena na sociální pracovníky. Na základě těchto případů lze v praxi sociální práce s rodinou pozorovat například větší důraz na posouzení celkové situace rodiny a prospěchu dítěte v ní. V souvislosti s proměnou intervencí v sociální práci s rodinou uvádí Roose (2012), že lze pozorovat rozdíl mezi intervencemi zaměřenými na ochranu dítěte a intervencemi zaměřenými na podporu rodiny. Podle jeho slov je patrné, že intervence zaměřené na ochranu dětí jsou podstatně „invazivnější“ než intervence, většinou preventivní povahy, které směřují k podpoře rodiny. Toto zaměření lze následně spojit také s obecně větším důrazem na blaho dětí, které bude popsáno v následující podkapitole.

Jestliže zůstaneme u proměn intervencí v oblasti sociální práce s rodinou, je na místě zmínit, že pro jejich obsah jsou do velké míry určující proměny společnosti a rodiny, které byly popsány výše a které s sebou přináší nové problémy, s nimiž se potýkají nejen klienti, ale také sociální pracovníci. Jako významné téma se ukazuje znalost proměn rolí v rodině. Například Ferguson (2001) uvádí, že intervence sociálních pracovníků do rodinného života byly v moderní době zaměřeny především na podporu zvládání mateřství, a tím pádem byly směřovány především na matky. Muži tak zůstávali mimo svět matky a dítěte a v důsledku toho také mimo intervence a zájem sociálních pracovníků. V souvislosti s tímto tématem dodává Řezníček (1994), že takto nastolený model sociální práce se u nás v podstatě bez jakékoliv reflexe aktuálních poměrů udržel až do konce 60. let 20. stol. a posouzení životní situace rodiny tak bylo orientováno především na posouzení kompetencí matky jako pečovatelky a otce jako živitele. K jistému odklonu od tohoto tradičního vnímání rodiny a rodinných rolí došlo podle Navrátila (2014) vlivem feministických hnutí a rozvoje rodinné terapie, které přenesly do centra zájmu sociálních pracovníků rodinné vztahy, emocionální a autentické vztahy všech členů rodiny. Ačkoliv posléze došlo k jistému posunu v zapojování rodiny jako celku do intervencí sociální práce, uvádí k tomuto tématu Gřundelová (2015), že i v dnešní praxi se lze setkat se stereotypním vnímáním rodinných rolí, v důsledku čehož se mužům nemusí dostat pomoci při péči o rodinu a domácnost a u žen zase není jako priorita vnímána pomoc při uplatnění na trhu práce. Obdobně také Featherstone a kol. (2016) uvádí, že se sociální pracovníci při práci s rodinou mohou dostat do „slepé uličky“, pokud zaměřují svou pozornost pouze na matky, a ne na oba rodiče, příp. partnery v domácnosti. Podle autorů tedy není překvapením, že se muži často staví odmítavě k intervencím, které vedou ke „zmocňování“ pouze matky.

Orientace na dítě a vyzdvížení jeho práv

Jak bylo zmíněno již v podkapitole věnované současnému pojetí dětství, je jedním z významných důsledků individualizace vyzdvížení významu dítěte ve společnosti a pohled na něj jako na racionálně jednající bytost, která je schopna plnit veškeré role dospělých. V oblasti rodinné politiky a sociální práce s rodinou se tato skutečnost odráží zejména v zaměření rodinných politik a ve změnách v poskytování sociálních služeb ohroženým dětem.

Pokud bychom zůstali u prvního jmenovaného, uvádí Parton (2011), že v posledních letech dochází k výraznému posunu sociálních politik a zaměření sociální práce směrem k upřednostnění potřeb dítěte před potřebami celé rodiny. Možné příčiny tohoto posunu lze podle Partona (tamtéž) hledat ve změnách v uspořádání rodiny a změnách ve struktuře společnosti, kdy v důsledku stárnutí obyvatelstva roste jak emocionální, tak také ekonomická hodnota dětí. Reakcí na tyto změny jsou následně právě takové podoby sociální politiky, které obrací svou pozornost především na dítě jako individuum, namísto toho, aby se soustředily na celou rodinu. Jinými slovy lze říct, že před snahou o posílení manželství a rodiny je upřednostňována snaha o zlepšení životních příležitostí a blahobytu dětí. Zásadní pozornost je věnována maximalizaci vzdělávacího a pracovního kapitálu dětí coby budoucích občanů. Ve vztahu k rodičům je prosazován přístup, který představuje užší

vazbu mezi zaměstnáním a sociálním zabezpečením, tedy větší tlak na to, aby měli rodiče adekvátní zaměstnání (Parton, 2011). Featherstone a kol. (2016) však v souvislosti s tímto jevem upozorňují na skutečnost, že nezohlednění role rodiny v rámci intervencí sociálně-právní ochrany dětí může vést ke ztrátě rodinných a komunitních sítí, které by mohly být alternativním řešením péče o dítě. Jinými slovy se kloní k názoru, že pokud se povede vyřešit problémy rodičů a rodiny jako celku, vyřeší se pravděpodobně i problémy dětí. Děti by tedy měly být sociálními pracovníky chápány jako „příbuzenské bytosti“, rodiče uznávání jako lidé s potřebami a rodiny vnímány jako péče a ochrany schopné (Featherstone, Morris, White, 2016).

V české legislativě je vyzdvížení postavení a práv dítěte patrné například ve vyčlenění zákona o sociálně-právní ochraně dětí, který byl do roku 1999 součástí zákona o rodině. Zároveň došlo v posledních desetiletích k postupnému nahrazování tzv. *oddělení péče o rodinu a děti* současným *odbohem sociálně-právní ochrany dětí*. V souvislosti s již zmiňovaným důrazem na práva dětí a vnímáním jich samotných coby samostatně myslících a cítících subjektů se jako významné ukazuje také téma jejich participace na řešení různých situací. Participace dítěte ve smyslu jeho zapojení do všech skutečností, které se ho týkají, je pokročilou variantou ochrany dítěte, kterou s sebou přinesla Úmluva o právech dítěte, jejímž signatářem je také Česká republika. Podstata participace spočívá v možnosti mít vliv na rozhodování ve veřejných i soukromých procesech jednání, které se přímo dotýkají současného, a především budoucího života dítěte. Právo na participaci by tak mělo do jisté míry reflektovat fakt, že se děti málokdy podílí na rozhodování o tom, co se kolem nich děje. V české legislativě je právo dítěte na participaci zakotveno v § 867 Občanského zákoníku a je poměrně novou snahou o vyzdvížení významu dítěte a jeho schopnosti podílet se na řízení svého života.

Pokud bychom výše uvedená tvrzení srovnali s popisovanými projevy individualizace, lze najít nepopíratelné spojení se změnami ve vnímání dětství, které ukazovaly rostoucí důraz na význam a práva dítěte, stejně jako s proměnami rodiny, resp. s křehkostí současných rodin a novými problémy, se kterými se rodiny potýkají. Rostoucí důraz na participaci jak rodiny, tak i samotných dětí na řešení rodinných problémů potom může souviset také s přenosem zodpovědnosti na jedince.

Zaměření na rodinu jako systém

Abychom však v souvislosti s proměnou společnosti nezůstali pesimisty, uvádí Birdová (2016), že lze např. v Německu a v Anglii pozorovat jistý posun směrem k vnímání rodiny jako systému. Konkrétně autorka uvádí, že hlavním společným znakem v praxi sociální práce v těchto dvou zemích je právě zaměření na celou rodinu. Myšlenka soustředění se na celou rodinu a rodinu jako celek uznává vzájemné vztahy mezi členy rodiny a ukazuje, jak jedna osoba ovlivňuje ostatní. Stojí tak v jisté opozici vůči tradičním přístupům, které se zaměřují na individuální problémy některých členů rodiny, bez ohledu na jejich širší vztahy, a tím vedou k praxi, ve které se na rodinu nahlíží pouze přes její obtíže a slabé stránky (Bird, 2016).

Jako konkrétní příklad nového přístupu k rodinám v Anglii lze uvést program „*Troubled families*“, který prosazuje myšlenku, aby měla rodina jednoho klíčového pracovníka (nebo malý tým), který s ní v průběhu času pracuje. Jedná se o alternativu k situaci, kdy jsou různým členům rodiny poskytovány různé služby: například kdy jedni odborníci pracují s ohroženým dítětem, jiní pracují s rodičem závislým na návykových látkách, apod. Samozřejmě je často nutné zapojit do práce s rodinou více odborníků s různými odbornými znalostmi, nicméně hlavní myšlenkou je, aby klíčový odborník pomoc řídil a ostatní koordinoval. Zastánci programu věří v to, že právě klíčový pracovník může s rodinnými příslušníky budovat vztah založený na důvěře a řešit jádro problému, nikoliv jen jeho projev (Bird, 2016).

Rozšířeným přístupem k podpoře mnoho-problémových rodin v Německu je tzv. „*Sozialpädagogische Familienhilfe*“ (dále jen SPFH). Program SPFH byl původně vyvinut v sedmdesátých letech, aby zaplnil mezeru v sociálních službách pro rodiny. V té době existovalo podle Birdové (2016) buď poradenství, které obvykle iniciovalo samotné rodiny, nebo intervence odboru ochrany dětí, což obvykle znamenalo, že byly děti umístěny v rezidenční nebo pěstounské péči. Postupně se ukázalo

jako nezbytné poskytnout rodinám, které se potýkaly s potížemi, určitý druh podpory, čímž by se povedlo snížit počet dětí umístěných mimo domov (Bird, 2016).

V rámci SPFH sociální pracovník nevystupuje pouze jako osoba zastupující služby na ochranu dítěte a odebírající děti z rodin, ale jako partner, který pomáhá rodině učit se. V souvislosti s touto myšlenkou je cílem SPFH, prostřednictvím intenzivní podpory a dohledu, pomáhat rodinám, aby byly schopny zvládat samy rodičovské povinnosti, řešit problémy každodenního života, řešit konflikty a krize a jednat s dalšími agenturami a institucemi. V případě SPFH se jedná o podporu rodiny jako celku, respektive je orientován na celý rodinný systém, jeho sociální síť, vztahy, sociální a materiální problémy a zdroje. Základem je koncepce rodiny, která má nejen problémy, ale i zdroje (nebo silné stránky). Hlavním principem je tedy taková podpora a dohled, která rodině umožní najít svou vlastní cestu ze svých potíží a řídit svůj každodenní a rodinný život způsobem, který je ve shodě s blahem dětí (Bird, 2016).

V České republice lze jistý důraz na práci s rodinou jako celkem sledovat například v souvislosti s přijetím novely zákona o sociálně-právní ochraně dětí, která vyzdvihla především právo dítěte vyrůstat ve své biologické rodině, a to prostřednictvím zavedení povinnosti vyhodnocovat situaci dítěte, vypracovávat individuální plán ochrany dítěte a realizovat případové konference. Zároveň novela zavedla, pro všechny složky pověřené sociálně-právní ochranou dětí, povinnost řídit se Standardy kvality sociálně-právní ochrany dětí. Posunem směrem k práci s rodinou jako celkem je také důraz na to, aby se na všech výše uvedených krocích podílela také rodina a dítě, resp. je kladen důraz na participaci jak rodin, tak i dětí při řešení různých situací (MPSV, 2013).

Jak bylo předesíláno v úvodu této podkapitoly, ukazují nové trendy v sociální práci s rodinou posun směrem k vnímání rodiny jako celku a k zapojení všech členů do práce s rodinou. Pokud by se obdobné trendy v sociální práci s rodinou i nadále prosazovaly, mohly by vést k jistému odklonu od dříve zmíněného rozmachu individualizace v sociální práci.

ZÁVĚR

Príspevek se zaměřoval na souvislosti mezi postupujícím procesem individualizace a změnami v poskytování a zaměření sociální práce s rodinou v období druhé moderny. Cílem příspěvku bylo, na základě analýzy zahraničních textů, (kriticky) reflektovat modernizační sociální procesy s ohledem na jejich možné dopady na sociální práci s rodinou. Teoretickým východiskem předkládané stati byla teorie modernizace obsažená v dílech Kellera, Baumana, Becka a Giddense. Na základě provedené analýzy se v kontextu sociální práce jako významný projev modernizace jeví zejména procesy individualizace. Individualizační procesy v období druhé (pozdní) moderny přinesly posun hodnotové orientace směrem k důrazu na nadměrnou zodpovědnost jednotlivce; stigmatizaci; pocit rizik a nejistoty, měnící se postavení a konstrukci rodiny a posun v postavení dítěte a jeho práv ve společnosti.

Za nejvýznamnější dopad postupující individualizace na sociální práci s rodinou lze na základě provedené analýzy považovat paradoxní orientaci sociální práce s rodinou na jednotlivce, specificky pak na dítě, respektive posun od vnímání dítěte jako součásti systému rodiny k vnímání dítěte jako samostatné jednotky, která je systému rodiny nadřazená. Dobře patrný je tento jev například ve stále častějším označování sociální práce s rodinou jako tzv. sociálně-právní ochrany dětí. Rizikem zmíněného posunu vnímání dítěte je však opomíjení důležitosti rodinných a komunitních vazeb dítěte, které by v případě potřeby mohly sloužit jako síť pomoci a podpory. V proměnách sociální práce s rodinou však nelze opomenout ani zvýšení důrazu na změnu chování klientů, které je častým cílem při poskytování sociálních služeb, nebo rozmach přístupů zaměřených na jedince, které se v rámci analýzy textů rovněž ukázaly jako podstatné.

Pro sociální práci s rodinou tak bude v následujících letech stěžejní, zda dokáže reflektovat individualizační procesy ve společnosti a kriticky je hodnotit. Klíčovým úkolem přitom bude, zda sociální práce dokáže uplatnit perspektivu sociální interakce a zda ji využije i při rozvoji svého intervenčního repertoáru (viz Šrajer, Musil, 2004).

V oblasti sociální práce s rodinou to například otvírá otázku, zda bude pokračovat v orientaci výhradně na dítě, nebo se navrátí zpět k chápání rodiny jako systému, zda a nakolik bude do práce s rodinou zapojovat všechny její členy, zda bude schopna reflektovat strukturální příčiny problémových situací klientů, nebo je bude vnímat jako jejich individuální selhání a zda a nakolik bude schopná pracovat se stigmatizací svých klientů a usilovat o její zmírnění. Jako vhodný námět pro sociální práci s rodinou lze použít Fergusonovu výzvu (2011). V ní autor navrhuje, aby se praxe sociální práce, stejně jako vzdělání, více zabývala individualizačními procesy, které probíhaly a stále probíhají v současné společnosti, aby se více věnovala tématu reflexivity a aby bylo vytvářeno více prostoru pro participaci klientů sociálních služeb. Spolu s tím Ferguson (tamtéž) také zdůrazňuje, že by sociální pracovníci měli postupně opouštět stále ještě výhradní zacílení na ženy/matky a brát více v potaz měnící se mužskou roli v rodině a na základě ní zapojovat i otce do práce s rodinou. Co se týče postavení dítěte v rámci intervencí sociálních služeb, měli by být sociální pracovníci již během své profesní přípravy připravováni na zapojení dětí do práce s rodinou, a to, pokud možno, citlivým a pro dítě přirozeným způsobem, který respektuje jeho způsob vnímání okolního světa.

POUŽITÉ ZDROJE

- BAUMAN, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- BECK, U. 2011. *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Praha: SLON.
- BECK, U. 2004. *Riziková společnost: Na cestě k jiné modernitě*. Praha: SLON.
- BECK, U., GIDDENS, A., LASH, S. 1994. *Reflexive modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford Univesity Press.
- BIRD, K. 2016. More Alike Than We Think? Frames and Practice of Social Work with Families in the UK and Germany. *Sociální práce / Sociálna práca*, 16(4), 79–95.
- CUNNINGHAM, H. 2005. *Children and Childhood in Western Society since 1500*. New York: Taylor & Francis.
- DE SINGLY, F. 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- FEATHERSTONE, B., MORRIS, K., WHITE, S. 2016. *Re-Imagining Child Protection: Towards Humane Social Work with Families*. Bristol: Policy Press.
- FERGUSON, H. 2001. Social Work, Individualization and Life Politics. *British Journal of Social Work*, 31(1), 41–55.
- FRÍČ, P., POTŮČEK, M. 2004. Model vývoje české společnosti a její modernizace v globálním kontextu. *Sociologický časopis*, 40(4), 415–431.
- GRAY, M. 2008. Viewing Spirituality in Social Work through the Lens of Contemporary Social Theory. *British Journal of Social Work*, 38(1), 175–196.
- GRUNDĚLOVÁ, B. 2015. Sledování rodinného a pracovního života klientek a klientů sociální práce genderovou perspektivou sociálních pracovníků a pracovníků. *Sociální práce / Sociálna práca*, 15(5), 105–121.
- GIDDENS, A. 2003. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- GIDDENS, A. 1992. *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity.
- HANNSEN, J. K., HUTCHINSON, S. H., LYGSTAD, R., SANDVIN, J. T. 2015. What Happens to the Social in Social Work? *Nordic Social Work Research*, 5(1), 115–126.
- HARRIS, J. 2014. (Against) Neoliberalism Social Work. *Critical and Radical Social Work*, 2(1), 7–22.
- HARVEY, D. 2007. Neoliberalism as Creative Destruction. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 610(1), 21–44.
- HENDRICK, H. 2005. *Child Welfare and Social Policy: an Essential Reader*. Bristol: Policy Press.
- HOUSTON, S. 2016. Beyond Individualism: Social Work and Social Identity. *British Journal of Social Work*, 46(2), 532–548.

- CHYTIL, O. 2007. Důsledky modernizace v sociální práci. *Sociální práce / Sociálna práca*, 7(4), 64–71.
- JANEBOVÁ, R. 2014. *Kritická sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- KAMIŇSKÁ-JATCZAK, I. 2016. Economization Discourse in the Process of Creating Professional Ideas of Family Assistants. *Social Work & Society*, 14(2).
- KELLER, J. 2011. *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: SLON.
- KELLER, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: SLON.
- MOŽNÝ, I. 2002. *Sociologie rodiny*. Vyd. 2. Praha: SLON.
- MOŽNÝ, I. 1990. *Moderní rodina: (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok.
- MPSV. 2013. *Novela zákona o sociálních službách*. Odbor rodiny a ochrany práv dětí.
- MUSIL, L. 2010. Tři pohledy na budoucnost sociální práce. In: SMUTEK, M., SEIBEL, F. W., TRUHLÁŘOVÁ, Z. *Rizika sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus, 11–26.
- NAVRÁTIL, P. 2014. Společenský kontext sociální práce. In: NAVRÁTIL, P. a kol. *Reflexivní posouzení v sociální práci s rodinami*. Brno: Muni Press, 25–47.
- NAVRÁTIL, P. 2005. Sociální práce v pozdně-moderní společnosti. In: SMUTEK, M. (Ed.). *Možnosti sociální práce na počátku 21. století*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta, Katedra sociální práce a sociální politiky, 37–52.
- NAVRÁTIL, P., NAVRÁTILOVÁ, J. 2008. Postmodernita jako prostor pro existenciálně citlivou sociální práci. *Sociální práce / Sociálna práca*, 8(4), 124–136.
- NEVITTE, N., COCHRANE, C. 2006. Individualization in Europe and America: Connecting Religious and Moral Values. *Comparative Sociology*, 5(2–3), 203–230.
- NOSÁL, I. 2004. *Obrazy dětství v dnešní české společnosti: studie ze sociologie dětství*. Brno: Barrister & Principal.
- NOSÁL, I. 2002. České dětství v kontextu socialismu a post-socialismu: diskurzy a reprezentace. *Sociální studia*, 2002(8), 53–85.
- PARTON, N. 2011. Child Protection and Safeguarding in England: Changing and Competing Conceptions of Risk and their Implications for Social Work. *British Journal of Social Work*, 41(5), 854–875.
- POSTMAN, N. 1994. *The Disappearance of Childhood*. New York: Vintage Books.
- ROGOWSKI, S. 2014. Critical Social Work in Child Protection/Safeguarding: Challenges and (fewer) Opportunities. *Critical and Radical Social Work*, 2(1), 43–58.
- ROOSE, R. 2014. Implementing a Strengths Perspective in Child Welfare and Protection: a Challenge not to be Taken Lightly. *European Journal of Social Work*, 17(1), 3–17.
- RYAN, D., GARRETT, P. M. 2018. Social Work 'Logged on': Contemporary Dilemmas in an Evolving 'Techno-Habitat'. *European Journal of Social Work*, 21(1), 32–44.
- RYCHLÍK, D. 2015. Systém ochrany ohrožených dětí v ČR aneb v procesu měnícího se paradigmatu. *Sociální práce / Sociálna práca*, 15(2supl.), 3–6.
- REZNÍČEK, I. 1994. *Metody sociální práce*. Praha: SLON.
- SHANKS, E., LUNDSTROM, T., WIKLUND, S. 2015. Middle Managers in Social Work: Professional Identity and Management in a Marketised Welfare State. *British Journal of Social Work*, 45(6), 871–887.
- SMITH, M. 2011. Reading Bauman for Social Work. *Ethics and Social Welfare*, 5(1), 2–17.
- SPOLANDER, G., XAVIER, A. G., ORNELLAS, A., BUSCEMA, C. 2016. Returning the 'Social' to Social Work: Recommitting to Social Development in an Age of Neoliberalism. *The Indian Journal of Social Work*, 77(3), 295–310.
- ŠRAJER, J., MUSIL, L. 2008. *Etické kontexty sociální práce s rodinou*. Brno: Albert.
- UGARTE, L. S., MARTIN-ARANGA, I. 2011. Social Work and Risk Society: The Need for Shared Social Responsibility. *European Journal of Social Work*, 14(4), 447–462.
- WAGNER, P. 2002. *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. London: Routledge.

Editori knihy: Tina Maschi, George S. Leibowitz: **Forensic Social Work. Psychosocial and Legal Issues Across Diverse Populations and Settings.** Second Edition, New York: Springer Publishing Company (2018).

Autorky recenzie explorujú pohľad na problematiku forenzej sociálnej práce, ktorá úzko súvisí s témou zamerania predmetného vydania časopisu a tou sú ľudia v ohrození. V rámci forenzného konceptu je termín „ohrozenie“ ústredným termínom, ktorý podnecuje k riešeniu, náprave či zmene samotných aktérov, ale aj prostredia. A tomu zodpovedá aj koncept knihy. Editori rozsiahlej vedeckej monografie Tina Maschi a George S. Leibowitz prinášajú už v druhej edícii doplnené poznatky vo vzťahu k problematike forenzej sociálnej práce. Recenzovaná vedecká monografia sa zameriava na aktuálne otázky sociálnej práce vo vzťahu k foreznému prostrediu. Editori, ale aj ďalší autori a autorky v rámci monografie zdôrazňujú význam práce sociálnych pracovníkov s klientmi s využitím forenzných a právnych poznatkov. Orientácia na oblasť forenzej sociálnej práce sa dotýka inštitúcií a zariadení poskytujúcich sociálnej služby, ďalej nemocníc, škôl, organizácií pracujúcich s problematikou závislostí, s problematikou zneužívania detských klientov. Predmetom analýzy sú aj aktivity súdov či väzenského prostredia.

Zámerom autorov je zdôrazniť podstatu praktickej špecializácie forenzej sociálnej práce, ktorá *„hovorí k srdcu, hlave a rukám (t. j. vedomostiam, hodnotám a spôsobilostiam) sociálnej práce, a to pomocou prístupu založeného na ľudských právach, sociálnej spravodlivosti*

a forenznom náhľade“ (Maschi a Leibowitz, eds. 2018, Preface). V tejto súvislosti je druhá edícia doplnená o poznatky týkajúce sa primárne klientov forenzej sociálnej práce. Autori uvádzajú, že forenzná sociálna práca nezahŕňa len úzku skupinu ľudí, do ktorej radíme napr. obeť alebo páchatelov trestných činov, ktorí sú objektom súdnictva, práce s trestanými mladistvými alebo dospelými osobami. Táto časť praxe sociálnej práce sa dotýka všetkých osôb, rodín zapojených do oblasti sociálnych služieb, vzdelávania, starostlivosti o deti, duševného zdravia, problémového správania a ďalších oblastí, ktoré sú prepojené s oblasťou ľudských práv, sociálnej starostlivosti alebo oblasťou legislatívy a politiky.

Vedecká monografia je členená na tri teoreticko-aplikačné celky:

- I Ľudské práva a prístup sociálnej spravodlivosti vo forenzej praxi,
- II Systém starostlivosti a forenzej praxe,
- III Základné zručnosti: prax, výskum a vývoj, politika, advokácia.

Editori vedeckej monografie sľubujú, že čitatelia, primárne sociálni pracovníci nadobudnú forenzný náhľad (forenzné poznatky, hodnoty, praktické zručnosti, výskum) pre prevenciu, riešenie a celkovú intervenciu vo vzťahu ku klientom, či už jednotlivcom, rodinám, organizáciám alebo celým komunitám.

Prvá časť ponúka čitateľom definíciu forenzej sociálnej práce v teoretickej a praktickej

rovine. Orientuje sa na prístup založený na ľudských právach a sociálnej spravodlivosti, pričom definuje forenznú sociálnu prácu ako špecializovanú prax, ktorá zahŕňa všetky oblasti sociálnoprávneho prostredia. Tieto oblasti sú označené ako zdravotníctvo, sociálne služby, oblasť duševného zdravia, systém trestného súdnictva mladistvých a dospelých osôb ale zahŕňajú aj jednotlivcov, rodiny, skupiny, komunity a organizácie. Čitatelia sú sprevádzaní cez konceptuálny a historický základ forenznej sociálnej práce optikou ľudských práv a sociálnej spravodlivosti. Využitie prístupu spomínaných ľudských práv a sociálnej spravodlivosti pomáha čitateľom vizualizovať prax v holistickom a integrovanom prostredí. Komplexný opis ľudských práv, sociálnej práce a etiky, občianskeho a trestného práva pomáha zainteresovanému čitateľovi pochopiť a nadobudnúť právne poznatky a postupy, ktoré dokážu využiť pri práci s konkrétnymi klientmi v rámci praxe.

V druhej časti sa dozvedáme o možnosti využívaní forenznej integrovanej praxe a jej význame, a to zahŕňajúc výskum, oblasť advokácie, vedomostí, hodnôt a zručností z oblasti problematiky správania, služieb venovaných vojnovým veteránom alebo oblasti služieb pre ochranu dospelých osôb, oblasti súdnictva mladistvých, trestného súdnictva alebo imigračného súdnictva.

Ďalšia časť vedeckej monografie reflektuje poznatky týkajúce sa forenznej sociálnej práce v praxi a prenáša ich do poznatkového aparátu forenznych sociálnych pracovníkov. V tejto časti sa dozvedáme o základných zručnostiach, ktoré forenzní sociálni pracovníci potrebujú pre výkon praxe, pričom zahŕňajú forenzne orientované posúdenie rizík a prax založenú na dôkazoch. Okrem toho sem autori a autorky radia aj motivačný a forenzný rozhovor, expertné svedectvo, teóriu a prax restoratívnej spravodlivosti, posilňujúcu prax, intervencie orientované primárne na rodinu, poznatky v oblasti duševného zdravia, forenzný výskum, prípadovú a politickú oblasť advokácie a ďalšie. Vedecká monografia ponúka teoreticko-empirický koncept, ktorý je fokusovaný na oblasť forenznej sociálnej práce ako vysoko aktuálnej problematiky v súčasnej

akademickej, vedecko-výskumnej a praktickej roviny. Vedeckej monografii pridáva na jej hodnotu desiatka renomovaných autorov a autoriek, ktorí sa významným spôsobom podieľajú na jej rozvoji. Ide predovšetkým akademikov v pozícií profesorov, docentov, výskumníkov, ale aj osoby z praxe sociálnej práce, klinickej sociálnej práce, sociálnej práce s komunitou, psychológie či klinickej a forenznej psychológie, oblasti trestného práva, advokácie, súdnictva mladistvých alebo manažmentu a riadenia sociálnych služieb. Recenzovanú monografiu považujeme za významnú pre oblasť forenznej sociálnej práce v česko-slovenských podmienkach. Primárne svojim prínosom aktuálnych poznatkov spoločensky dôležitej témy akou je forenzná sociálna práca. Autori a autorky v jednotlivých častiach monografie deklarujú jej významnosť v postmoderných podmienkach s rešpektom k prebiehajúcim spoločenským zmenám. Pre súčasnú česko-slovenskú prax je to primárne oblasť sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately, trestno-právna rovina, oblasť duševného zdravia či advokácie. Poznatky reflektované v monografii poukazujú na prax, ktorá je vybudovaná na teoretických a výskumných základoch a má čo ponúknuť nielen pre sociálnych pracovníkov, ale aj pre iných pomáhajúcich profesionálov. Výskumná zameranosť jednotlivých autorov a autoriek môže poslúžiť ako inšpirácia, ktorá dokáže meniť súčasnú teóriu a prax v rámci konkrétnych oblastí či klientskych skupín.

Azda malým kriticko-inšpiratívnym momentom recenzie vo vzťahu k vedeckej monografii je široká zameranosť predmetnej analýzy s menšou mierou hĺbkového spracovania. Odporúčaním by bolo rozdelenie monografie do niekoľkých edícií, čím by analyzovaná problematika získala na kvalite.

*Mgr. Miriama Šarišská
a prof. PhDr. Beáta Balogová, PhD.*

Online prakticko-publicistická část časopisu na www.socialniproce.cz

Online publicisticko-praktická část časopisu je dostupná **pouze předplatitelům časopisu jako celku** (tištěná akademická část + online prakticko-publicistická část). Ostatním čtenářům budou texty zpřístupněny **s časovým odstupem** přibližně jednoho roku.

Přístupy do online publicistiky zřizujeme v měsíčních intervalech, a to na základě uhrazeného předplatného. V případě, že jste časopis zakoupili mimo distribuční firmu SEND Předplatné a máte zájem o přístup k publicistice časopisu, kontaktujte, prosím, paní Olgu Cídlovou (olga.cidlova@socialniproce.cz), která vám online přístup zřídí.

Obsah prakticko-publicistické části čísla 6/2019

O ČEM SE MLUVÍ

Rozhovor

David Beňák: Systémové změny vyžadují dialog

Komentář

Roman Petrenko: Sociální práce ve škole se musí rozšiřovat

Zpráva

Karel Nešpor: Sociální a zdravotní důsledky reklamy návykových látek a hazardu a jejich prevence

INSPIRACE PRO PRAXI

Metodický návod

Johana Mertová: Metody vyhodnocování ochranných a rizikových faktorů v sociálně-právní ochraně dětí

Reflexe

Martina Hrozenská: Politický a právní rámec problematiky násilia páchaného na ženách v reflexii služeb na podporu žien zažívajících násilie

FAKTA, LEGISLATIVA, DOKUMENTY

Výzkumná zpráva

Jan Vlach, Jaromíra Kotíková: Krize a nové trendy na trhu práce

Doporučení z kulatého stolu

Iva Kuchyňková: Mimo systém: Lidé, pro které neexistuje vhodná pomoc

Online publicistika bude **postupně zveřejňována v průběhu ledna až března 2020.**

Veřejný závazek časopisu

Časopis pro teorii, praxi a vzdělávání v sociální práci

Časopis pre teóriu, prax a vzdelávanie v sociálnej práci

Posláním časopisu Sociální práce / Sociálna práca je:

- podporovat schopnost české a slovenské společnosti řešit životní problémy lidí prostřednictvím sociální práce;
- podporovat kvalitu sociální práce a profesionalizaci praxe sociální práce;
- přispívat k rozvoji sociální práce jako vědní disciplíny a ke zkvalitnění vzdělávání v sociální práci;
- podporovat zájmy poskytovatelů a uživatelů sociálních služeb.

V zájmu dosažení těchto cílů bude časopis v rámci obce sociálních pracovníků a s nimi spolupracujících a pomáhajících pracovníků jiných oborů podporovat:

- postoje, které považují odbornost a lidskost za rovnocenná kritéria kvality sociální práce;
- postoje, které kladou důraz na propojení teoretického zdůvodnění postupů sociální práce s její praktickou orientací na problémy klientů a jejich reálné možnosti;
- soudržnost všech, kteří se angažují ve prospěch řešení problémů klientů prostřednictvím sociální práce;
- otevřenou, odlišnosti chápající, poučenou a věcnou diskusi v rámci obce sociálních pracovníků;
- chuť a zájem sociálních pracovníků vidět sebe samé očima jiných.

Posláním časopisu Sociální práce / Sociálna práca je:

- podporovať schopnosť českej a slovenskej spoločnosti riešiť životné problémy ľudí prostredníctvom sociálnej práce;
- podporovať kvalitu sociálnej práce a profesionalizáciu praxe sociálnej práce;
- prispievať k rozvoju sociálnej práce ako vedeckej disciplíny a k skvalitneniu vzdelávania v sociálnej práci;
- podporovať záujmy poskytovateľov a užívateľov sociálnych služieb.

V záujme dosiahnutia týchto cieľov bude časopis v rámci obce sociálnych pracovníkov a s nimi spolupracujúcich a pomáhajúcich pracovníkov iných odborov podporovať:

- postoje, ktoré považujú odbornosť a ľudskosť za rovnocenné kritériá kvality sociálnej práce;
- postoje, ktoré kladú dôraz na prepojenie teoretického zdôvodnenia postupov sociálnej práce s jej praktickou orientáciou na problémy klientov a ich reálne možnosti;
- súdržnosť všetkých, ktorí sa angažujú v prospech riešenia problémov klientov prostredníctvom sociálnej práce;
- otvorenú, odlišnosti chápajúcu, poučenú a vecnú diskusiu v rámci obce sociálnych pracovníkov;
- chuť a záujem sociálnych pracovníkov vidieť samých seba očami iných.

Anotace čísla 2/2020

Prevence v sociální práci

Slovo „prevencia“ znamená predchádzanie, zabránenie vzniku niečoho, obyčajne škody, ujmy. Aj anotácia tohto čísla bude vychádzať z dvoch kľúčových pojmov: predchádzanie a škoda. V sociálnej práci, tak ako aj v medicínskej, právnej, pedagogickej praxi a mnohých iných je prevencia lacnejšia, oveľa ľahšia a efektívnejšia pri práci s klientom, ekonomickejšia a etickejšia pre spoločnosť.

Vyspelosť danej vednej disciplíny sa dá merať tým, ako vyvinutý má prevenčný systém. Storočiami preverené vedné disciplíny dokážu svojej praxi ponúknuť preventívne programy, ktoré sú aplikovateľné v praxi. Tie „mladšie“ disciplíny, medzi ktoré nesporne sociálna práca patrí, stále bojujú na úrovni krízovej intervencie a fungujú viac-menej ako hasičské zbory.

Dokážu akademici odboru sociálna práca ponúknuť praxi témy, ciele, návrhy riešení tak, aby z nich praktici mali úžitok? V čísle 2/2020 Vám ponúkame priestor na prezentáciu svojich úvah, nápadov, výskumných zistení o tom ako vyzerá to, čomu chceme predchádzať, akým účinným spôsobom sa to dá urobiť, u ktorých cieľových skupín, na ktorej úrovni. Iste by bolo zaujímavé vedieť, aký kompetenčný profil by mal mať erudovaný sociálny pracovník pôsobiaci v prevencii, akým repertoárom metód, techník a postupov by mal disponovať, ako a či vôbec dokáže posúdiť zlepšenie kvality života jednotlivca, rodiny a skupiny, komunity po indikovanom preventívnom pôsobení, aké sú indikátory účinnej prevencie a kto ich stanoví a mnohé iné otázky, ktoré sú s témou prevencia spojené.

Veľkou témou je tiež, či a kedy práve prevencia má zmysel, nakoľko sa sekundárna prevencia prekrýva s poradenstvom a terciárna s terapiou, ktoré fyzické alebo právnické osoby majú predpoklady pre realizáciu preventívnych programov, ako vyzerajú aktuálne výskumné zistenia v oblasti prevencie, aké finančné dopady majú nerealizované alebo nevydarené preventívne opatrenia.

Tešíme sa na vaše príspevky.

Eva Mydlíková,

editorka čísla

Trnavská univerzita v Trnave

Pokyny pro autory

(zkrácená verze, plný text je dostupný na www.socialniprace.cz)

Časopis vychází čtyřikrát ročně v českém a slovenském a dvakrát ročně v anglickém jazyce a publikuje co nejširší spektrum článků relevantních pro sociální práci. Články mohou být zaměřeny na jakýkoliv aspekt praxe, výzkumu, teorie či vzdělávání. Časopis je rozdělen na tištěnou akademickou část a online publicistiku dostupnou na www.socialniprace.cz. Zatímco akademická část referuje o výzkumu a informuje o zajímavých knihách, online publicistická část je určena pro publikaci tematicky atraktivních námětů z praxe zpracovaných různorodými publicistickými žánry. Tištěná část časopisu má následující strukturu:

1. Editorial
2. Studie, výzkumy, analýzy
3. Recenze knih

1. Pokyny autorům studií, výzkumů a analýz

Redakce přijímá příspěvky, které odpovídají profilu časopisu. Zasláný příspěvek musí být určen výhradně pro publikaci v časopise Sociální práce / Sociální práce. Počet příspěvků od jednoho autora je omezen na dva za jeden rok.

Nabídka rukopisů a recenzní řízení

Akademickým textem se pro účely našeho časopisu rozumí výzkumná, popř. přehledová stať (teoretická, historizující aj.). Předpokladem zařazení příspěvku do recenzního řízení je skutečnost, že v textu autor systematicky pracuje s relevantními prameny, objasňuje výzkumnou metodologii a s ohledem na svůj výzkumný cíl prezentuje také zjištění. Vzhledem k profesnímu charakteru časopisu preferujeme texty, které obsahují vedle zmíněných aspektů také aplikační dimenzi, v níž autor objasňuje relevanci svých zjištění v kontextu sociální práce.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní a je prováděno dvěma na sobě nezávislými recenzenty. Studentské práce procházejí jedním recenzním řízením. Práce jsou posuzovány po stránce obsahové i formální. V případě potřeby může být práce vrácena autorům k doplnění či k přepracování. Na základě posudků bude rozhodnuto o jejich přijetí či odmítnutí. Ve sporných případech rozhoduje editor čísla. Redakci se prostřednictvím e-mailové komunikace zasílají dvě provedení rukopisu. Jedno z nich nesmí obsahovat žádné údaje, které by mohly vést k identifikaci autora. Druhé provedení příspěvatele odešle v kompletní verzi.

Redakce si vyhrazuje právo provádět drobné stylistické úpravy. Nevyžádané rukopisy a přílohy se nevracejí.

Rozhodnutí o vydání

O výsledku recenzního řízení je autor vyrozuměn nejpozději do osmi měsíců od data obdržení statí.

Náležitosti rukopisu

Text musí být napsán v souladu s platnými jazykovými normami (viz plná verze Pokynů autorům na www.socialniprace.cz).

- I. **Titulní strana** obsahuje výstižný a stručný název práce v češtině – nebo slovensky ekvivalent – a v angličtině, jména všech autorů, biografickou charakteristiku a v poznámce pod čarou také afilaci autora.
- II. Český nebo slovenský **abstrakt** v rozsahu maximálně 200 slov.
- III. **Klíčová slova** v češtině (slovenštině).
- IV. **Abstrakt** v angličtině v rozsahu maximálně 200 slov.
- V. **Klíčová slova** v angličtině. Používejte prosím max. dvouvýrazová slovní spojení.
- VI. **Vlastní text** (rozsah maximálně 10 000 slov).
- VII. **Seznam citované literatury: Autory žádáme, aby zvýšenou pozornost věnovali přesnému a korektnímu odkazování** (viz plná verze Pokynů autorům na www.socialniprace.cz).
- VIII. Tabulky a grafy: Tabulka nesmí být širší než 14 cm. Výška písma alespoň 8–10. Při grafech používejte laskavě výrazné kontrastní barvy (upozorňujeme, že časopis je černobílý).

2. Publikáční etika a jiné informace

Rukopisy jsou posuzovány v publikačním řízení sestávajícím z posouzení 1. oborové přiměřenosti článku jedním členem redakční rady a 2. oboustranně anonymního recenzního řízení dvěma odborníky z veřejného seznamu recenzentů umístěného na našich webových stránkách.

Texty jsou posuzovány výhradně na základě jejich intelektuální hodnoty bez ohledu na autorovu rasu, pohlaví, sexuální orientaci, vyznání, etnický původ, občanství nebo politické názory.

Redakce časopisu SP/SP vynaloží veškeré úsilí k zachování nestrannosti recenzního řízení, aby nedošlo k odhalení identit aktérů recenzního řízení.

Autor, u něhož byl prokázán plagiat nebo falšování dat, ztrácí možnost v časopise SP/SP publikovat.

Autor zasláním příspěvku uděluje souhlas k užití svého příspěvku v elektronických databázích, ve kterých je časopis SP/SP indexován. Časopis je též volně dostupný na webových stránkách www.socialniprace.cz.

Pretisknout část uveřejněného textu nebo jeho užití v jiné publikaci lze jen s citací původu textu.

Notice to Contributors

(short version, full text is available at www.socialniprace.cz)

The journal Czech and Slovak Social Work is published four times in the Czech and Slovak language and twice in the English language each year. The journal publishes the widest range of articles relevant to social work. The articles can discuss on any aspect of practice, research, theory or education. Our journal has the following structure:

- Editorial
- Articles (academic part)
- Book reviews

1. Instructions to authors of academic articles

Editors accept contributions that correspond to the profile of the journal (see "Our mission"). The contribution has to be designated only for publishing in the journal Czech and Slovak Social Work. It can also be a contribution which has already been published in another journal, after being reviewed and supplemented.

The offer of manuscript receipt and review procedure

The academic text intended for publishing in the journal should be a research or overview essay (theoretical, historical, etc.). For the article to be accepted to the review procedure, the author of the text must work systematically with the relevant sources, explain the research methodology and present a conclusion with regard to the research goal. Because the journal has a specific professional nature, texts are preferred which also contain application aspects where the author explains the relevance of their conclusions in the context of social work.

The review process is reciprocally anonymous and is carried out by two independent reviewers. Student works are subject to single review process. Academic and student works are judged in terms of content and form. If necessary, a work may be returned to the authors for supplementation or rewriting. Based on the assessments of the review process a decision will be made to either accept and publish the article in our journal or to reject it. The Chairman of the Editorial Board will decide in questionable cases. Please send two versions of the article to the editor via e-mail. The first one may contain information which could reveal the identity of the author. The second version should be the complete and final text.

Decision to publish

Authors are informed about the result of the review process within eight months from the date of receipt of the text/manuscript.

Manuscript requirements

The text must be written in accordance with applicable language standards.

- I. **Front page** contains a descriptive and brief title of the article in English; the names of all authors, biographical characteristics and also contact affiliation of all authors in the footnote.
- II. **Abstract** in English with a maximum of 200 words.
- III. **Keywords** in English.
- IV. **The text of the article** (maximum of 10,000 words).
- V. **List of references:** Authors are requested to pay attention to correct and accurate referencing (see full Notice to Contributors on www.socialniprace.cz).
- VI. **Tables and charts:** tables must not be wider than 14 cm. Font size is to be at least 8 to 10 points. In the charts, please use contrasting colours (mind the journal is black-and-white only).

2. Ethics and other information

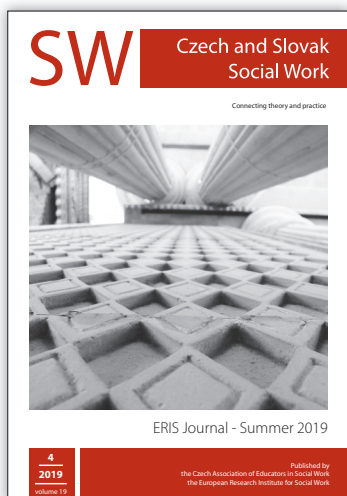
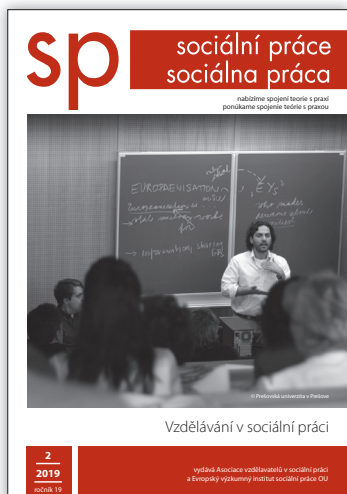
Manuscripts are assessed in the review proceedings which comprise 1. the assessment of professional appropriateness by one member of the Editorial Board, and 2. bilaterally anonymous review by two experts from the list of reviewers posted on our website.

The text is assessed exclusively on the basis of its intellectual value, irrespective of the author's race, gender, sexual orientation, religion, ethnic origin, citizenship or political views.

The editors of the journal make every effort to maintain impartiality of the review proceedings not to disclose the identity of the reviewers and other participants in the proceedings. The author whose work was demonstrably proved to contain plagiarisms or forged data shall lose an opportunity of publishing in the Journal.

By sending the article, the authors give their consent to its use in the electronic databases where the Journal is indexed. The Journal is freely available at HYPERLINK "<http://www.socialniprace.cz>".

Poslední vydaná čísla

ISSN 1213-6204 (Print)
ISSN 1805-885X (Online)

www.socialniprace.cz